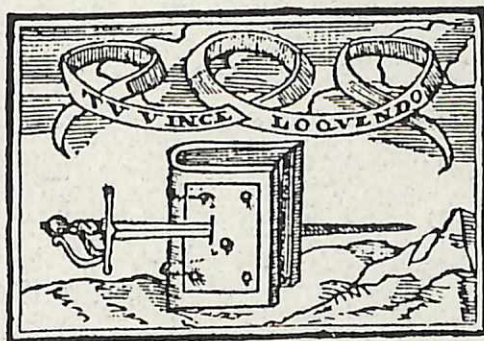

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 · 1993 årg. 78

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.mag. Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9

00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster
Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif · Henrik Meinander

Beatrice Moring · Alexandra Ramsay · Kerstin Smeds
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Det farliga barnet

Om förhållandet mellan barn och vuxna i nya tidens Europa

MARJATTA RAHIKAINEN

The soil grows castes; the machine makes classes.
Michael Young, *The Rise of the Meritocracy 1870
-2033* (London 1958) s. 21.

Nu mera kan man knappast diskutera barns historia utan att ta ställning till Philippe Ariès' inflytelserika bok om barn och familjeliv före franska revolutionen. I synnerhet efter de engelska och tyska upplagorna på 1970-talet¹ har det uppstått ett slags standardtolkning av Ariès teser, som en av dennes lärjungar, Edward Shorter, formulerar på följande sätt: "Good mothering is an invention of modernization. In traditional society, mothers viewed the development and happiness of infants younger than two with indifference." Litet längre fram hävdar han med hänvisning till Ariès, att "small children were seen in the Middle Ages as creatures apart from people." Shorter håller med Ariès om att det var bland högre burgna och adliga klasser som "this pattern of indifference started to give way towards the sixteenth and seventeenth centuries"; ännu i början av 1800-talet "parental indifference to infants was still firmly implanted among all segments of the popular classes, and among all kinds of communities. A number of indicators suggest that the great transformation Ariès saw as already long underway among the upper bourgeoisie had not yet filtered down."²

¹ Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (Paris 1960). Översättningarnas titlar blev vilseledande på bägge språken: *Centuries of Childhood* (1962, 1973) respektive *Geschichte der Kindheit* (1978). Om Ariès-diskussionen se t.ex. Richard T. Vann, 'The Youth of Centuries of Childhood', *History and Theory* (1982), s. 279-297.

² Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (New York 1977), s. 168-170.

Pojkar vid Havis Amanda på Salutorget i Helsingfors på 1930-talet (K. Havas, Helsingfors stadsmuseum).

Som bevis presenterar Shorter en rad upprörda beskrivningar av de lägre samhällsklassernas usla vanor, så som de iaktogs av medlemmar av de högre samhällsklasserna under 1700- och 1800-talen³. I den här typen av bevisföring har de anklagade inga rimliga möjligheter att försvara sig. Om man däremot inte utan vidare accepterar bevismaterialet utan ställer frågan, varför de lägre samhällsklasserna betedde sig (om de ens gjorde det) på det där sättet, kan det hela framstå som bevis på det motsatta⁴.

Jag har själv uppfattat den historia Ariès berättar som någonting helt annat än vad han själv säger i förordet till sin bok.⁵ Jag har läst den som en

³ Shorter, s. 170–175.

⁴ Ett exempel på detta är Beatrice Moring, 'Allmogens barnsyn i det agrara Finland och överhetens vantolkning av denna', *HTF* 1993, 2. 16–33.

⁵ I första upplagan säger han bl.a. att boken syftar till att svara på "cette question sur la modernité du sentiment de la famille" samt att beskriva, hur man från 900-talets "ignorance

historia om skärpt – i förhållande till medeltiden – diciplin, kontroll och ommyndigförklarande av barn och unga i nya tidens Europa.⁶

Jag har svårt att tro att bourgeoisien och adeln skulle ha 'upptäckt barn-
domen' (la découverte de l'enfance), än mindre kärleken till barnen, men
något upptäckte de nog. Sjäv uppfattade de det som ett uttryck för deras
kärlek till barn, men bör vi acceptera deras egen bedömning som ett godtag-
bart bevis? För en kritisk läsare ter sig Ariès' bevismaterial gällande just
'upptäckten' av barndomen eller moderskärleken som synnerligen magra.⁷
Han börjar som bekant med att se på målningar med barn och fäster speci-
ellt stor vikt vid hur de framställs och hur de är klädda. Då Ariès gjorde sin
undersökning på 1950-talet var barn i Europa klädda på ett sätt som klart
avvek från de vuxnas kläder. Fyrtio år senare bär västerländska barn, unga
och vuxna mer eller mindre likadana kläder, men vi ser inte det som ett
tecken på att vi uppfattar barn som likadana som vuxna. Vilken vikt kan
man då tillmäta Ariès' argumentation⁸ att människorna under medeltiden
och i början av nya tiden inte förstod att det finns en skillnad mellan barn
och vuxna eftersom barn på målningarna är klädda som vuxna?

Kan man överhuvudtaget, som Ariès gör, läsa målningar s.a.s. direkt, som
oproblematiska representationer av vardagliga föreställningar, t.ex. av män-
niskornas uppfattningar om barn.⁹ I synnerhet torde detta vara svårt i fråga
om högmedeltiden, alltså tiden efter ikonoklasmen, när religiösa målningar
var allvarliga ting med fasta förankringar i kanoniserade trossatser, höjda
högt över vardagens kaos.¹⁰ Egentliga medeltidsforskare, som har använt en

de l'enfance" kom till 1800-talets "centralisation familiale autour de l'enfant", Ariès (1960), s. III.

⁶ Marjatta Rahikainen, *Pelistä pois: reunamerkintöjä sosiaalipolitiikkaan* (Helsinki 1991), s. 20–43, 91.

⁷ T.ex. med hjälp av lämpligt placerade små ord, som 'encore', ännu, eller 'déjà', redan, lyckas Ariès utnyttja uppgifter gällande 1600-talet som bevis för sina påståenden om medeltidens människor (1960, s. 29, 41). Byter man ut orden, får man en annan tolkning.

⁸ Ariès (1960), s. 23–25, 42, 48–50, 55. Dessutom är det värt att notera, att den medeltida standarddräkten för både barn och vuxna var den relativt bekväma, mjuka långrocken, bekant från många traditionella kulturer där man undviker att skära tyget. Enligt Ariès överlevde denna medeltida dräkt som barndräkt ända till 1700-talet.

⁹ Hur svårt det är att använda bilder som historiska källor (och att se dem som kvarlevor) diskuteras bl.a. i Ivan Gaskell, 'History of Images', Peter Burke (ed.), *New Perspective on Historical Writing*, (Cambridge 1991), speciellt s. 182–188.

¹⁰ Om medeltidens religiösa läror se t.ex. Anthony Kemp, *Estrangement of the Past: A Study in the Origins of Modern Historical Consciousness* (New York 1991).

annan typ av källmaterial, har också kommit till helt andra slutsatser än Ariès om förhållandet mellan barn och vuxna under högmedeltiden.¹¹ I deras tolkningar ter sig medeltidens barnuppfattningar som känslofulla och samtidigt relativt okomplicerade, om man jämför dem med de ambitiösa uppfostringssträvanden som karakteriserat de högre klassernas barnuppfattning i Europa sedan 1600-talet.

Jag skulle vilja hävda, att standardtolkningen av Ariès' bok förutsätter en viss tro på upplysningens budskap eller på modernisationsprojektets progressivitet.¹² Om man inte har en sådan tro som utgångspunkt, kan det som Ariès såg i målningarna tolkas som bevis på det rakt motsatta.

Det faktum, att barn på tidiga målningar (porträtt) bär en likadan klädsel som de vuxna, alltså är klädda på ett sätt som anger deras rätta stånd, kan tolkas som ett bevis för att de inte var mindre värda än vuxna av samma stånd. En dauphin var en dauphin redan från födseln, han blev det inte under sin uppväxt. Att barn i officiella sammanhang bar sitt stånds klädsel är i och för sig inget bevis för hur de var klädda i mindre formella situationer. Det faktum, att gossebarn ur de högre klasserna i Frankrike fr.o.m. 1600-talet började kläs i flickaktiga koltar och senare i långbyxor eller imitationer av soldatuniformer och sjömanskostymer (alltså enligt modell av lägre ställda grupper klädedräkt),¹³ kan väl tolkas som en långsam nervärdering av pojkar. Den gällde länge enbart pojkar, som alltså hade något att förlora, ty flickornas klädsel skilde sig inte från kvinnornas förrän på 1800-talet. Till råga på allt började man även på porträtten framställa pojkar i dessa nervärderande dräkter.

Under samma århundrade – i Frankrike på 1600-talet, i Finland på 1700-talet – började man betrakta barn som söta, pittoreska och roliga varor, något som Ariès för fram som bevis för en ökad känslighet för barn.¹⁴ Kan man inte lika väl tolka det som en fas i den process där barn och unga

¹¹ Christian Krötzel, 'Parent-Child Relations in Medieval Scandinavia According to Scandinavian Miracle Collections', *Scandinavian Journal of History* 1989, s. 21–37 och 'Förhållandet mellan barn och föräldrar: från helvete till paradiset?' *HArk* 97 (1991), s. 125–132. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montailou, village occitan de 1294 à 1324* (Paris 1982), s. 304–309.

¹² T.ex. som en civiliseringsprocess i Norbert Elias' tolkning.

¹³ Ariès (1960), s. 43–55.

¹⁴ Ariès (1960), s. 27–35. Estetiserandet av barnet som historiskt fenomen har kritiskt kommenterats i Bo Lönnqvist, *Ting, rum och barn*, Etnologiskt Arkiv 38 (Helsingfors 1992).

alltmera förlorade sin status som representanter för sitt stånd och i stället började betraktas och behandlas som ofullständiga och omyndiga varelser – i analogi med fattiga vuxna i samtidens Europa och med icke-européer överallt i världen. De enda myndiga var då de civiliserade västerländska män och kvinnor som skulle uppfostra alla andra.

Att ta fram samhällsklasser i barnmaterialet

I förordet till den nyare upplagan av sin bok följer Ariès Foucaults spår en bit på vägen då han konstaterar, att fr.o.m. slutet av 1600-talet skildes barns och vuxnas världar åt i och med att skolan ersatte lärlingsväsendet. Med en ny typ av skolor inleddes en process då barn, liksom även galna, fattiga och prostituerade stängdes inne. Barnen sattes, som Ariès säger, i ett slags karantän innan de kastades ut i samhället.¹⁵ Det är denna process som jag inte är benägen att tolka som en upptäckt av barndomen eller som ett uttryck för familjekänslornas eller moderkärlekens uppkomst.

Jag vill i stället hävda att borgarklassen¹⁶ och aristokratin under de århundraden som Ariès beskriver, upptäckte barnen som en grupp vars utveckling till rätt slag av samhällsmedlemmar hade blivit högst problematisk – och det var detta som Ariès stötte på. De stora förändringar som då pågick hade grundligt rubbat det som man betraktat som naturens gång: att adelspojkar utan vidare växte upp till adel, borgarpojkar till borgare, hantverkarpojkar till hantverkare, bondpojkar till bönder, medan de fattiga bara förökade sig. I 1600-talets Europa kunde man gå under även om man var född bland de mäktigaste.¹⁷ De som hade det väl ställt kunde inte längre vara säkra på sin framtida position. De kunde inte ignorera det ambitiösa borgarståndet eller 'mellanståndet' med dess lika ambitiösa söner, som började kräva företräde för personer med de bästa meriterna.¹⁸

¹⁵ Ariès (1973, Editions du Seuil), s. 7–8; se även Ariès (1960), s. 28–30.

¹⁶ Här använder jag begreppet samhällsklass i dess vaga vardagliga betydelse utan att ta ställning till vare sig den taxonomiska eller den teoretiska diskussionen om klasser.

¹⁷ Ett exempel på detta var Stephan Carl Behaim (1612–38). Steven Ozment, *Three Behaim Boys: Growing up in Early Modern Germany* (New Haven 1990), s. 161–283.

¹⁸ Om olika grupper strategier i olika delar av Europa se t.ex. Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870, Nordiska museets Handlingar 98* (Stockholm 1982) s. 282–289, 322–328. Bo Rothstein, 'Svenska byråkratins uppkomst och fall', *Häftet för Kritiska Studier* 5/1982, s. 26–46. Giovanni Levi, *Inheriting Power. The Story of an Exorcist* (Chicago 1988).

I kampen om framgångsrika strategier blev det inte mycket till övers för vanligt folk. När formell utbildning blev en av de strategier med vilka man försökte avancera, blev det viktigt för de ambitiösa stånden och ståndspersonerna att reservera den här möjligheten för sin egen avkomma. De gamla skolorna, där pojkar av olika samhällsklasser och åldersgrupper hade suttit tillsammans, ersattes med nya typer av skolor och undervisning, som oftast var tillgängliga enbart för de välbärgades barn (internatskolor, informatörer och guvernanter). Samtidigt blev skoluppfostrans mål och medel frågor av största vikt och föremål för en intensiv debatt. Helt konsekvent utvecklade man på 1600- och 1700-talet nya teorier om rättvisan och arbetsfördelningen i samhället, t.ex. om den närande och den tärande befolkningen. Teorierna kunde vid lämpliga tillfällen användas för att motivera, att vanligt folks barn utestängdes från de nya utbildningsmöjligheterna.¹⁹

För allmogebarn och arbetarbarn i städerna planerade överheten helt andra typer av uppfostran. I nya tidens Europa och därmed även i Sverige strävade man att uppfostra och undervisa olika stånd och samhällsklasser separat. När de gemensamma skolorna försvann, hamnade de lägre klassernas barn mestadels i fattigskolor (för att hållas borta från gatan) eller var helt utestängda från skolundervisning. De skulle ju "fostras till underkastelse" och vänjas vid kroppsarbete så tidigt som möjligt. Barn ur lägre klasser skulle lära sig läsa så mycket, att de behärskade de anbefallda religiösa texterna. Däremot behövde de inte lära sig skriva, ty den kunskapen reserverade överheten mest för sig själv.²⁰ Även i industriskolorna undervisades flickorna och de fattigaste pojkarna enbart i religion och läsning; endast pojkar från bättre arbetarfamiljer fick undervisning i skrivkonst.²¹

För att de lägre klassernas barn skulle socialiseras till den typ av arbete

¹⁹ Ariès (1960), s. 175–178, 183–187, 222–232, 238–239, 262–264, 308–322. Wirilander, s. 290–291, 306–321. Om teorierna se även Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*, Studia Historica Upsaliensia 168 (Uppsala 1992), s. 18–21 och Lars Herlitz, 'On the Prehistory of Trinity: Functional Class Division from Mercantilism to Classicism', *Scandinavian Economic History Review* 21/1989, s. 5–25.

²⁰ Petterson, s. 25–38, 163–170, 268–269. Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*, Arkiv avhandlingsserie 22 (Lund 1986), s. 42–47. Ariès (1960), s. 338–351.

²¹ Eelis Aurola, *Suomen tehtaankoulu 1636–1881*, Historiallisia Tutkimuksia LXI (Helsinki 1961) s. 44–45.

som förutsattes av de nya industrierna,²² krävde man arbetsprestationer av internerna i alla de nya anstalterna för fattiga – arbetshus, spinnhus, barnhem m.m. Det var därför inget under, att t.ex. Otava spinneri i slutet av 1700-talet hade svårt att profilera sig som en skola där allmogebarn (mot mycket ringa ersättning) skulle lära sig spinna för manufakturernas räkning. När allmogen inte ville skicka sina flickor dit för att spinna dagarna i ända, betraktades detta som ett bevis för att folket inte förstod sitt eget bästa.²³

Dåtidens överhet förstod säkert – med tanke på vilka metoder som tillämpades – att det var inte var någon lätt uppgift att medvetet uppfostra barn till framtida samhällseliga roller. Man var mycket uppfinningsrik när det gällde att pröva och tillämpa olika metoder för att ur det tillgängliga barnmaterialet få fram lämpliga mängder av rätt slags människor på rätt plats – och samtidigt undvika uppkomsten av fel slags människor. I flera undersökningar, bland dem Ariès' bok, har forskare beskrivit de omfattande och kostsamma metoder som tillämpades (skoluppfostran, kontroll av levnadsätt, kriminalisering av vissa vanor, tilltagande användning av dödsstraff m.m.) för att åstadkomma de önskade resultaten.

Den hårda linjen råkade i svårigheter på 1800-talet, efter franska revolutionen, då absolutismens stat småningom skulle omformas till de jämlika medborgarnas och sedermera konsumenternas nationalstat. Den nya nationella överheten behövde lojala medborgare.²⁴ De lägre samhällsklasserna kunde då inte längre uppfattas som en enhetlig allmoge. Allmogen skulle delas upp i potentiella bundsförvanter (den skötsamma arbetaren och den rotfasta bonden) och i övriga, som aldrig kunde bli politiskt användbara. Det var ingen slump att de som fick fattighjälp i den borgerliga staten straffades med att de förlorade sina medborgerliga rättigheter och ställdes under fattigvårdens förmyndarskap.

²² Den klassiska beskrivningen av denna process finns i E. P. Thompson, 'Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism', *Past & Present* 38 (1967), s. 56–97. De radikallaste brittiska uppfostrarna krävde, att de fattigas barn borde placeras i arbetshus vid fyra års ålder.

²³ Katri Laine, *Otavan pellavanviljely- ja kehruukoulu. Ruotsi-Suomen pellavanviljely- ja kehruupolitiikkaa 1700-luvulla*, Historiallisia Tutkimuksia XXI (Helsinki 1935), s. 281–299. En del av spinneriets förespråkare ansåg, att barn kunde börja försörja sig med spinning vid 4–5 års ålder, som var fallet i Stockholm.

²⁴ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789. Programme, Myth, Reality* (New York 1991), s. 22–23, 39–45.

Kommittébetänkanden som kvarlevor

Mot slutet av 1800-talet började arbetarklassen i flera europeiska länder blir en beaktansvärd ekonomisk och politisk faktor och då började man drar nya skiljelinjer. De skötsamma arbetarna var lika måna om gränsen nedåt som medelklassen, men av andra skäl. Medelklassen var ambitiös, "i ett hierarkiskt perspektiv var (den) öppen 'uppåt' och gränsen tämligen obestämd, medan den 'nedåt' var sluten och strikt avgränsad".²⁵ Men för arbetarna var det fråga om en överlevnadstrategi: förlorade man sitt arbete eller sin arbetsförmåga, var det inte långt till nöden och fattighuset.

I kampen för tryggare levnadsvillkor befann sig yrkesmän i en fördelaktigare situation än andra, de innehade ju ett slags monopol vars försäljningsvärde de nog förstod. De hade alltså klart bättre förhandlingspositionerna gentemot arbetsgivarna än de övriga arbetarna. Medan de förhandlade fram bättre förmåner för sin grupp, kumulerades risken att råka i nöd hos de sämre ställda.²⁶ Man skilde mellan proletariat och trasproletariat. Det var inte i onödan man började tala om arbetararistokrati.

I Finland kunde tjänstemännen med tsarens envælde som ryggstöd länge ostört producera kommittébetänkande och lagar som mer eller mindre direkt påverkade levnadsvillkoren för barn och unga ur de lägre klasserna: om folkskolor, hantverks- och industriskolor, minderårigas arbete, lantpolisen och städernas polisväsen m.m. En del kommittébetänkanden reglerade givetvis också förhållandena för barn ur de högre klasserna.²⁷ Jag har tolkat tillkomsten av dessa kommittébetänkanden som krissympptom,²⁸ som kvarlevor av överhetens försök att styra olika grupper av barn till olika slag av framtid.

Före rösträttsreformen 1906 och det första lantdagsvalet med allmän och lika rösträtt 1907 kunde kommittébetänkandenas författare räkna med att mycket få medlemmar av lägre samhällsklasser någonsin kom att läsa dessa texter. Man behövde då inte dölja att t.ex. skyddsuppfostrans (kommitténs eufemism för tvångsuppfostran) drastiga åtgärder var avsedda för barn och

²⁵ Petterson, s. 21

²⁶ Kirk Mann, *The making of an English 'underclass'. The social divisions of welfare and labour* (Milton Keynes 1992).

²⁷ De nämnda kommittébetänkandena utkom 1863, 1876, 1884, 1889, 1906, av den senare typen t.ex. om läroverk 1866, reform av studentexamen 1908, privata skolor 1911.

²⁸ Jfr Birgit Sawyer, 'Källor som krissympptom', *Hälften för Kritiska Studier* 3/1990, s. 30-39.

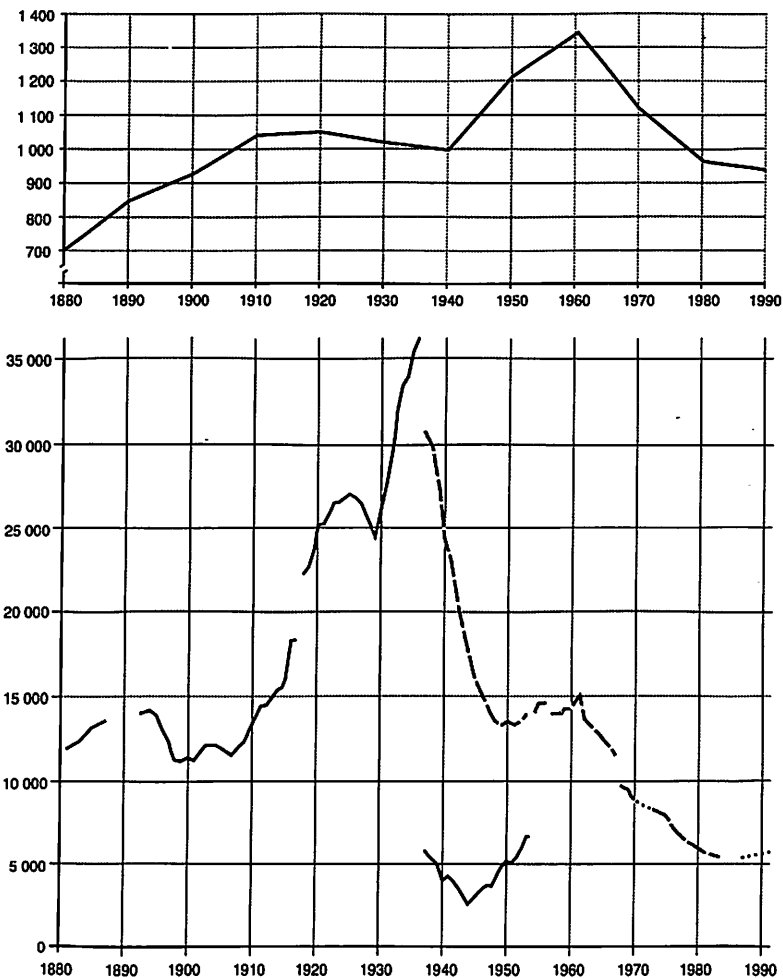

Fig. 1. Den övre kurvan visar befolkningen under 15 år (1000 pers.). Den undre kurvan anger antalet med myndighetsbeslut utanför hemmet vårdade barn 1881–1991.

Under perioderna 1881–1922 och 1968–1991 gäller uppgifterna barn under 15 år samt 1923–1967 under 16 år. — = enligt fattigvårdslagen omhändertagna, utackorderade eller på anstalts intagna (efter 1937 enbart på anstalts intagna); - - - - - = enligt barnskyddslagarna 1936 och 1983 placerade barn; ..... uppgifterna saknas för åren 1971–1972, 1984–1986, 1988–1990. Större förändringar i grunderna för statistiken har markerats med ett avbrott i kurvan.

Källor: FOS: Fattigvårdsstatistik 1881–1936, Vårdstatistik 1937–1956, Socialvårdsstatistisk årsbok 1957–1969, Socialvård 1970–1983, Socialskydd: Barnskydd 1993: 1.

unga i arbetarförstäderna och industrisamhällena eller att omhändertagna barn skulle avlägsnas från sina hemtrakt. Vid den tiden behärskade man ännu inte helt konsten att skriva i eufemismer, utan sade rakt ut: ”De försummade och vanartade barnen... utgöra förvisso en, om ej olyckligare, så åtminstone farligare beståndsdel i samhället än de abnorma och andesvaga.”²⁹ Det var inte fråga om att hjälpa barn i fara, utan om att hålla underklassens farliga barn i schack.

Efter inbördeskriget 1918 ställdes socialdemokraterna åter vid sidan av beslutsfattande, medan kommunisternas aktiviteter blev illegala; dessa omständigheter kan också spåras i kommittébetänkandes innehåll.³⁰ De lägre samhällsklassernas dåliga förhandlingspositioner under mellankrigstiden framträder också i det stigande antalet omhändertagna barn (se fig. 1). Dessutom slog medelklassen ännu noggrannare vakt om gränsen nedåt, ty under mellankrigstiden var man mycket bekymrad över ’överflödet’ av nya studenter och över tjänstemännens sjunkande löner.³¹

Efter andra världskriget blev kommunisterna en politisk maktfaktor att räkna med och då började deras representanter utses till medlemmar i kommittéer.³² Från och med denna tid deltog alla riksdagspartier från höger till vänster i beredningsarbetet för lagstiftning gällande barn ur de lägre samhällsklasserna. Därefter specificerade betänkandena inte vems barn det gällde när texterna talade om barnskydd, omhändertagande, ungdomsbrottslighet eller arbetslöshet och lösdriveri bland ungdom. Man kan tillspetsat säga, att den organiserade arbetarklassen då var med om det som ett halvt sekel tidigare hade varit ett monopol för de högre klasserna: att lagstifta om och påverka hur barn skulle styras in på de spår som ledde till över-, medel-, arbetar- och underklasserna.

Efter andra världskriget måste det ha stått klart för alla involverade, att

²⁹ *Komitébetänkande 1905:9a och 9b, Förslag angående skyddsufffostran I-II (Helsingfors 1905, 1906) I, s. 9-16, 82-83, II, s. 9-12.*

³⁰ Tydligast var detta naturligtvis omedelbart efter inbördeskriget, se t.ex. *Komiteanmietintö 1919:11, 1918v. kapinan aiheuttamain turvatonten lasten huoltokomitea* (Helsinki 1919).

³¹ *Ylioppilastulvan vastustamiskomitean mietintö 1935:A 12* (Helsinki 1935). Risto Alapuro, *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla*, *Politiikan tutkimuksia, Valtiotieteellisen yhdistyksen julkaisusarja* 14 (Porvoo 1973), s. 48-52.

³² T. ex. i kommittén gällande uppfostringsanstalter och arbetsinrättningar, *Kavatus- ja työlaitoskomitean mietintö 1946:1* (Helsinki 1946).

de metoder som länge tillämpats inte hade den verkan som man tillskrev dem. I praktiken fungerade de som en formell modell för att reproducera underklassen. Ingen blev förvånad över att det brukade gå illa för barn som myndigheterna placerat i anstaltsvård, och detta uppfattades inte heller som en orsak att upphöra med att placera barn i anstalter.

När den ekonomiska tillväxtens årtionden öppnade en bred skala av avancemangsmöjligheter för medelklassens avkomma, kunde man även lätta på kontrollen av arbetarklassen, som dessutom hade blivit en politisk maktfaktor. Läroverkets portar kunde då öppnas för alla och grundskolan infördes, men gallringen enligt social härkomst fortsatte. Sorteringen ägde nu rum genom observationsklasser och specialundervisning. Där placerades fortfarande samma barn, pojkar från lägre samhällsklasser, som sedan folkskolans uppkomst kontinuerligt hade fallit i onåd med lärarkåren.³³

Jag ser dessa kommittébetänkanden och de lagar de gav upphov till samt de konkreta åtgärderna i förhållande till barn som välfärdsstatens speciella sätt att sortera ut de barn som skulle bli underklass. De övriga barnen ur de lägre samhällsklasserna skulle man däremot försöka forma till skötsamma arbetare, lågavlönade kvinnor och bättre avlönade män för servicebranscherna samt i mindre utsträckning till medlemmar av den kreativa eliten (som alltid behövt tillskott av friskt blod från folkets breda lager³⁴).

Kommittébetänkanden som källor

Vid sekelskiftet for det framstegsvänliga barnskyddsfolket från Europa till USA för att hämta modeller för nya uppfostringsanstalter. I Elmira hade man 1877 öppnat The New York State Reformatory, som blev en mönsteranstalt dit besökare kom från när och fjärran. I denna mönsteranstalt växte dock antalet självmord och självmordsförsök bland de unga internerna till epidemiartade siffror.³⁵ Efter välfärdsstatens uppkomst blev teorierna och retoriken mera tilltalande, men verkligheten i anstalterna har förändrat sig

³³ Osmo Kivinen & Joel Kivirauma, 'Special Education as a Part of the School System and as a Classification system: the case of Finland in the twentieth century.' *Scandinavian Journal of Education Research* 1/1989. Table 1 och s. 74. Joel Kivirauma, 'Den disciplinära normaliteten: problembarn i läropliktsskolan.' *HTF* 1993, s. 269–274.

³⁴ Om friskt blod, se Wirilander, s. 340–342.

³⁵ Tove Stang Dahl, *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge* (Oslo 1978), s. 71–73.

mindre än man skulle tro.³⁶ Om man på välfärdstatens alster tillämpar den källkritik som anses självklar inom historisk forskning, kan man också se en annan historia skymta bakom fasaden.

Det som vi ser i kommittébetänkandena är vinnarnas historia. De som var representerade i kommittén kunde formulera sina tolkningar rörande förlorarna, alltså om de barn, unga och vuxna som råkade i svårigheter med myndigheterna. Förlorarna deltog aldrig i förhandlingar i kommittéer och i lant- eller riksdagen. Kan man ändå se spår av deras synpunkter och strategier i kommittébetänkandenas ändamålsenligt formulerade texter? Kunde man läsa kommittébetänkanden på något motsvarande sätt som t.ex. medeltidsforskare läser sina källor, som i regel nedtecknats av överheten, för att leta efter information om vanliga människors liv och tankar.

För att ett sådant försök överhuvudtaget skall kunna bli möjligt, måste man först ta distans till den samhällsform som vi alla har vuxit in i. Man måste kunna "stand outside the premisses of capitalism, to see them from an anthropological distance, not as a natural order of things but as the practices and values of a specific time and place."³⁷

Dessutom måste man ta avstånd från den etablerade tolkningen av välfärdstatens väsen, vilket kan vara svårt för forskare i de nordiska välfärdsstaterna.³⁸ Om man utgår från att barnskyddets väsen är att skydda värnlösa barn, presenterar man 1905 års kommittébetänkanden angående skydds-
uppfostran som ett framsteg inom barnvården i Finland.³⁹ Då accepterar man, att det som kallas ett socialt problem faktiskt är ett problem som vederbörande myndigheter, organisationer och ansvarsfulla människor borde göra någonting åt. Om man istället ser 'problemfall' som aktörer, kan tolk-

³⁶ I regeringens proposition och den efterföljande riksdagsbehandlingen av barnskyddslagen 1983 betonade man att inga åtgärder skall kallas för straff. Det som även i framtiden skulle kallas för straff flyttades över till strafflagen. Flickor och pojkar i anstalterna envisas i alla fall med att uppfatta straff som straff. Esko Ovaska & Kari Tolonen, *Vastaanottokoti. Tutkimus suojelukasvatuksellisen vastaanottokodin kasvatustavasta ja sen uusintamisesta*, Sosiaalihuollituksen julkaisuja 3/1987 (Helsinki 1987).

³⁷ Ellen Meiksins Wood, 'Customs against capitalism', *New Left Review* 195 (1992), s.23.

³⁸ Tove Stang Dahls undersökning är på ett intressant sätt ambivalent på den här punkten.

³⁹ Som t.ex. Panu Pulma, 'Kerjuuluvasta perhekuntoutukseen. Lapsuuden yhteiskunnallistuminen ja lastensuojelun kehitys Suomessa', Panu Pulma & Oiva Turpeinen, *Suomen lastensuojelun historia* (Helsinki 1987), s.107-113.

Pojkar på gårdsplan i Helsingfors på 1930-talet (K. Havas, Helsingfors stadsmuseum).

ningen blir mycket annorlunda.⁴⁰ Skyddsufffostran ter sig då som det den ursprungligen kallades: tvångsuppfostran.⁴¹

Det som myndigheterna, i det här fallet kommittémedlemmarna, såg som ett tecken på att de lägre klasserna var just så besvärliga som man alltid hade hävdad, kan lika väl tolkas som ett tecken på motstånd. Förmodligen utgår man då från antagandet, att det fanns någonting att motarbeta.⁴² För kommittén angående skyddsufffostran var föräldrarna och andra vuxna i barnens omgivning bara ett extra besvär som hindrade myndigheterna i deras uppfostringssträvanden:

... dessa privata föreningars och anstalters verksamhet (har) i betydlig grad försvårats därigenom, att föräldrar obehörigen inblandat sig i de minderårigas uppfostran, medan dessa vistats i anstalten. Särskildt har från barnhemmen en allmän klagan försports däröfver, att dåliga förädrar... börja under hotelse om rättegång återfordra sina barn att sedan kunna draga nytta av dem.

...

Det kan exempelvis hända, att barnets målsman söker undandölja barnet eller få detsamma öfverfördt till en annan ort för undgående af (uppfostrings)nämndens åtgärder.

...

För att hindra det missbruk, att föräldrarna utan skäl taga sina barn bort från anstalten...

...

Det är tydligt, att en lärtsinnig eller i sedligt afseende förvildad befolkning, som ej har uppfattning om skyddsufffostrans betydelse och som motarbetar dess syften, kan bereda anstalten de allvarsammaste svårigheter gemon att ställa frestelser i vägen för skyddslingarna, förhemsiga deras felsteg och måhända göra sig delaktig i deras olofliga förhåfvanden.⁴³

Kanske var det just därför, att man inom de lägre klasserna redan hade hunnit lära sig, vad skyddsufffostran innebar för barnen, som de vuxna ställde sig på tvären. Enligt min mening kan man i dessa klagomål skönja föräldrars eller grannars förtvivlade försök att skydda barnet från det dystra öde som väntade i uppfostringsanstalterna.

Vad 'filterades ned'?

När man läser om barn i undersökningar som utkommit på olika håll i Europa, får man allmänt ett intryck, att allmogens eller arbetarnas sätt att

⁴⁰ Det här tillvägagångssättet presenteras kort i Jim Sharpe, 'History from Below', Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, s. 25, 36–37.

⁴¹ Rahikainen, s. 37–43.

⁴² "To recognize contestation and resistance... presupposes an appreciating that there is something to contest." (Wood, s. 23).

⁴³ *Komitébet*. 1905:9a, s. 78, 154–155, 196, 1905:9b, s.16.

Scoutkåren Toivon Pojat (Hoppets Pojkar) vid Helsingfors stads skolhem Toivola ca 1930 (Museokuvut/Helsingfors stadsmuseum).

uppfostra sina barn var relativt bekymmerslöst. Även Ariès påpekar, att en sådan obekymrad uppfostran (som kanske nedärvt från medeltiden) länge dominerade bland de fattiga, vilket de bättre klassernas sedan med ett visst obehag såg ned på.⁴⁴ Även i det moderna Portugal märker fiskarbefolkningen när en framgångsrik fiskare strävar att stiga upp till bourgeoisie genom att barnuppfostran förändras: fiskaren låter då inte längre sina barn spriga fritt omkring med andra barn, utan barnen underkastas en konsekvent och målmedveten uppfostran.⁴⁵

Bland vanligt folk i Finland sprang barnen omkring med varandra utan att någon vuxen avsiktligt skulle ha övervakat dem, ifall barnen inte förväntades utföra något arbete eller uträtta ärenden med eller för vuxna. Man

⁴⁴ Ariès, s. 55, 98–101, 376.

⁴⁵ Jan Brøgger, *Pre-bureaucratic Europeans. A Study of a Portuguese Fishing Community* (Oslo 1989), s. 57–58.

lekte mest ute med de tillbehör som fanns till hands. Detta synsätt var rådande ännu i mellankrigtidens arbetarkvarter i Helsingfors.⁴⁶

Det var vanligt folks syn på barn, denna oartikulerade uppfostran, som det nya samhället inte längre tolererade. De medel som överheten tillgrep för att tvinga folk att ändra sitt sätt att uppfostra barn kunde inte ignoreras av folket. Om myndigheterna ansåg att man inte dög som förmyndare för barnet, förlorade man sitt barn. Om myndigheterna ansåg, att ett barn var vanartat placerades barnet på anstalt. Vem bland de medellösa kunde bevisa att myndigheterna hade fel?

Det blev därför en överlevnadsstrategi för vanligt folk att börja uppfostra sina barn med stryk och aga för att de inte skulle dra myndigheternas uppmärksamhet till sig – en gång tjuv, alltid tjuv. Det var mycket ett barn ur medelklassen kunde göra utan att riskera sin frihet. Det var mycket litet ett barn ur underklassen fick göra utan att riskera sin frihet. Om det var någonting som filtrerades ned från bourgeoisien, så var det en strävan till att oupphörligt uppfostra.

⁴⁶ T.ex. Lönnqvist, i synnerhet kap. IV., s. 280–281.

Den ekonomiska historiens utgångspunkter

Drag i historieuppfattningen i Finland under 1800-talet

JOHANNA LILJA

Den ekonomisk-historiska forskningens rötter i Finland sträcker sig djupt in i 1800-talet. Under professorerna G.Z. Yrjö-Koskinen (1863–1882) och Ernst Gustaf Palmén (1884–1911) behandlade de flesta doktorsavhandlingarna ämnen rörande den inre historien, d.v.s. bosättnings-, ekonomisk och förvaltningshistoria. Endast några avhandlingar gällde politisk och krigshistoria. Ekonomisk historia behandlades också i ett stort antal magistersavhandlingar, uppsatser och andra undersökningar.¹

Det ligger nära till hands att se intresset för forskning i ekonomiska frågor som en del av den brytningsperiod som inföll under 1800-talet. Liberaliseringen av näringslivet, den begynnande industrialiseringen, reformerna inom jordbruket och den obesuttna befolkningens snabba tillväxt väckte många frågor och ett intresse för företedsernas historiska bakgrund. Man var intresserad av att finna jämförelseobjekt i det förflutna och ofta även motiveringar för egna ekonomiskt-politiska uppfattningar. Brytningarna inom samhället räcker dock inte ensamma till för att förklara historikernas iver att forska i ekonomiska ämnen; enligt den förklaringen skulle det nämligen vara svårt att förstå varför historikerna i Sverige, där man i dagspolitiken brottades med likartade ekonomiska och sociala frågor, huvudsakligen sysslade med statlig – politisk – historia, som många i likhet med professor Harald Hjärne betraktade som det enda riktiga slaget av historia.

¹ Otto E.A. Hjelt, *Det Finska Universitetets disputation- och program-litteratur systematiskt ordnad* (Helsingfors 1909), s. 30–33.

Var den inre historien då för finländarna endast ett surrogat, som man ägnade sig åt eftersom man saknade en egen statlig historia och statsarkivet i Helsingfors huvudsakligen innehöll kamerala handlingar? Martti Kerkkonen har förklarat den finländska historieforskningens karaktär under 1800-talet just med arkivmaterialets karaktär samt impulserna från den svenske forskaren Hans Forssell.²

Otvivelaktigt lockade det lättillgängliga kamerala materialet många historiker att ta upp ämnen ur den inre historien. Likaså fördes en stor del av metoddiskussionen under 1800-talet om de möjligheter materialet erbjöd. Men andra ämnen hade också varit möjliga; finländarna var under 1800-talet ingalunda enbart hänvisade till det inhemska materialet, utan det var vanligt att man besökte åtminstone svenska arkiv för att samla material. Å andra sidan har man senare utfört en mängd forskning inom politisk historia på basen av finländskt material – också för tider då landet saknade en egen politisk historia.

Också Päiviö Tommila har betonat betydelsen av att statsarkivet öppnades samt Hans Forssells betydelse som förebild och menat att det kring det nya materialet uppstod en speciell finländsk skola – den kameralhistoriska skolan, vars uppkomst starkt påverkades även av utländska ideologiska impulser: John Stuart Mills liberalism, August Comtes och Henry Thomas Buckles positivistiska vetenskapsideal, darwinismen och materialistiska strömningar samt den tyska historiska nationalekonomin.³

De nya idéerna ökade intresset för ekonomisk och samhällshistoria samt för den statistiska metoden, men innebar ingen avgörande förändring. Frågor rörande näringslivet i det förflutna hade redan intresserat de hegelianskt inspirerade forskarna i den äldre generationen såsom Zacharias Topelius och Yrjö Koskinen. Den unge Palmén och hans meningsfränder gick på 1860- och 1870-talen i bräschen för en positivistiskt-liberal historieuppfattning, men i slutet av seklet förekom de nya ideologierna inte längre särskilt synligt i undersökningar eller recensioner – i doktorsavhandlingar och uppsatser stöter man knappast alls på hänvisningar till Marx', Mills, Buckles eller andra radikalers uppfattningar.

² Martti Kerkkonen, 'Arkivmaterial och historiesyn. Kronoräkenskaper från svensk tid som basmaterial för historieforskning', *HArk* 70 (1975), s. 98–127.

³ Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia* (Porvoo 1989), s. 135–141.

1800-talets forskare tänkte sig inte själva att de tillhörde en speciell skola, även om många av de avhandlingar som framlades byggde på kameralt material som på ett rätt schematiskt sätt bearbetades till statistik. De betraktade inte heller sig själva såsom uttryckligen ekonomisk-historiker. När man letar efter den finländska ekonomiska historiens utgångspunkter är det också mera fruktbart att granska vad man i Finland förstod med historia i allmänhet, vilket var historieforskningens objekt och hurudan dess metod?

Folket som historiens subjekt

Historiens betydelse växte kraftigt i början av 1800-talet eftersom Finlands autonoma ställning förutsatte en klarare gestaltning av den nationella identiteten i storfurstendömet.⁴ Det intensiva historiska intresset, som till en början i hög grad inriktades på insamling och utgivning av källor, stördes dock snart av den pinsamma fråga som Topelius ställde år 1843: "Äger Finska folket en historie?" Vid denna tid hade Hegels filosofi en stark ställning i Helsingfors och i bakgrunden fanns dennes historieuppfattning, som betonade att endast de folk var betydelsefulla som bildat stater: staterna var historiens egentliga subjekt; genom de stora individernas förmedling förverkligade varje stat sin bestämmelse och på detta sätt fördes världens utveckling framåt.⁵

J.V. Snellman var Hegels inflytelserikaste uttolkare i Finland, men han hade en annan uppfattning om hur historiens målsättningar förverkligades: mänsklighetens utveckling främjades inte av stater, som ofta endast var tillfälliga och lösa strukturer sammansatta av olika folk, utan av mera bestående enheter, av nationer. Nationerna skapade kultur – seder, lagar och samhällsordning – och förde på detta sätt utvecklingen framåt. Därför borde historikerna inte koncentrera sig på staterna och deras politiska konflikter, utan behandla folkens kultur, deras dagliga liv, eftersom det var på denna nivå

⁴ Martti Kerkkonen, 'Historiantutkimus kansallisena tieteenä ennen ja nyt', *HAik* 1977, s. 139–140. Päiviö Tommila, 'Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella', Päiviö Tommila & Maritta Pohls (red.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia* (Kuopio 1989), s. 52–55.

⁵ Olof Mustelin, *Studier i finländsk historieforskning 1809–1865*, SSLF 361 (Helsingfors 1957), s. 211–212. Juha Manninen, "'... se voitti itselleen vain sivistyksen voitot'. Suomen hegeliläisyyden perusteemoja', Juha Manninen & Ilkka Patoluoto (red.), *Hyöty, sivistys, kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa* (Oulu 1986), s. 134. Fredrick Copleston, *A History of Philosophy VII: I. Fichte to Hegel* (New York 1963), s. 262–266.

den egentliga utvecklingen ägde rum.⁶ I sin recension av Johan Fredrik Kajans *Finlands historia* (1846) betonade Snellman uttryckligen frågor inom det ekonomiska livet: finländarna hade dragit sitt strå till den världshistoriska stacken genom att röja sitt karga nordliga land för odlingen och genom att sprida kultur genom handel mellan öst och väst. För Snellman var jordbruk och handel en väsentlig del av Finlands tidiga kultur – de utgjorde vittnesbörd om finländarnas bildningsnivå likaväl som folkdikterna.⁷ Också en annan hegelian, J.J. Tengström, likställde på samma sätt handel och folkdiktning när han försökte påvisa, att Österbotten ingalunda var barba riskt före den svenska erövringen.⁸

Många finländare, t.ex. Edvard Grönblad, som ordnade upp senatsarkivets samlingar, och senare Topelius själv, kom snart fram till att Finlands historia var kulturhistoria. Man var visserligen inte ense om innebörden i begreppet; för en del innebar det lärdomshistoria, för en del etnografi och för andra såsom Snellman också forskning rörande materiella omständigheter, näringarna och samhällsutvecklingen.⁹ Det väsentliga för historieforskningens utveckling var att folket i snellmansk anda blev historiens subjekt; historieforskningens undersökningsobjekt avgränsades inte enbart till staternas aktiviteter.

Upphöjandet av folket till historiens subjekt innebar att man fäste uppmärksamhet vid dess levnadsförhållanden. Sålunda påträffar vi redan i Topelius' *Fältskärnens berättelser* flitiga och rådiga bönder, som försöker skaffa sig sin utkomst pressade av adelsvälde och krig, liksom även den mäktige borgarkungen Larsson som kräver stapelrättigheter för de österbottniska städer-

⁶ J. E. Salomaa, *J.V. Snellman. Elämä ja filosofia* (Helsinki 1944), s. 401–403. Tuija Pulkkinen, 'Tavallinen elämä, valtio ja patrioottisuus J.V. Snellmanin ajattelussa', *Historiallisen Yhdistyksen julkaisuja* 2 (1985), s. 19–21.

⁷ Johan Vilhelm Snellman, 'Finlands historia', *Samlade Arbeten* IV (Helsingfors 1893), s. 383. Snellman betonade inte ekonomiska kulturfaktorerens betydelse enbart i fråga om Finlands historia. I en recension 1844 av Granier de Cassagnacs arbete *De arbetande klassernas historia* kritiserade Snellman hela den tidigare historieforskningen, som koncentrerat sig enbart på kungarnas, militärernas, adelns och prästerskapets historia och försummat handelns och jordbrukets betydelse, *Samlade arbeten* VIII (Helsingfors 1986), s. 5–6. Snellman deltog själv ivrigt i den ekonomiska diskussionen och i samtidens ekonomiska politik. Hans strävan att föra in ekonomiska faktorer i historien var alltså knappast endast en flykt från det hegelianska dilemmat.

⁸ J. J. Tengström, 'Österbottens handel i äldre tid', *Joukahainen* 1845, s. 7.

⁹ Mustelin, s. 279–300.

Carl Larssons framställning av den mäktiga borgarkungen Larsson och landshövdingen greve Frölich i Topelius verk Fältskärens berättelser.

na. Den tolerante Topelius gav förvisso också utrymme åt adeln, dess krigshjältar och politiska intrigörer. Topelius' milda nationella sinnelag förvandlades emellertid hos hans kollega Yrjö Koskinen till en intensivt kämpande fennomani.¹⁰ Även om Koskinen gick med på att erkänna betydelsen av de svenska kulturinflytelserna i Finland och många svenska regenters förtjänster, såg han i alla fall den svenska tiden som en rätt dystur period då det

¹⁰ Zacharias Topelius, *Fältskärens berättelser IV* (Helsingfors 1923), t.ex. s. 199–204. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen, 'Muokattavia alamaisia vai ajattelluvia kansalaisia?', *HAIK* 1933, s. 319–323.

finska folket fick lida under tung beskattning, orättvis merkantilistisk näringspolitik och adelns övervalde.¹¹

Den fennomanska infallsvinkeln styrde in Koskinen på undersökningar av samhälleliga och ekonomiska frågor. Redan i sin första avhandling granskade han klubbekriget uttryckligen som en social konflikt och lyfte fram "sotawäen paisuwan wäki-wallan ja aateliston yltwän ylpeyden" [krigsfolkets ökande våld och adelns växande övermod] som orsak till böndernas resning.¹² Under 1880-talet undersökte Koskinen jordegendomen under medeltiden samt böndernas rätt till fiskevatten och menade, att när frågeställningen så krävde hade historikern rätt att ge sig in också på juridikens område.¹³ I dessa undersökningar försökte han påvisa, att kronan då det svenska väldet befästes krävde erämarker och fiskevatten som tillhörde de finska bönderna.

Koskinen hade allt skäl att vänta sig opposition från juristerna eftersom rättsvetenskapen i Finland under 1800-talets första hälft var starkt historiskt inriktad. I enlighet med Karl von Savignys tänkesätt uppfattades rätten som något som sprungit fram ur folkets förhållanden och behov som en produkt av en organisk utveckling – inte som en evig naturrätt. Professor Johan Jakob Nordström, som introducerade v. Savignys tankar i Finland, ansåg att rättsystemets utveckling i Norden skapat en demokratisk samhällsform med fria bönder.¹⁴ Uppfattningen fördes vidare av Nordströms elev och efterträdare Axel Wilhelm Liljenstrand, som i flera undersökningar betonade, att det hade varit en stor lycka för den finske bonden att komma under svenskt inflytande – härmed hade man i Finland undvikit det feodala ok som drabbade grannarna i söder.¹⁵

¹¹ Yrjö Koskinen, *Oppikirja Suomen kansan historiassa* (Helsinki 1869–1873), t.ex. s. 225–227 o. 396–399. På svenska *Finlands historia från den äldsta tiden intill våra dagar* (Helsingfors 1874).

¹² Yrjö Koskinen, *Nuija-sota, Sen syyt ja tapaukset I* (Turku 1857), s. 56–57.

¹³ Yrjö Koskinen, *Tutkimus maanomistus-seikoista Suomenmaassa keskiaikana* (Helsinki 1881) och 'Kemin ja Iin lohivesien vanhempi historia', *HArk* 7 (1881), s. 71–89.

¹⁴ Sven Lindman, 'Influences of the "Historical School" on Early 19th Century Political Philosophy in Finland', *Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* 19 (1975), s. 47–52, 59–60. Gunnar Eriksson, *Västerlandets idéhistoria 1800–1950* (Malmö 1983), s. 47–48.

¹⁵ A. W. Liljenstrand, *Om skifte af jord* (Helsingfors 1857), s. 98–99 o. *Finlands jordnaturer och äldre skatteväsende, jemte ett blad ur dess kulturhistoria* (Helsingfors 1879), förord. Liljenstrand återkom till dessa tankar i sin recension av Yrjö Koskinens arbete om jordägoförhållandena, *Finsk Tidskrift* 1881, s. 55–57.

Liljenstrand, liksom även de fennomanska historikernas trätobroder Magnus Gottfrid Schybergson, kritiserade skarpt Koskinens delvis svagt underbyggda påståenden om att den svenska kronan tillskansat sig erämarker-
na. Kritiken gav emellertid bara mera fart åt Koskinen och denne meddelade i Finska Historiska Samfundet, att frågan om de tavastländska erämarkerna måste utredas. Han hade redan låtit sin elev Garibaldi Nyström göra en mindre undersökning om Saario och Kalvola socknar. Koskinen intresserade sig inte enbart för de oförrätter som inträffat under den svenska tiden utan i hög grad också för den tidiga bosättningshistorien – en fråga som hade väckt livlig diskussion redan under hans disputation. Koskinen hade i detta avseende stora förväntningar beträffande 1500-talets skattelängder – han antog, att man med deras hjälp kunde utforska också medeltida förhållanden.¹⁶

Även om Koskinen i praktiken var mycket intresserad av den ekonomiska och samhällsutvecklingen och styrde in också sina studenter på dylika frågor, ställde han i alla fall i sin historiefilosofi – liksom de andra hegelianerna Topelius och Snellman – alltid anden framom materien och menade, att historien borde vara "något annat än människo-djurets naturalhistoria".¹⁷ Folkens öden styrdes av Försynen. Sådana tankar lystes i bann i Henry Thomas Buckles *History of Civilisation in England*, som väckte livlig debatt också i Finland. Buckles kritik mot prästerskapet och hans krav att naturvetenskaplig metod skulle tillämpas på historien retade upp de religiöst sinnade historikerna av den äldre generationen, men det fanns också beröringspunkter mellan denne originelle historiker och fennomannernas historieuppfattningar. Också Buckle betonade, att det väsentliga i analysen av det förflutna inte var kungar, krig eller diplomatiska intriger, utan att förstå principerna för samhällsutvecklingen.¹⁸ Sålunda var det möjligt för den unge Palmén, som beundrade Buckle, att på andra punkter vara ense med de gamla fenno-

¹⁶ Finska Historiska Samfundets (FHS) prot. 11.4.1882, *HArk* 8 (1884), s. 363–365. Koskinen dolde inte sin förtjusning då August Gideon Fontell ett år senare lade fram sin avhandling *Om Svenska och Finska Rätten*, där han granskade den medeltida beskattningen utgående från Gustav Vasas fogderäkenskaper. Se K[oskinen], "Ruotsin ja Suomen oikeus" *Suomessa keskiajalla*, *Valvoja* 1883, s. 601–606.

¹⁷ Yrjö Koskinen, *Jöhtävät aatteet ihmiskunnan historiassa* (Helsinki 1879), företal.

¹⁸ Henry Thomas Buckle, *Civilisationens historia i England I* (Stockholm 1882), s. 1–7, 196–197. Buckle tänkte sig visserligen, att utvecklingen skedde i enlighet med vissa lagenligheter – inte enligt Försynens planer.

manerna. Palméns doktoravhandling om handelslagstiftningens historia utformades till en syntes av positivistiska och liberala samt nationella idéer: undersökningen granskade det merkantilistiska systemets utveckling och borttynande och var ett försvarstal för liberalismen. Palmén hänvisade till historiens allmänna lagbundenheter, men ur ett klart nationellt perspektiv – just finländarna med Anders Chydenius i spetsen uppträdde som motståndare till en reaktionär och orättvis handelspolitik.¹⁹ I sin recension av avhandlingen gick Yrjö Koskinen åter finkänsligt förbi dess Buckle-inspirerade uppfattningar och koncentrerade sig på att prisa dess nationella infallsvinkel – just ett sådant grepp behövde den finska historieforskningen!²⁰

Såväl Koskinen som Palmén styrde in sina doktorander på ekonomiska frågor. Koskinen intresserade sig för frågor som han behandlat i sin Finlands historia och andra undersökningar: bosättningshistoria, beskattning, den svenska diskriminerande ekonomiska politiken i Finland och jordegendomens historia. Palméns handledning prisades i doktorsavhandlingar som behandlade handelspolitik, Gamla Finland och folkets förmögenhetsförhållanden. Inom det andra historiska läro-ämnet, allmän historia, försökte professor Johan Richard Danielson främja forskningen genom att sända begåvade elever till Tyskland, till en början i lära hos kända nationalekonomer, bl.a. Schmoller och Wagner, och vid sekelskiftet hos den nyskapande Karl Lamprecht.²¹

Under inflyrande av de energiska professorerna och de nya idéerna lade forskarna vid sekelskiftet större vikt än tidigare på att utforska materiella förhållanden. ”Också potatisen har sin historia” förkunnade den unge Väinö Wallin (Voionmaa) för en eventuellt ännu tvivlande allmoge.²² I en del undersökningar föreföll det som om de materiella och samhällsförhållandena redan skulle ha åsidosatt folkanden, som tidigare utgjorde den viktiga för-

¹⁹ Pirkko Rommi, 'E.G. Palmén', Pentti Papunen (red.) *Suomalaisia historiantutkijoita* (Porvoo 1965), s. 30–34. Jukka-Matti Kukkonen, *E.G. Palmén historioitsijana*, avhandling pro gradu i Finlands historia, Turun yliopisto 1976, s. 61–64.

²⁰ Yrjö Koskinen, 'Suomen olot Säätö-hallituksen aikoina', *Kirjallinen Kuukausilehti* 1876, s. 256. Koskinens opponentutlåtande i hist.-fil. sektionens prot. 30.5.1876, Mf/Ms 120, HUB.

²¹ Jukka Tervonen, *J.R. Danielson-Kalmari. Historiantutkija ja opettaja*, Historiallisia tutkimuksia 163 (Helsinki 1991), s. 178–185.

²² Väinö Wallin, 'Perunan saapumisesta Suomeen. Palanen maanviljelyshistoriaa', *Kyläkirjaston Kuvalehti*, A-sarja 1890, s. 91.

klaringsfaktorn. Åtminstone ville O.A. Forsström (Hainari) försvara karelarernas sluga och lättjefulla mentalitet genom att hävda att den uppkommit som en följd av donationsgodssystemet och den orättvisa skönsbeskattningen (arvio-beskattning). Hainari var dock inte anhängare av en materialistisk världsåskådning, utan avslutade sin undersökning med en from önskan, att Gud skulle skänka Karelens folk en ljusare framtid.²³ Ställningstaganden för en materialistisk historiefilosofi förekom knappast heller i andra undersökningar.

I enlighet med den fennomanska traditionen riktades forskarnas intresse i slutet av 1800-talet i rätt stor utsträckning på bönderna, deras utkomst, tillgångar och samhällsförpliktelser. Mycket ofta underströk forskarna hur allmogen drabbades hårt genom den svenska kronans skattekrav och den svenskspråkiga adeln.²⁴ Det var dock inte enbart de finsksinnade och finskspråkiga som intresserade sig för ekonomiska förhållanden och folkets livsvillkor. T.ex. Carl von Bonsdorff, som försökte hålla sig utanför språkstriderna, utarbetade grundläggande undersökningar om förläningsarnas historia. På svenska utkom också ekonomisk-historiska undersökningar som i fennomansk anda klart tog ställning för det fattiga folket mot ståndspersonerna.²⁵

Metodiska problem

Forskningen i Finland ställdes inför nya utmaningar och möjligheter då senatsarkivet öppnade sina dörrar för forskare 1859. Forskarna intresserade sig för det kamerala materialet, men intresset avsatte inga snabba resultat. Den ekonomisk-historiska forskningen byggde sålunda ännu på 1860- och 1870-talen mest på administrativt och politiskt material, såsom på riksregistret, riksdagsbesluten, landshövdingarnas berättelser eller allmogens

²³ O.A. Forsström, 'Synkkiä piirteitä Karjalan kansan historiasta', *Loimia ja Kuteita Kymölän seminaarin oppilailta* (Porvoo 1894), s. 3 o. 10–11. Liknande tankar framförde också Onni Hannikainen, *Vanhan Suomen eli Viipurin läänin oloista 18lla vuosisadalla* (Helsinki 1888), s. 71–83.

²⁴ Se t.ex. K.J. Jalkanen, *Pohjois-Hämeen Erämaat, Asutus ja Olot vuoteen 1620* (Hämeenlinna 1892), s. 95–97, 107–109, 112. E.G. Palmén, 'Katsaus Suomen uusimpaan historialliseen kirjallisuuteen I', *Valvoja* 1888, s. 327–330.

²⁵ Tekla Hultin, *Historiska upplysningar om bergshandteringen i Finland under Svenska tiden. I. Jernbruken* (Helsingfors 1896). Anders Allardt, *Borgå läns sociala och ekonomiska förhållanden åren 1539–1571* (Helsingfors 1898).

besvär. Palmén och Schybergson disputerade på 1870-talet och samlade ännu enligt tidigare modell sitt material i Sverige. Den smala källbasen ledde lätt till att de egna synsätten fick en stark betoning. T.ex. Johan Esaias Waaranen, som flitigt utnyttjade kungabrev och allmogens besvär i sin forskning rörande Karl IX:s och Gustav II Adolfs tid, såg genomgående adeln som grym och hänsynslös och böndernas ställning som ytterst eländig.²⁶ Man förmådde inte granska böndernas pauperisering systematiskt med hjälp av statistik, utan plockade slumpmässigt exempel ur källorna.

Forskarna upplevde det dock som ytterst viktigt att underbygga sina påståenden med säkra motiveringar, ty under 1860- och 1870-talen fördes en hetsig diskussion om historiens objektivitet. Den utlöstes av Koskinens *Oppikirja Suomen kansan historiassa*, vars finsknationella infallsvinkel uppfordrade bl.a. Carl Gustaf Estlander till sträng kritik. Fennomanerna K.E.F. Ignatius och den unge Palmén försvarade Koskinen genom att påpeka, att alla historiker skrev historia ur sitt eget folks synvinkel – så också svenska storkheter såsom Geijer. Forskningen kunde trots det vara objektiv.²⁷ I den hetsiga atmosfären i språkstriden efter *Oppikirja* var man snabb att anklaga den andra parten för subjektiva tolkningar – det var naturligtvis desto lättare, ju svagare bas slutsatserna vilade på.

Även om Yrjö Koskinen anklagades för att förvränga historien, såg han som Ranke-beundrare det som ytterst viktigt att den historiska kunskapen byggde på källor.²⁸ Palmén fick åter nya impulser av Buckle, som antog att statistisk forskning skulle skänka historieforskningens resultat samma säkerhet som karakteriserade naturvetenskaperna. Buckle föregick emellertid inte själv med exempel och inte heller Palmén förmådde ännu i sin doktorsavhandling underbygga sina påståenden med statistik.

Också i Sverige fördes vid denna tid en livlig metoddiskussion, även om

²⁶ J. E. Waaranen, *Öfversigt af Finlands tillstånd i början af sjuttonde seklet* (Helsingfors 1860), s. 6–16 o. *Landtdagen i Helsingfors 1616 och Finlands dåvarande tillstånd* (Helsingfors 1862), s. 5–7. Waaranen betraktade i alla fall sig själv som en rätt objektiv forskare – enligt honom behövde historikern inte föra fram sina åsikter, utan endast låta fakta tala för sig själva! (*Öfversigt*, s. 67).

²⁷ J. R. Danielson-Kalmari, ”Kuinka on Suomen historia kirjoitettava?”. Puolen vuosisadan takaista väittelyä”, *Uuden Suomettaren muistojulkaisu* (Helsinki 1919), s. 66–73. Keskustelukysymys Uusmaalaisessa osakunnassa. Yrjö Koskisen Oppikirja Suomen kansan historiassa, E. G. Palméns saml. V:10, Coll. 165, HUB.

²⁸ Kaarlo Jäntere, ’Piiireitä Yrjö Koskisen historiankäsitkystä’, *HArk* 50 (1944), s. 369–375.

den inte där sporrades av en språkstrid såsom i Finland. Professorerna Odhner i Lund och Hjärne i Uppsala menade, att full visshet om historiska påståendens slutliga sanningsenlighet inte kunde uppnås ens med den strängaste källkritik. Uppfattningen bestreds bestämt av Hans Forssell, som ansåg att historia skulle vara faktas och inte eventualiteternas historia. Varje påstående borde klart kunna beläggas i källmaterialet. Forssell var särskilt intresserad av statistisk forskning eftersom han menade, att statistisk behandling bäst möjliggjorde jämförelser mellan förhållanden under olika tider.²⁹ I sina undersökningar utarbetade han ett rikligt statistiskt material på basen av bl.a. tiondelängder, tullräkenskaper och sölvskattelängder och diskuterade samtidigt många problem i anslutning till källkritik, begrepp och statistik.

Forssell var medveten om materialet i Helsingfors och antog, att historikerna i Finland snart skulle följa i hans fotspår.³⁰ Pionjären för de forssellska metoderna blev dock juristen Liljenstrand, som i *Finlands jordnaturer och äldre skatteväsende, jemte ett blad ur dess kulturhistoria* (1879) flitigt hänvisade till Forssells undersökningar och själv i någon mån försökte göra upp statistik över den stora reduktionens verkningar. Forssell skulle emellertid knappast ha varit särskilt entusiastisk över denna "elev", ty Liljenstrand var ingen sträng empirist, utan granskade jordegendomen närmast ur de juridiska principernas synvinkel – genom att betona den nordiska odalrättens betydelse.³¹ Hans undersökning anslöt sig till den finländska nationalekonomins historiska tradition, som gav upphov till flera ekonomisk-historiska doktorsavhandlingar i juridiska fakulteten. Den viktigaste var Johan Wilhelm Rosenborgs *Bidrag till jordbeskattningens historia i Finland, under medlet af sextonde seklet* (1860). Rosenborg var en av de första som utnyttjade materialet i senatsarkivet och hans arbete blev en förebild för många historiker. Inom juridiska fakulteten blev man emellertid småningom orolig över att juridiken på detta sätt helt höll på att glida över till historiens domäner.³²

²⁹ Rommi, s. 35–37. Kukkonen, s. 61–62. Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Studia Historica Upsaliensia 15 (Uppsala 1964), s. 317–319 o. 375.

³⁰ Hans Forssell, *Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland I* (Stockholm 1872), s. 1–26.

³¹ Liljenstrand, *Finlands jordnaturer*, s. 261–262, 273–277.

³² Liljenstrand ansåg att den historiska behandlingen gick för långt i Rosenborgs avhandling, juridiska fakultetens prot. 24.9.1860, Mf/Ms 427, HUB. I konsistoriet kritiserades ar-

På 1880-talet vände juristerna sina blickar mot samtida problem, medan historikerna åter började bekanta sig med statsarkivets skattelängder. Forssells inflytande började komma till synes i doktorsavhandlingar i slutet av 1880-talet. Till en början utarbetade man endast enkla additionstabeller, vanligen över folkmängd eller förmögenhetsförhållanden.³³ Strävan att jämföra samtidens förhållanden med förgångna århundraden inspirerade snart till att försöka få fram mera effektiva mätare. Hannes Gebhard använde i sin avhandling om förhållandena i Nyslotts län Forssells metod i *Anteckningar om Sveriges näringar* att räkna husdjuren i nötenheter, vilket gjorde det möjligt att följa totalantalet husdjur med hjälp av en enhetlig indikator. Metoden återkom även i senare avhandlingar.³⁴

Forssell inskräpte vikten av en kritisk inställning till materialet och begreppen, men det var något som många unga historiker tenderade att glömma: ofta nöjde man sig med en källa utan att företa jämförelser med andra handlingar. På det sättet kunde man komma till mycket överraskande resultat. T.ex. nöjde sig Santeri Ingman (Ivalo), som nog strävade till att förhålla sig kritiskt till skattelängdernas innehåll, med att endast förundra sig över den snabba befolkningsstillväxten när hans beräkningar gav som resultat att folkmängden i norra Finland fördubblades 1604–1607. Han hade inte beaktat den nya skattläggningen 1607, som fördubblade antalet rökar.³⁵ Palmén var ytterst missnöjd över dylika fel; det var viktigt att få klarhet i förhållandena under gångna sekler, men ännu viktigare att kunskapen var pålitlig. Han var övertygad om att det var möjligt att uppnå tillförlitliga forskningsresultat.³⁶

betet bl.a. av Snellman, som betraktade dylik forskning som ren källinsamling och därför som otillräcklig som lärdomsprov i nationalekonomi, konsistoriets prot. 26.9.1860, Mf/Ms 73, HUB.

³³ T.ex. Karl Olof Lindeqvist, *Suomen oloista ison vihan aikana* (Helsinki 1886), s. 41, 118. Hannikainen, s. 92 med bilagor. Båda undersökningarna gällde senare tider än Forssells och författarna sökte därför inte information ur dennes böcker. Kustavi Grotenfelts doktorsavhandling gällde däremot Vasatiden och han hade uppenbart tagit modell av Forssells statistiska undersökning *Sveriges inre historia från Gustaf den Förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi II* (Stockholm 1875).

³⁴ Hannes Gebhard, *Savonlinnan läänin oloista*, s. 97–103 samt t.ex. Jalkanen, s. 136 o. Allardt, s. 50, 137–139 o. 168.

³⁵ Santeri Ingman, *Tutkimuksia Pohjois-suomen historiassa vuosilta 1595–1635* (Helsinki 1890), s. 55–62. Opponenterna risade ofta dylika lapsusar, t.ex. hist.-fil. sektionens prot. 27.4.1888, 13.3.1891, 30.5.1892, Mf/Ms 122 o. 23.1.1899, Mf/Ms 123, HUB.

³⁶ Palméns koncept Huitinen, FHS:s arkiv VII:28, mapp 5, RA.

Hopeaveroluettelon lehmäluku korotettava.

77

elukoita kymmeninen olisi luettava 1540 vuodelle lisää¹⁾, koskei kirkkoherran karjaa maakirjassa mainita.

Kun me ~~fitte~~ asetamme rinnan kymmenysluettelojen ja hopeaveroluettelon antamat tiedot, jolloin yksi ja sama aika on kysymyksessä, tapaamme ~~fitä vastoin~~ suuren erilaisuuden — varma todistus, että toinen lähde on erehdyttävä. Kaikissa neljäskunnissa täytyy melkoisella määrällä kohottaa hopeaveroluettelon numerot tullaksemme kymmenysluettelojen keskimääriin. Lisäys tekee

Keikyän neljäskunnassa . . .	71 %
Sammun „ . . .	43 %
Vampulan „ . . .	60 %
Punkalaitumen „ . . .	47 %
ja koko Huittisissa	56 %

Vaikkemme tässä tapaa sellaista säännöllisyyttä, jonka tavallisesti havaitsemme neljäskuntiinkin nähden lähteissämme vallinneen, täytynee kumminkin tunnustaa, että numerot puhuvat kyllin selvää kieltä. Varsinkin jos koko tutkimusalue otetaan huomioon, on todistus sitova. Kymmenysluettelojen pätevyys on ehdottomasti suurempi; *noin puolella määrällään on hopeaveroluettelon ilmoittama lehmäluku korotettava*, jos tahdomme asian laittaa todenperäisesti kuvata ¹⁾.

¹⁾ Toisin Ruotsin ~~for~~annissa. Siellä löytyi:

	1570 vuoden kymmenys- luettelon mukaan.	Hopeaveroluettelon mukaan.
Ångermanlannissa	11,208	12,127
Medelpadissa	3,978	3,526
Helsinglannissa	17,049	16,735

Nämä numerot ovat lainatut Forssellin teoksesta (Sverigé 1571, siv. 40—47 ja 50), mistä näihin maakuntiin nähden lehmäluku on ilmoitettu.

En sida från E. G. Palméns undersökning om Hvittis socken från början av 1890-talet. En del av undersökningen trycktes, men Palmén var missnöjd med sitt arbete och beslöt sig för att förstöra arken. Korrekturen finns i alla fall bevarade i Finska historiska samfundets arkiv, Riksarkivet.

För att utveckla bättre forskningsmetoder och för att få en klarare uppfattning om källmaterialet satte Palmén i början av 1890-talet igång ett synnerligen omfattande projekt – ett försök att klarlägga förmögenhetsförhållandena i hela Finland på 1500- och 1600-talen. Avsikten var att varje student skulle sammanställa ett så mångsidigt material som möjligt från ett visst område och sedan som laudaturavhandling utarbeta en utredning över områdets förmögenhetsförhållanden. Det var meningen att undersökningarna skulle ges ut på Finska Historiska Samfundets bekostnad. På detta sätt skulle man slutligen få en kartläggning av förhållandena i hela Finland. Med tanke på tidens förhållanden var planen rätt storslagen – det var fråga om det första historiska forskningsprojektet i Finland. Palmén handledde studenterna och började själv som modell utarbeta en utredning över förhållandena i Hvittis socken.³⁷

Undersökningen rörande Hvittis blev aldrig tryckfärdig, men i det bevarade korrekturet kan man utläsa Palméns tankar om källkritik. Enligt honom var enbart en allmänt kritisk inställning till de källor som uppstått till följd av beskattningen inte nog – en statistisk sammanställning blev inte tillförlitlig bara för att man a priori misstänkte att siffrorna var för låga på grund av att de skattskyldiga försökte dölja sina tillgångar. Ett tillförlitligt resultat kunde uppnås endast genom att jämföra flera källor, genom att granska längre tidsserier och genom att alltid vaket söka förklaringar om det i källorna fanns uppgifter som var motstridiga eller föreföll egendomliga. Enligt Palmén var det ytterst fruktbart om man uppdagade motsägelser och utredde deras bakgrund, eftersom det i allmänhet gav ny kunskap om källor som kunde utnyttjas i kommande forskning. Varje siffra som gjorde ett konstigt intryck borde därför göras till föremål för forskning!³⁸ En likartad argumentering kan man påträffa femtio år senare i Pentti Renvalls metodbok. Det förefaller som om Palméns läror inte under mellantiden skulle ha hunnit spridas tillräckligt, ty även Renvall konstaterade att den tidigare forskningen gjort sig skyldig till att ignorera motstridiga uppgifter.³⁹

Förmögenhetsprojektet gav upphov till sammanlagt 39 laudaturavhandlingar, men målsättningen att kartlägga förmögenhetsförhållandena i hela

³⁷ FHS:s prot. 28.2.1893 o. 28.9.1893, *HArk* 13 (1894), s. 364–365, 382.

³⁸ Huitinen, s. 4–7, 34–40, FHS:s arkiv VII:28, mapp 5, RA.

³⁹ Pentti Renvall, *Historiantutkimuksen työmenetelmät. Teoriaa, käytäntöä, tavoitteita suomalaisen ainekseen sovellettuina* (Porvoo 1947), s. 122–123.

Finland uppnåddes aldrig. Alla socknar blev inte föremål för undersökningar och alla studenter förmådde heller inte nå upp till den precision professorerna krävde.⁴⁰ En bättre framgång hade den enda doktorsavhandling som färdigställdes inom projektet. J.H. Vennolas *Pohjois-Suomen maalaisvarallisuus 16:lla ja 17:lla vuosisadalla. I* (1900) utarbetades enligt Palméns metodiska idéer: utvecklingen granskades under en lång tidsperiod, olika källor jämfördes och fluktuationerna i statistiken förklarades med nödår, krig och den ekonomiska politiken. Vennola förde det statistiska framställningssättet längre än man dithills gjort i Finland: utöver de additionstabeller och medelvärden som använts tidigare beräknade han dessutom olika slag av relationstal och statistiska diagram för att skildra den ekonomiska utvecklingen. Palmén var i och för sig rätt nöjd med avhandlingen och konstaterade i Finska Historiska Samfundet, att den metod som använts i Vennolas arbete var tillförlitligare än Forssells, som försökte klarlägga förhållandena i hela landet med hjälp av sölvskattelängderna. I sin opposition konstaterade han emellertid att Vennolas talrika tabeller riskerade att bli en börda för läsaren.⁴¹ Som en beundrare av Fryxell och Topelius var Palmén van att kräva mer av historien än en kvantitativ framställning.

Förmögenhetsprojektets centrala målsättning var att finna de riktiga forskningsmetoderna. Med hjälp av Forssells modell hade man kommit igång, men det återstod att utveckla metoderna till en ännu tillförlitligare nivå. Också som halvfärdig blev Palméns undersökning av Hvittis en inhemsk modell för avhandlingar.⁴² Förmögenhetsprojektet utgjorde emellertid inte hela den ekonomisk-historiska forskningen, utan det fanns också forskare som ägnade sig åt andra ämnen och använde andra metoder. Tekla Hultin disputerade på järnbrukens historia och T.S. Dillner på Finlands handel kring 1500- och 1600-talen. I båda avhandlingarna intog den eko-

⁴⁰ Johanna Lilja, *Suomen taloushistorian tutkimuksen varhaisvaiheet 1840-luvulta vuosisadan vaihteeseen*, avhandling pro gradu i Finlands historia 1992, Helsingfors universitet, s. 67–68.

⁴¹ FHS:s prot. 24.10.1900, *HArk* 16 (1900), s. 131–135. Hist.-fil. sektionens prot. 19.12.1900, *Mf/Ms* 123, HUB.

⁴² Allardt, företal. Allardts undersökning följde emellertid inte helt Palméns idéer. Denne rekommenderade att man skulle använda antalet mjölkande kor som mått på förmögenhet, eftersom detta framgick i alla viktigaste källor. Liksom Gebhard undersökte Allardt dock förmögenhetsförhållandena med hjälp av nötenheter.

nomiska politiken en central ställning.⁴³ Förmögenhetsprojektet avbröts i början av 1900-talet, men entusiasmen för att forska i ekonomiska förhållanden minskade inte. Förtroendet för de nya metoderna förblev också starkt.

Uppfattningar om historia och ekonomisk historia

De finländska historiker som under 1800-talet intresserade sig för ekonomiska ämnen använde inte i allmänhet benämningen ekonomisk historia om sin forskning. Om man ville skilja den från statlig historia kunde man tala om lokalhistoria.⁴⁴ Ofta benämndes sådan forskning emellertid kultur- eller odlingshistoria; i Finland hade man ju sedan 1840-talet uttryckligen betecknat Finlands historia som kulturhistoria – och var van att till kulturen räkna all mänsklig aktivitet, inklusive näringslivet.⁴⁵ Begreppet ekonomisk historia började förekomma i diskussionen i Finland först i slutet av seklet. Hannes Gebhard förundrade sig 1894 över varför man inte vid Finlands universitet undervisade i ekonomisk historia, som dock flitigt hade behandlats inom forskningen.⁴⁶

J.R. Danielson svarade att den ekonomiska historien nog varit mycket aktuell också i undervisningen och laudaturavhandlingarna.⁴⁷ Även om Gebhard och Danielson, som intresserade sig för den tyska nationalekono-

⁴³ Hultin, T.S. Dillner, *Studier rörande Finlands handel under tidrymden 1570–1622. I. Utrikeshandelns beskattning 1570–1605* (Helsingfors 1897).

⁴⁴ Termen användes i recensioner bl.a. av M.G. Schybergson, också om avhandlingar som gällde hela Finland, 'Arbeten i finsk lokalhistoria', *Finsk Tidskrift* 1894, s. 256–266. Benämningen användes också bland fennomanerna.

⁴⁵ T.ex. Liljenstrand, *Finlands jordnaturer*. J.R. Danielson, 'Kotimaan kirjallisuutta 1. Suomen viljelyshistoriaa', *Valvoja* 1881, s. 288 (recension av Koskinens *Tutkimus maanomistusseikoista*). Väinö Wallin, 'Kuvauksia Suomen viljelyshistoriasta. Matkustus- ja kulkuloista entisinä aikoina', *Kyläkirjaston Kuvalehti*, B-sarja (1894), s. 2.

⁴⁶ Hannes Gebhard, 'Yliopistokysymyksiä', *Valvoja* 1894, s. 493. Gebhard hade själv lagt fram en ekonomisk-historisk avhandling om förhållandena i Nyslotts län på 1500-talet år 1889, men hade sannolikt kommit i kontakt med begreppet ekonomisk historia först under sin studieresa till Tyskland 1893–1894. I Finland hade termen ekonomisk historia tidigare använts av Yrjö Koskinen i uppsatsen 'Työväenseikka', *Kirjallinen Kuukauslehti* 1874, s. 1, men han avsåg ekonomisk historia i betydelsen "res gestae", inte ett särskilt forskningsområde.

⁴⁷ J.R. Danielson, 'Herra H. Gebhardin mietteet historian luvuista yliopistossamme', *Valvoja* 1894, s. 630. Ännu på 1880-talet använde Danielson emellertid benämningen odlingshistoria om forskning rörande ekonomiska frågor.

min, ansåg att forskningen i Finland lagt tyngdpunkten på ekonomisk historia, var det i alla fall mycket vanligt att den forskning som arbetade med ekonomiska problem uppfattades enbart som historia – inte som ett smalt specialområde. Enligt det snellmanska tänkesättet skulle historien vara en skildring av det egna folkets öden, dess näringar och levnadsförhållanden. Sålunda konstaterade Palmén om förmögenhetsprojektets målsättningar, att det viktiga och intressanta var att

kasta nytt ljus över de livsvillkor under vilka det finska folket under forna tider har uthärdat sin hårda kamp som kulturens yttersta förkämpe i den höga Norden.⁴⁸

Medan finländarna arbetade med sina lokala ämnen hade man i Sverige under 1800-talet utarbetat stora översiktsverk över olika perioder med staten som subjekt.⁴⁹ Den inflytelserike Harald Hjärne, som utbildade många historiker, menade att staten borde vara historiens utgångspunkt, eftersom all mänsklig utveckling – inklusive kulturutvecklingen – ägde rum inom statens ram. Kulturhistorien kunde därför inte betraktas som en självständig disciplin. Största delen av den svenska forskningen under 1800-talet gällde politisk historia. Finländarnas förebild Hans Forssell var en rätt avvikande figur i denna miljö, även om han inte själv betraktade sig som specifikt ekonomisk eller kulturhistoriker. De ekonomiska förhållandena intresserade honom därför att det var omöjligt att förstå den politiska utvecklingen utan att känna dess materiella förutsättningar.⁵⁰

Det är förståeligt att kungarnas, krigens och diplomatins historia intresserade de svenska historikerna mer än finländarna, de hade ju en lång och färgstark politisk historia, till vilken de oftare än sina finska kolleger hade intima band genom sin släktbakgrund.⁵¹ Däremot aktualiserades inte de

⁴⁸ Huittonen, s. 14, FHS:s arkiv VII:28, mapp 5, RA.

⁴⁹ Gustaf Jacobsson, *Från Geijer till Hjärne. Studier i svensk historieskrivning under 1800-talet* (Helsingfors 1945), s. 35–73.

⁵⁰ Torstendahl, s. 249, 274–278. Eli F. Heckscher, *Ekonomisk-historiska studier* (Stockholm 1936), s. 17. Hans Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi I* (Stockholm 1869), företal.

⁵¹ T.ex. Anders Fryxell berättar i *Min historias historia* (Stockholm 1884), s. 28–30 att hans morfar som riksdagsmän motsatte sig Gustav III:s maktsträvanden; i släkten berättades i aktningfull ton om dennes insats. Fryxell hade riksdagsmän i släkten också på fädernet och statens förflutna med dess politiska konflikter stod alltså mycket nära denna historiker som gick till storms mot kungamyter.

Handgaffelplog av en typ som man kunde påträffa ännu kring sekelskiftet. Illustration ur Gösta Grotensfelts etnografisk- historiska avhandling Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden.

ekonomiska och sociala problemen på ett lika konkret sätt vid de svenska universiteten som i Finland där allt viktigt utspelade sig kring Senatstorget.⁵² De finska historikerna engagerade sig också aktivt såväl i lantdagsarbetet som i olika sammanslutningar. För den ekonomiska historien spelade historikernas aktiva medverkan i Nationalekonomiska Föreningen (Kansantaloudeellinen Yhdistys) en viktig roll. I enlighet med de tänkesätt man tillägnat sig från den tyska nationalekonomin kopplades förhållandena under gångna sekler intimt samman med samtidens problem.

I Sverige följde man noga med forskningen i Finland och kunde inte undgå att lägga märke till den avvikande forskningsinriktningen i grannlandet. Finländarnas inriktning på den inre historien sågs i Sverige som ett

⁵² Matti Klinge, 'Om Finland och Sverige på 1800-talet. Några jämförelser på idétraditionens och den akademiska organisationens område', *HTF* 1974, s. 169–170.

slags surrogat för en egentlig – politisk – historia, såsom Karl Hildebrand konstaterade i en recension av Gösta Grotenfelts doktorsavhandling om jordbrukets historia:

Detta intresse för den national-ekonomiska och sociala historieforskningen kan naturligtvis lätt förklaras däraf, att Finlands yttre historia vanligen ej kan skiljas från Sveriges och att det viktigaste urkundsmaterialet till densamma finnes i Stockholm, hvaremot primärkällor af stort värde till den inre historien äro lätt tillgängliga i de finska arkiven, ...⁵³

Hildebrand nedvärderade ingalunda en sådan inriktning, utan menade, att det var skäl för svenskarna att följa med och även ta lärdom av utvecklingen i Finland.

Den ekonomiska historien fick en auktoritativ förespråkare i Sverige då Eli F. Heckscher framträdde i början av 1900-talet. Han indelade den ekonomiska historiens uppgifter i tre fält: forskning rörande de ekonomiska förhållandena, den ekonomiska politiken och de nationalekonomiska uppfattningarna. Forskningen rörande de ekonomiska förhållandena intresserade inte den unge Heckscher i högre grad, utan han hänvisade i en lätt irriterad ton till läroböckernas torra kapitel om "det inre tillståndet". Heckscher såg det som ovetenskapligt att försöka bygga skildringen av förhållandena på statistik – det var en illusion att föreställa sig att siffrorna representerade exakt kunskap, eftersom priser, mått, vikter o.dyl. hade varierat så starkt under olika tider och på olika platser. Statistiken dög nog till att illustrera historiska påståenden, men inte till att bevisa dem.⁵⁴ De här uppfattningarna skilde sig i hög grad från de finländska historikernas tänkesätt. De var mycket intresserade av att veta hur många mjölkande kor bönderna hade ägt vid olika tider och trodde även att detta kunde utredas på ett tillförlitligt sätt med hjälp av statistik. Den ekonomisk-historiska forskningen i Finland inriktades även i huvudsak på skildringar av förhållandena under 1500- och 1600-talen, även om den ekonomiska politiken också behandlades i några avhandlingar.

I Finland hade historikerna ännu inte i slutet av 1800-talet dryftat huruvida den forskning som kartlade förmögenhetsförhållandena var ekonomisk

⁵³ K. H.-d, 'Öfversikter och granskningar', *Historisk Tidskrift* 1900, s. 34. Likartade tankar framfördes även av signaturen T.S.D., 'Finsk historieskrifning rörande städerna', *Historisk Tidskrift* 1899, s. 40.

⁵⁴ Eli F. Heckscher, 'Ekonomisk historia', *Historisk Tidskrift* 1904, s. 176, 185, 190–194.

historia, kulturhistoria eller bara historia i allmänhet och om den som ett eget specialområde krävde vissa grundbegrepp, teorier och en separat metodik. Uppfattningen om vilka frågor som hörde hemma inom historieforskningen och om historikernas metoder var "ekumenisk". Opponenterna och recensenter prisade så gott som varje ämne för att det var viktigt och intressant. Heckscher talade däremot om ekonomisk historia som en egen disciplin och ville se den som något klart avskilt från kulturhistoria i Lamprechts mening. Det var inte värt att söka sin tillflykt till den ekonomiska historien om man ville fly den politiska historiens tänkesätt, ty den ekonomiska historien, liksom historien i allmänhet, bestod av staters och stora personligheters aktiviteter.⁵⁵ I Finland fick den ekonomisk-historiska forskningen åter ny fart just av Lamprechts idéer som Gunnar Suolahti och Ernst Nevanlinna hämtade med sig från Leipzig.

Det aktiva intresset för ekonomisk historia producerade inte några egentliga ekonomisk- eller socialhistoriska klassiker under 1800-talet, utan endast en serie kartläggande undersökningar om levnadsvillkoren i Finland under 1500–1700-talen. Trots att historikerna i frågor som rörde deras egen tid var intresserade av samhällsvetenskapliga och nationalekonomiska teorier, kom teoretiserandet knappast alls till synes i historieforskningen. Först i början av 1900-talet började Lamprechts idéer och de nationalekonomiska teorierna styra in historikerna på nya frågeställningar och utgående från dem uppstod sedan bl.a. Voionmaas och Suolahtis berömda arbeten. Forskningen under 1800-talet var dock inte utan betydelse. De undersökningar som kartlade levnadsförhållandena skapade en bild av under vilka villkor folket hade levt – och detta intresserade också senare forskare. Samtidigt lade undersökningarna en grund på vilken den senare ekonomisk- och socialhistoriska forskningen kunde bygga. Bl.a. i *Suomen kultuurihistorias* litteraturförteckningar påträffar vi flera av de ekonomisk-historiska avhandlingarna från 1800-talet.

⁵⁵ Heckscher, 'Ekonomisk historia', s. 194–195.

”En draabe i havet”

Danska frivilliga i inbördeskriget i Finland 1918

SØREN SØRENSEN

I de dagorder Överbefälhavaren för Republiken Finlands trupper utfärdade under vintern 1918 finns ett ständigt återkommande moment: ”I arméns rullor införas...” och därefter ett eller några namn, ibland en hel rad. Namn, grad och tjänsteställning anges, sällan andra upplysningar. I dagorder n:o 13 noteras särskilt att vederbörande är polsk frivillig löjtnant. I övrigt tiger rullorna om de frivilligas nationella tillhörighet, här står finska, svenska och tyska namnformer om varandra. Ibland anförs några namn som ser annorlunda ut, t.ex. i dagorder n:o 28, daterad i Vilppula den 22 mars 1918. Men där står inte att två löjtnanter och tre fänrikar är danska frivilliga, endast deras namn och grad.

Det fanns ytterligare några danskar på den vita sidan. Dansk Røde Kors skickade en ambulans, under ledning av överläkaren, dr. med. Ole Chievitz, med tre yngre läkare och tolv sjuksköterskor med ”fru Køster fra Næstved” i spetsen, men den skall inte behandlas närmare här¹.

Det kom frivilliga från Sverige, allt som allt 560 man², mer än hundra gånger så många som de enda fem danska namn som hittats. Ur tystnaden stiger frågan: varför kom det inte flera? Och när den har besvarats, en an-

¹ Cand. mag. Barbara Zalewski håller på att skriva en historik om Dansk Røde Kors; här kommer Finlandsambulansen också att omtalas (enligt personliga upplysningar till mig). Chievitz var ledare för ambulansen under vinterkriget, se Halfdan Lefèvre, *Danmark sender en Ambulance* (København 1941).

² Enligt Axel Boëthius, *Svenska brigaden. En skildring från Finlands frihetskrig på uppdrag av Föreningen Finlands Vänner* (Helsingfors 1920), s. 257. Enligt Hannes Ignatius & Kaarle Soikkeli, *Frihetskriget i Finland år 1918* (Helsingfors 1924), s. 23 utgjorde siffran ”ca. 350 man” och enligt J. O. Hannula uppgick brigaden då den var störst till 511 man, *Suomen vapausodan historia* (3. uppl. Helsinki 1934), s. 167–168.

nan: varför tog sig då dessa till Finland vintern 1918? Svaren skall sökas på samma håll: i Tyskland.

De fem danska frivilliga officerarna belyser och ger perspektiv på Tysklands roll i Finlands inbördes- och frihetskrig. Samtidigt belyser det danska deltagandet Finlands och Danmarks gränspositioner gentemot sina och hela Nordens stora grannar.

Materialet

Det omtalas sällan att det överhuvudtaget fanns danskar i den vita armén. Det danska bidraget var verkligen anspråkslöst, även om det kanske inte, särskilt inte inom det vita flygvapnet, var alldeles värdelöst. Det kan på intet sätt jämföras med det rikssvenska biståndet till den vita sidan. Det finns visserligen en vänstersocialistisk och kommunistisk tradition som analyserar den svarta international som behövdes för att krossa det Röda Finland: tyska, danska, norska och ryska vitgardistofficerare jämte rikssvenskar; där finns danskarna med.³

Det är således inte danskarnas numerär eller för den delen deras duglighet som gör att deras deltagande kan sägas ha intresse för forskningen kring händelserna 1918. Det intressanta ligger i signalvärdet, vilket också har utnyttjats av den kommunistiska historiografin. Det kan säga något om hur man i utlandet såg på den vita sidan, vilken vikt man lade på de vitas nära förbindelser till Tyskland, och hur man bedömde inbördeskriget som en del av världskriget.

I riksarkivet i Köpenhamn finns ett privatarkiv efterlämnat av en av de frivilliga. Bortsett från ett brev till den vitfinländska representationen i Stockholm, där dansken anmälde sig till den finländska armén, gäller materialet firandet av krigets 20-årsjubileum i Vasa och Helsingfors 1938. Där emot publicerade den frivillige, teologie studenten C. Borre Larsen redan sommaren 1918 en relativt omfattande bok, *I Kamp for Finland. Fire Maa- neders Oplevelser og Indtryk* (Faxe 1918).

Om ambulansen skrevs det våren 1918 ganska mycket i dansk press. Översjuksköterskan fru Køster skrev brev till maken i Næstved och delar av korrespondensen trycktes i Næstved Tidende. Här får man levande intryck av hur det kändes att delta i ett inbördeskrig. Reportage förekom också i

³ T.ex. Viktor Holodkovski, *Suomen työväen vallankumous 1918* (Moskova 1978), s. 262.

huvudstadstidningarna. Krigsdeltagarna kunde enligt sakens natur inte komma till orda i pressen och dagstidningarna var i hög grad beroende av finländska och rikssvenska telegrambyråer.

En av de frivilliga var journalisten Peter de Hemmer Gudme, en av de bästa finländskännarna i dansk press. I *Finland Nordens Østvold* (København 1939) – som han tillägnade "Kammeraterne fra Wasa Bataillon" – gav han i memoarform en bild av stormningen av Tammerfors påsken 1918. Boken måste självklart bedömas mot bakgrunden av dess tillkomst; manuskriptet avslutades den 29 november 1939. Om sina intryck från vinterkriget, då de Hemmer Gudme var korrespondent i norra Finland, skrev han *Finlands Folk i Kamp* (København 1940). Med anledning av hans död i motståndskampen 1944 skrevs 1947 en minnesbok om hans liv, där en annan av de frivilliga från 1918, brodern Iver Gudme, återgav tankar och iakttagelser från striderna vid Lempäälä. Den norske läkaren Johannes Heimbeck citerade en dansk frivillig som sannolikt är Peter de Hemmer Gudme i sin berättelse om stormningen av Tammerfors⁴.

Vilka var de frivilliga?

Den vita armén hade alltså inom sin officerskår fem danskar; av dem var en flygare och fyra "ställdes til Öfverste Wilkmans förfogande"; denne förde vid denna tid befäl över Jämsä-gruppen, där Vasa bataljon ingick, f.ö. under ledning av en rikssvensk⁵.

Flygaren var löjtnant K. von Clausson-Kaas. Enligt Iver Gudme var denne aktiv inom det danska förvaret fram till avresan till Finland. Finlands flygvapen var endast under uppbyggnad; dagorder n:o 21 nämde den rikssvenske greven von Rosen och hans storslagna gåva: ett flygplan. Dagen innan hade en order fastställt hur flygvapnet skulle organiseras; också dess chef, kapten J.A. Hygerth omtalas som rikssvensk⁶.

De andra danskarerna var studenter och hade fått sin militära utbildning i Akademisk Skyttekorps, en frivilligkår som uppstälts efter kriget 1864 och som under första världskriget var en verklig elitkår i fråga om bevapning och utbildning. Åtminstone en (möjligen också de övriga) hade t.ex. fungerat

⁴ Johannes Heimbeck, *Med Finlands vita. Anteckningar från Finlands frihetsstrid* (övers. från norska, Helsingfors 1919) s. 237–238.

⁵ Dagorder N:o 28 2. Boëthius, s. v.

⁶ Hannula, s. 162.

som instruktör för rekylgevär vid danska armén och var fältpionjär⁷. En av de fyra överfördes till ett sprängningskommando. Enligt Peter de Hemmer Gudme (1939) "tilbragte [den frivillige] en Uges Tid med at sprænge og forsøge at sprænge" banan från Lempäälä till Tammerfors. De övriga ingick i Vasa bataljon och deltog i angreppet mot Lempäälä, en sårades. Två deltog i stormningen av Tammerfors, där också de sårades.

Det källmaterial jag har haft till mitt förfogande ger inga upplysningar om den frivillige E. Pontoppidan. C. Borre Larsen hemförlovades sommaren 1918 (då han skrev sin bok om frihetskriget), avslutade sedan sina teologiska studier och blev präst, men omtalas som död 1939⁸. Bröderna Gudme deltog 1919 i Estlands frihetskrig, den ena som chef för Det danske Estlandskorps; när detta krig var över, anslöt han sig till den vita sidan i Ryssland. Redan under Judenitjs offensiv mot Petrograd hade Estlandskåren tagit del i det ryska inbördeskriget⁹.

När Iver Gudme dog 1965 hade han ett omfattande populärvetenskapligt författarskap bakom sig, men sina upplevelser under krigen 1918–1921 har han inte behandlat i bokform. Peter de Hemmer Gudme blev journalist och var i Finland också under vinterkriget som tidningskorrespondent¹⁰. Efter den 9 april 1940 var bröderna aktiva i motståndsrörelsen, Peter de Hemmer Gudme som författare till pamfletter och som föreläsare; efter en fångelsevistelse 1942 fortsatte han att medarbeta i den illegala pressen (där han bl.a. väckte förståelse för Finlands kamp). I slutet av 1944 arresterades han av Gestapo, underkastades tortyr, men lyckades ta sitt liv.

Relationerna mellan Danmark och Finland

Det är självklart att ur finländskt perspektiv intar förhållandet till Sverige en dominerande plats; så var också fallet 1918. Peter de Hemmer Gudme insåg det bättre än någon annan: "Lad mig derfor for at undgaa enhver Misforstaaelse tilføje, at den lille Haandfuld Danskeres Indsats naturligvis ikke betød mere end en Draabe i Havet"¹¹.

⁷ Privatbrev i Rigsarkivet Kbh.

⁸ *Finland Nordens Østvold*, s. 35.

⁹ Rigsarkivet Kbh. Jfr Vello Helk, 'Dansk militær og humanitær indsats i Estland 1919', *Om Danmarks historie 1900–1920. Festskrift til Tage Kaarsted* (Odense 1988), s. 97–127.

¹⁰ Martti Julkunen, *Talvisodan kuva. Ulkomaiset sotakirjeenvaihtajat Suomessa v. 1939–1940* (Turku 1975), s. 373.

¹¹ *Finland Nordens Østvold*, s. 38.

Det var till Sverige Vasa-senaten vände sig vid inbördeskrigets utbrott och det var svenska socialdemokratiska partiet och vänstersocialisterna som stod i kontakt med folkkommisariatet i Helsingfors; den av Gustav Möller ledda delegationens förhandlingar med de ledande finländska socialdemokraterna har beaktats av nästan alla forskare. Däremot är det vanligt att förbise att det fanns ett danskt inslag i dessa förhandlingar; redaktören Marius Wulff representerade Socialdemokratisk Forbund och deltog enligt sina egna pressreferat livligt i diskussionerna med Manner, Sirola och Haapalainen.¹²

Redaktör Niels Hasagers betydelsefulla och i flera avseenden ödesdigra intervju med Mannerheim och Renvall i Vasa betecknas ofta i finländsk forskning¹³ som rikssvensk; den trycktes visserligen tillika i *Dagens Nyheter* den 14 februari, men Hasager var korrespondent för den socialliberala Köpenhamnstidningen *Politiken* (där han sedan blev chefredaktör) och originalintervjun trycktes just i Köpenhamn.

I januari 1918 hade en annan dansk journalist, den mycket kunnige dr Ralph Besthorn, i den konservativa *National-Tidende* formulerat att "intet Steds vil den nye Stat blive hilst med større Glæde end her i Danmark." Det kan verka litet förvånande just i en högertidning. Det fanns nära släktband mellan den ryska kejsarfamiljen och det danska kungahuset, det fanns sekelgamla allianstraditioner mellan Ryssland och Danmark. Varför skulle då den nya staten hälsas med särskild glädje i Danmark? Det var en sak att det inte var ett romanovskt Ryssland Finland lösgjorde sig från, men det är inte hela svaret. Under årtionden hade Danmark, också kungahuset, engagerat sig för Finlands autonomi; finländska politiker hade redan under debatten om landets ställning på 1880-talet begagnat sig av danska kontakter till hovet i Petersburg och under ofärdsåren hade danskarna tagit ställning mot förryskningspolitiken. Ur säkerhetspolitisk synvinkel var det knappast klokt att utmana Ryssland, men danskarna tog ändå ställning till finländarnas förmån.

Danmark var också påtänkt hösten 1914, då finländska aktivistkretsar dryftade möjligheterna att ordna militär utbildning av finländska frivilliga¹⁴,

¹² *Social-Demokraten* (København) telegram 6.3. 1918, intervju med Sirola 7.3. 1918, artikel 21.3. 1918.

¹³ T.ex. Jaakko Paavolainen, *Suomen kansallinen murhenäytelmä* (Helsinki 1974), s.85.

¹⁴ Jfr Edvard Hjelt, *Finlands självständighet från dröm till verklighet* (Helsingfors

men innan man hunnit etablera kontakt, förklarade Tyskland sig berett att skapa scoutlägret i Lockstedt.

I slutet av januari 1918 besökte general Lode och magister V. Nordman Akademisk Skyttekorps i Köpenhamn för att värva instruktörer för den finländska armé som man nyligen beslutit upprätta. Den danske rikemannen Aage W. Westenholtz¹⁵ var t.o.m. villig att skänka ett antal rekylgevärer och en av dem som senare anmälde sig som frivillig skrev 30 år senare: "Vi var nogle Stykker, der meldte os; men Sagen gik i sin Moder igen, da Meddelelsen om den tyske Hjælp under v.d. Goltz blev offentliggjort."¹⁶

Då meddelanden om den tyska hjälpen nådde Danmark, blev det kris i Røde Kors. Flera ledande medlemmar i kommittén för Finlandsambulansen protesterade i skarp ton; den 9 mars meddelade en att han avgick "Efter at Finland er blevet Vasalstat af Tyskland"¹⁷.

Danmarks beroende av Tsarrysslands välvilja hade inte hindrat befolkningen från att ta ställning för Finland i landets kamp mot det ryska förtrycket. Finlands beroende av det kejserliga Tyskland gjorde det utomordentligt svårt för många danskar att förvandla sin sympati för den vita saken i handling.

Det kom alltså bara fem frivilliga. De var dock inte på något sätt tyskvänliga. Det fanns tyskvänner i Danmark, liksom i Norge och Sverige, och kanske allra mest i Svenskfinland, där en del intellektuella stod under påverkan av pangermanska idéer. Tyskt påverkad var t.ex. den numera bortglömde författaren Karl Gjellerup som 1917 oförtjänt fick dela Nobelpriset i litteratur med den litterärt sett mera passande Henrik Pontoppidan. Sådana tyskvänner var dock fåtaliga i Danmark. Flera fanns, har det sagts, inom socialdemokratien¹⁸ som i allmänhet stod Sozialdemokratische Partei Deutschlands

1921), s. 107. *Yrjö Ruutu i Rääkkönen (red.), Finlands frihetskrig II* (Helsingfors 1935), s. 202.

¹⁵ Ingenjör Westenholtz grundade 1908 "Korps Westenholtz", en med rekylgevär beväpnad hemvärnsavdelning; 1919 var han ledande vid uppställandet av den danska hjälpkåren till Estland, *Helk*, s. 99–112.

¹⁶ Iver Gudme i Wichmann Ryefelt & Erling Nielsen, *Nogen må dø. Peter de Hemmer Gudme. En Mindebog 1947* (København 1947), s. 00.

¹⁷ *National-Tidende* 9.3. 1918. Professor E. A. Tscherning var ordförande för Dansk Hjælpeambulancekomité. Han var son till den danske krigsministern under treårskrigen 1848–1850. Några dagar senare avgick också viceordföranden, professor, dr. med E. A. Ehlers, som var känd som francofil, med en liknande förklaring.

¹⁸ Jfr Bjørn Svensson, *Tyskerkursen* (Århus 1983).

nära – men den danska socialdemokratin sympatiserade i alla fall med de röda i Finland.

Varför kom de?

C. Borre Larsen kände sig sommaren 1918 nödgad att klargöra orsakerna till att han for till Finland. För många av hans landsmän framstod det som ett befängt företag, dels på grund av krigets karaktär av inbördeskrig, dels till följd av Finlands allians med Danmarks arvfiende. Då Finlands säkerhet hotades på nytt 1939, lyfte Peter de Hemmer Gudme fram samma fråga: varför kämpade de fem danskarna en strid som inte var deras¹⁹? Brodern Iver Gudme återvände till den 1947.

I det brev till militärattachén vid Finlands beskickning i Stockholm den 27 februari 1918, där en av danskarna erbjuder sina tjänster, anføres inga motiv. För Peter de Hemmer Gudme var hans deltagande i erövringen av Tammerfors 1918 ett danskt tack för det finländska deltagandet i försvaret av Sønderjylland vid Dybbøl 1864. De nordiska frivilliga hade då gjort Danmarks sak till sin, nu fick någon betala denna skuld: "Det faldt os saa meget lettere at betale denne Gæld, fordi vi troede paa Drømmen om Nordens Enhed og følte Trang til at bevise vor Tro." – Man bör kanske dryfta om yttrandet verkligen syftar på 1918 eller om det snarare hör hemma i situationen 1939 och de konservativa kretsarnas agitation för ett nordiskt försvarsförbund. För personer av de Hemmer Gudmes ideologiska läggning var Hitler-Stalinpakten ingen tillfällighet. Han ger en utmärkt analys av den och påvisar dess farlighet för hela Norden. Men i kapitlet om frihetskriget hade han redan ställt frågan: "var vi blot godt en Snes Aar forud for vor tid?"²⁰ Han kunde därför med konsekvens hålla fast vid denna synpunkt under frihetskampen mot den tyska ockupationen: Finlands krig mot Sovjetunionen var av samma karaktär som den danska frihetsrörelsens kamp mot Tyskland.

Av samma orsak betonar de Hemmer Gudme: "For os var det en national Kamp: Vi sloges for Finlands Frihed mod Russerne og mod dem, der desværre gik disses Ærinde." Frihetskrigets karaktär av klasskrig, som var allmänt bekant 1918, tonas ned, även om han berecknar det som "meget afgørende"²¹ för de frivilligas engagemang att det inte var en inblandning i

¹⁹ *Finland Nordens Østvold*, s. 38.

²⁰ *Ibid.*, s. 39, 42–45, 51.

²¹ *Ibid.*, s. 38.

et annat folks inre strid. Kanske var också detta en uppfattning från 1939. Den delades inte av C. Borre Larsen 1918. Också hans framställning är en hågkomst, dock delvis baserad på en dagbok. Tidsavståndet är dock inte två eller tre decennier, utan bara några veckor, eftersom han skrev sommaren 1918. Man måste därför lägga större vikt vid hans uppfattningar, eftersom han inte tog andra hänsyn eller hade andra avsikter. Den socialdemokratiska huvudtidningen i Danmark gav, återhållsamt och försiktigt, sitt stöd till den röda sidan medan inbördeskriget rasade, och oförblommerat efteråt; under sommaren vände den och hela den skandinaviska arbetarrörelsen sig starkt mot den vita terrorn. Det har i den kommunistiska och vänstersocialistiska historietraditionen utbildat sig en föreställning om ett socialdemokratiskt svek mot det revolutionära Finland; redan Yrjö Sirola beskrev nyårsdagen 1919 ett samband mellan radikaliserings inom den danska arbetarrörelsen och ställningstagandet till händelserna i Finland²². Detta sakkomplex skall inte utredas här, bara att *Social-Demokraten* tycks vara tämligen oskyldig i sak; enligt mina undersökningar gick dess framställningar ganska hårt åt det vita Finland.

Konservativa kretsar i Danmark var kritiska gentemot Finlands allians med Tyskland. De stora borgerliga tidningarna återgav utan reservationer alla den vita propagandans framställningar av den röda terrorn och av idyllen efter de rödas nederlag, men i fråga om tyskarnas inflytande i Finland var man också på högerhåll skeptisk, även om man i reportage lät t.ex. Heikki Renvall dementera att alliansen utgjorde en fara för Finlands självständighet. Detta skedde dock så snart efter undertecknandet av de tysk-finländska traktaterna som den 26 mars²³. I *Nastved Tidende* den 12 maj kommenterade signaturen RB att Tysklands ingripande självklart skulle få konsekvenser för Finlands ställning i det internationella umgänget i framtiden.

Borre Larsen fann sig därför nödgad att argumentera i två riktningar. Som nästan envar som har försökt bibringa danska läsare ett visst begrepp om läget i Finland inledde också han med att jämföra Finlands förhållande till Ryssland med Danmarks och särskilt Sønderjyllands i relation till Tysk-

²² 'Työväen vallankumous on kansainvälinen', *Vapaus* 27.1.1919, omtryckt i Kuusinen & Sirola, *Suomen työväen tulikoe. Kirjoitelmia Suomen luokkasodan jälkeisiltä ajoilta* (Superior 1923), s. 141.

²³ *National-Tidende* 26.3.1918.

land. De två länderna hade samma problem med sin stora granne; att gå i kamp för Finland mot ryssen var en ställföreträdande kamp för danskheten i Slesvig. Konsekvent skildras de röda antingen som ryssar eller som kollaratorer; socialdemokratiska partiets ledare omtalas som "Samvittighedsløse Agitatorer og Folkeførere, der for en stor Del var af russisk Herkomst og Opdragelse", och folkkommissariatet beskrivs som "en Bolshevikregering". Emellertid drog Borre Larsen också politiskt-ideologiska slutsatser av upproret och de blodiga brotten: det var själva föreställningen om allmän rösträtt som ledde till tragedin; orsaken var den demokratiska irrläran. Han framhävde att det var hela "det officielle Socialdemokrati, dets Blade og Ledere med selve den daværende Regeringschef Tokio (sic!) i Spidsen" som drev upproret²⁴.

Det går inte att avgöra enbart utifrån detta om Borre Larsens syn härstammade från eller hade bildats under intryck av debatter i officerskretsarna i Vasa bataljon, att han var under påverkan från finlandssvensk ytterhöger²⁵, eller om han redan var antidemokratisk som dansk högerman.

I fråga om förhållandet till Tyskland beklagar och ursäktar han, skyller på "Tidernes Ugunst" och framhåller att "Finland er heller ikke tysksindet i den Forstand, man tager det herhjemme". I en intervju uttalar han direkt att tyskarna är impopulära i Finland, bl.a. på grund av deras utplundring av landet. Han och hans kamrater har alltså inte uppträtt som landsförrädare gentemot Danmark genom att kämpa sida vid sida med tyskarna i Finlands frihetskrig. Också den vita terrorn bagatelliseras eller rentav förnekas som "Opspind i svenske og russiske Bolshevikblade²⁶".

Intrycket kvarstår att åtminstone C. Borre Larsen anmälde sig till Republiken Finlands trupper för att bekämpa bolsjevismen. Bröderna Gudmes deltagande i Estlands frihetskrig och Iver Gudmes fortsatta karriär i de ryska inbördeskrigen pekar i samma riktning för deras vidkommande. Källmaterial saknas, men det ligger nära till hands att se de danska frivilligas engagemang som ett svar på Mannerheims uppmaning i intervjun i *Politiken* den 14 februari: det behövdes en armékår för att hejda den bolsjevikiska floden. Det var i alla fall bara fem danskar som kom.

²⁴ *I Kamp for Finland*, s. 3-5, 8, 118. - Det förefaller märkligt att Tokoi kallas "daværende" regeringschef; det borde varit "tidigere". Har CBL faktisk haft den uppfattningen, kunde det tolkas som att han daterar det socialdemokratiska upproret till makttagen i juli 1917.

²⁵ Jfr Heimbeck, s. 00.

²⁶ *I Kamp for Finland*, s. 40, 120, 122. *Næstved Tidende* 10.7.1918.

Dansk neutralitetspolitik

Enligt C. Borre Larsen hade den ena officeraren och de fyra studenterna svårigheter att ta sig ut ur Danmark²⁷. Detta understryker de problem som de neutrala skandinaviska staterna såg i ett engagemang i det vita Finlands sak. Dylika problem uppstår alltid, när min vän också är min fiendes vän. Problemen återuppstod under fortsättningskriget.

Danmark hade ingen möjlighet att stöda någondera sidan i inbördeskriget, därför att den ena av de stridande parterna redan hade tagit ställning i världskriget för Tyskland. Det var ingen hemlighet, inte ens för en vanlig tidningsläsare vintern 1917–1918, att så var fallet. Av säkerhetskäl var det viktigt för Danmark att stå väl med Tyskland; också bränsleförsörjningen talade för centralmakterna. Men opinionen var engelskvänlig, på högernsida revanschistisk gentemot Tyskland: ”Slesvig Land genvundet/det er Kampens Mål²⁸”. Det var denna opinion som uttrycktes av professorerna Tscherning och Ehlers, då de drog sig ur arbetet för Finlandsambulansen i mars 1918. Från vänstersocialistiskt håll konstaterades att borgerligheten hade gripits av förvirring: ”den national-patriotiske Antipati mod Tyskland brydes med den international-kapitalistiske Sympati med Finland²⁹”. Dilemmat resulterade i att endast fem deltog i striderna i Finland. Om andra har övervägt möjligheten, vet vi inte, därom tiger källorna. Spår av att vänstersocialister skulle ha haft tankar på att bispringa de röda finns inte heller.

I Sverige låg det till på annat sätt. Här var högern i allmänhet starkt tyskvänlig och det agiterades livligt för svenskt ingripande på tysk sida i världskriget³⁰. För socialdemokratin var det en huvud- och hjärtesak att hålla landet utanför kriget. I Sverige medverkade arbetarpartiet formellt och uppriktigt i en koalitionsregering med liberalerna; i Danmark gjorde socialdemokraterna det i praktiken genom partiledarens ställning inom den radikala regeringen, i början som en av tre kontrollministrar som representerade oppo-

²⁷ *I Kamp for Finland*, s. 12.

²⁸ Ur Fr. Paludan-Müllers då mycket populära sång ”Brat af Slaget rammet”, skriven i november 1864.

²⁹ Johannes Erwig, *Rødt eller Hvidt? – Sandheden om Finland* (København 1918), s. 14.

³⁰ Jfr diskussionen hos Torsten Gihl i *Den svenska utrikespolitikens historia IV* (Stockholm 1951). Se också Nils Herlitz funderingar kring tyskvänlighet och finlandsaktivism i *Tidsbilder. Upplevelser sedan sekelskiftet* (Stockholm 1965), s. 74–77.

sitionspartierna. Stauning stannade dock kvar som socialminister, efter att Venstres och de konservativas representanter hade lämnat regeringen.

Edvard Hjelt förstod att Sverige inte kunde hjälpa direkt, delvis på grund av vänsterns försiktiga politik; en annan orsak var engelska påtryckningar³¹. Ett ingripande i Finland skulle omedelbart ha dragit in de skandinaviska länderna i världskriget, vilket i sig hade varit ett nederlag för deras politik – att de dessutom hade hamnat på tysk sida, hade varit förödande.

Problemet Tyskland

Det vita Finlands nära förhållande till Tyskland påverkade opinionen i de skandinaviska länderna negativt, något som fick långtgående återverkningar på det nordiska samarbetet under mellankrigstiden. Den norske arbetarledaren Martin Tranmæl agiterade i 1918 mot det vita Finland, inte minst genom att peka på det militära hot mot Nordnorge som den tysk-finländska alliansen utgjorde. Han sade rentav: "Og det finske borgerkap har tillike forraadt Nordens sak."³² Peter Munch, som var försvarsminister under första världskriget (och utrikesminister 1929–40) och väl kan betraktas som en av de mest representativa utrikespolitiska opinionsbildarna och samtidigt en ivrig nordist, uttalade sig t.ex. vid många tillfällen återhållsamt om Finlands tillhörighet till den nordiska gemenskapen³³. Han var en av ledarna i Det radikale Venstre, ett borgerligt mittenparti som var lika antimilitaristiskt som socialdemokratin.

Bitterheten mot Danmark, Norge och naturligtvis mest mot Sverige i finländsk historiografi – särskilt hos Eirik Hornborg – kan ses som ett uttryck för en utrikes- och realpolitisk naivitet av samma slag som den som man från rysk sida förebrådde finländska politiker för sommaren 1917³⁴.

Särskilt när det gäller Danmarks ställningstagande beror sådan bitterhet – i den mån den existerat – säkert i huvudsak på bristande medvetande om landets utsatta position i förhållande till Finlands vän och beskyddare,

³¹ Hjelt, s. 148.

³² Martin Tranmæl, *Hvem vil borgerkrig?* (Trondheim 1918), s. 25, ursprungligen ett föredrag vid Trondheim socialistlags antimilitaristdemonstration 21.5.1918.

³³ *Folketingstidende* 30.11.1923. P. Munch, *Erindringer 1870–1947 V*, s. 165. Se f.ö. Ole Karup Pedersen, "Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik (København 1970), s. 360–362.

³⁴ Se t.ex. Eirik Hornborg, *Sverige och Ryssland genom tiderna (Stockholm 1941)*. Tuomo Polvinen, *Venäjäns vallankumous ja Suomi 1917–1920 I* (Helsinki 1967), s. 77.

Tyskland. Man kan förmoda att den slesvigdanske (sønderjyske) ledaren H. P. Hanssen Nørremølles parallell mellan Ålandsfrågan och den slesvigiska frågan (som skickligt utnyttjades av svenska representanter inför Nationernas Förbund) inte heller har bidkat den finländska opinionen gentemot Danmark³⁵.

Ålandsfrågan åstadkom mycket ont blod på båda sidor. Paasivirta framhöll just den finländska inställningen i frågan som en medverkande orsak till att det också från Sverige kom förhållandevis få frivilliga ("bara till en bråkdel av den tilltänkta styrkan"). Också språkfrågan tillmättes betydelse, men det viktigaste var enligt honom "den pacifistiska andan i Sverige"³⁶.

Omedelbart kunde man tänka sig att en sådan anda var vida mer utbredd just i Danmark, där båda regeringspartierna präglades av pacifism. Det var dock knappast enbart pacifism som bidrog till att antalet frivilliga blev så litet. Också Paasivirta underskattade neutralitetsandans betydelse. Han underströk visserligen att den konservativa agitationen i Sverige hade svårigheter att åstadkomma det avsedda antalet frivilliga. Desto större orsak var det att vänta ett lågt antal frivilliga från Danmark; högern i Sverige var centrum för tyskvänligheten, medan danska högerkretsar var tyskfiendliga. Gemensamt för de konservativa i båda länderna var ändå nordismen.

I de danska frivilligas motiveringar framstår just nordismen som avgörande i ett fall (Peter de Hemmer Gudme), högerradikala synpunkter i ett annat (C. Borre Larsen). Alla fem var dock starkt högerorienterade, och nordismen ingick som ett inslag i högerriktningarna i Danmark och Sverige³⁷.

Även om det källmaterial som använts inte tillåter säkra slutledningar om de fem danska officerarnas motiveringar för att delta i frihetskriget, motsäger materialet inte heller en förmodan att bakgrunden för det oansenliga deltagandet från dansk sida främst var det vita Finlands allians med Tyskland, Danmarks potentiella huvudfiende, förtryckaren av danskarna i Slesvig och att de som kom främst gjorde det på grund av en ideologiskt betingad högerorientering.

³⁵ *National-Tidende* 20.3.1918.

³⁶ Juhani Paasivirta, *Finland år 1918 och relationerna till utlandet* (övers., Helsingfors 1962), s. 104.

³⁷ Jfr C. F. Heerforfts agitation för ett nordiskt statsförbund som en förberedelse för bildandet av Föreningen Norden, Jan Andersson, *Idé & verklighet. Föreningarna Norden genom 70 år*. (Stockholm 1991), s. 1. Poul Engberg, *Frihed og fællesskab i Norden* (Vip-perød 1982), s. 79. Herlitz, s. 20.

I en vidare mening bidrar alltså C. Borre Larsens skrift till att understryka sådana synpunkter på händelserna i Finland 1918 som också uttrycktes i dåtida finländska tyskvänliga och antidemokratiska kretsar. Därigenom kan man troligen komma ytterligare ett steg närmare en uppfattning om utvecklingen under år 1918 som är frigjord från politiska syften.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Skuldens långa skugga

Frihetskrigslitteraturens upprorsbild
och dess senare skeden

ILKKA LIIKANEN

Under det senaste året har begreppet frihetskrig återkommit i historikernas språkbruk, om också inte i den ursprungliga betydelsen.¹ Förändringen avspeglas i Päiviö Tommilas karakteristik av motsättningen 1918: "Inrikespolitiskt var det ett medborgarkrig, utrikespolitiskt ett frihetskrig och i dagens läge håller den senare betoningen åter på att starkt rycka i förgrunden."² Till frihetskrigsbegreppets renässans ansluter sig det paradoxala draget att den åtskillnad mellan in- och utrikespolitik som ligger bakom den nya användningen av begreppet var en helt främmande tanke för största delen av den gamla frihetskrigslitteraturen. Ursprungligen användes termen frihetskrig tvärtom för att påvisa att kriget inte hade någon inrikespolitisk dimension.³

Översikten bygger på en inledning vid Sociologdagarna 26.3.1993.

¹ Se t.ex. temanumret om 1918, *HAIk* 2/1993.

² Referat av Tommilas tal vid årsfesten av jägarnas ankomst till Finland, *Helsingin Sanomat* 26.2.1993.

³ Den nya frihetskrigsuppfattningen har nog grott redan länge. T.ex. Niilo Hersalo skiljer i skyddskårens historia *Suojeluskuntain historia I* (Lahti 1955), s. 138–175 mellan in- och utrikespolitiska motiv bakom grundandet av kårerna. Han ser dock motivet att befria landet som till den grad dominerande, att han konsekvent använder begreppet frihetskrig också då han skildrar krigets inrikespolitisk karaktär. Hersalos tolkning har senare kritiserats för att den bygger på ett frågematerial som färgats av efterhandstolkningar och i alltför hög grad be-

Förutom förändrade politiska konjunkturen kan man bakom den nya frihetskrigskonceptionen se också den forskningsdiskussion som förts under den senaste tiden. Uppfattningen om ett utrikespolitiskt frihetskrig är immun mot många av de obehagliga frågor med vilka forskarna under de senaste decennierna har satt begreppet på prov. Det rubbas t.ex. inte av diskussionen om i vilken utsträckning motivet att befria landet är tillräckligt för att förklara såväl jägaraktivisternas målsättningar som senatens och de lokala skyddskårernas strävanden att "skapa en stark ordningsmakt". Eventuella inrikespolitiska målsättningar kullkastar inte tesen, att landets självständighet var det ledande utrikespolitiska motivet för de vitas strävan att bevärma sig. Det är sedan en annan sak om den nya tolkningen gör rättvisa åt den vita sidans uppfattningar om krigets natur såsom man nu velat hävda. Det är svårt att tro att den nya halvdana frihetskrigsförklaringen genuint skulle representera de samtida uppfattningarna ens i samma utsträckning som den gamla frihetskrigslitteraturen.⁴

Som Turo Manninen har påvisat etablerades uppfattningen om ett frihetskrig som den allenarådande ideologiska motiveringen för de vita först efter inbördeskrigets slut.⁵ Bakom frihetskrigsförklaringen kan man urskilja inte bara en strävan att rättfärdiga de vitas handlande vid krigsutbrottet i januari 1918, utan också ett försök att rättfärdiga segrarnas handlande i uppgörelserna efter kriget våren och sommaren 1918. Begreppet frihetskrig var användbart i båda avseendena; det knöt samman rättfärdigandet av de vitas verksamhet och förstärkte de rödas skuld. Samtidigt som begreppet betonade segrarnas fosterländska motiv, definierade det motparten som landsförrädare som lerat sig med fienden – vilket legitimerade de hårda hämndåtgärderna och domarna mot de röda. Ursprungligen var frihetskrigskonceptionen alltså i högsta grad också en tolkning av de rödas verksamhet.

Ifall man jämför den nya halvdana frihetskrigsförklaringen med den tolkningstradition som uppstod omedelbart efter 1918, är det väsentliga inte att

tonar det i offentligheten "kanoniserade" frihetskrigsmotivet, Martti Ahti, 'Tuntematon suojeluskuntalainen?', Risto Alapuro & al. (red.), *Kansa liikkeessä* (Helsinki 1987), s. 272.

⁴ Om motiven hos de olika grupperingarna på den vita sidan, se Turo Manninen, 'Järjestysvalta järkkyy', Ohto Manninen (red.), *Itsenäistymisen vuodet 1917-1920* (Helsinki 1993), s. 292-323, 372-384.

⁵ Turo Manninen, *Vapaussota, kansalaissota, kapina. Taistelun luonne valkoisessa propagandassa vuonna 1918*, Studia Historica Jyväskylän 24 (Jyväskylä 1982).

den utrikespolitiska betoningen plötsligt fått ökad betydelse som Tommila hävdar, utan snarare att den inrikespolitiska frihetskrigstolkningen, som rörde de rödas verksamhet, stegvis har förlorat betydelse. När man bedömer frihetskrigskonceptionens nya nyanser kan det vara nyttigt att dryfta den gamla upprorsbilden och dess senare öden inom historieskrivningen i Finland. Också efter att frihetskrigslitteraturens upprorskonception brutits har dess frågeställningar och nyckelbegrepp levt vidare inom forskningen rörande de röda. T.o.m. inom den färskaste vetenskapliga diskussionen om revolutionen i Finland kan man iaktra drag som upprepar konstellationer från diskussionen sommaren 1918.⁶

I början var brottet

När vapnen tystnade våren 1918 igångsattes en omfattande undersökning av revolutionen och de röda upprorskas verksamhet – i form av statsförbrytelsedomstolar. För att genomföra domstolarnas rannsakingar mobiliserades genom en order av överbefälhavaren nästan hela landets juristkår. Under den vita arméns överinseende insamlades ett enormt bevismaterial, som senare har erbjudit historikerna ett unikt källmaterial.⁷ I många avseenden lade statsförbrytelsedomstolarnas rannsakingar och domar grunden för forskningstraditionen rörande revolutionen i Finland.

För det första framfördes vid rättegångarna de första och grundläggande officiella definitionerna av vad som hade ägt rum under upprorsvåren. Historieforskningen under mellankrigstiden band sig rätt långt vid det ideolo-

⁶ Tendensen att stämpla de rödas verksamhet som masspsykosaktiga utbrott av hat, avund och hämndbegär var t.ex. kännetecknande för den argumentering med vilken man på den vita sidan motiverade att bestraffningarna utsträcktes till enskilda röda män i ledet – och medvetet eller omedvetet förlängde fänglägerkatastrofen sommaren 1918. På motsvarande sätt var det synsätt som representerades av bl.a. F.E. Sillanpää i *Hurskas kurjuus* (1919, sv. övers. *Det fromma eländet*, 1920) och som betonade att proletariatet sögs in i en virvel av händelser utanför dess fattningsförmåga ett av de första argumenten som försökte dämpa segrarnas hämndmentalitet och tala för amnesti för männen i ledet. Spår av denna konstellation från sommaren 1918 kan identifieras i den polemik som inspirerats av Jari Ehrnrooths doktorsavhandling *Sanan vallassa, vihan voimalla. Sosialistiset vallankumousopit ja niiden vaikutus Suomen työväenliikkeessä 1905–1914*, Historiallisia tutkimuksia 167 (Helsinki 1992). Se Jari Ehrnrooth, 'Kapinan ydin', *Tiede ja edistys* 1/1993 o. Risto Alapuro, 'Vallankumoukseen verissä päin?', *ibid* och rec. i *HTF* 1993, s. 134–139.

⁷ Om betydelsen av det källmaterial som producerades av statsförbrytelsedomstolarna, se käll- och litteraturöversikten i Jaakko Paavolainen, *Suomen kansallinen murhenäytelmä. Punainen ja valkoinen terrori ja vankileirit v. 1918* (Helsinki 1974), särsk. s. 244.

Frihetskrigslitteraturen betonade att man bakom det röda upproret framför allt kunde skönja ett ryskt-bolsjevikiskt inflytande på de lägsta sociala skikten inom samhället. På bilden finländska arbetare och ryska soldater i S:t Michel år 1917. (SA-kuva).

giska uppbyggnadsarbetet i den unga självständiga staten och därmed även vid den officiella synen på det röda upprorets orsaker och skyldiga.⁸ Domarna vid statsförbrytelse­rättegångarna blev i detta avseende en viktig utgångspunkt för frihetskrigslitteraturens bild av upproret.

För det andra blev åtalen och domarna vid rättegångarna i en viss mening det första försöket att definiera de rödas verksamhet i vetenskapliga, d.v.s. juridiska, termer. Det juridiska framställningssättet har appellerat till historikerna också efter det att den mera populära frihetskrigslitteraturens hjälte- och skräckhistorier har ifrågasatts. De juridiska begreppen och frågeställningarna upplevdes som neutrala och var viktiga t.ex. i de undersökningar

⁸ Om historiker­nas inställning efter 1918, se Pauli Kettunen, 'Politiikan menneisyys ja poliittinen historia', Pekka Ahtiainen & al. (red.), *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta* (Helsinki 1990), s. 172–174.

från 1960-talet som försökte granska händelser 1918 "objektivt" och lösgjort från frihetskrigs- och klasskrigslitteraturens ideologiska bindningar.⁹

Statsförbrytelsesdomstolarnas mest djupgående inverkan på forskningen torde emellertid ha varit av ett mera indirekt slag. Domarna och deras motiveringar kunde inte vinna allmänt godkännande, utan delade folket såsom vapnen tidigare hade gjort. De smärtsamma och bittra minnena av krigets efterspel har dominerat särskilt arbetarnas traditionella bild av 1918.¹⁰ Den djupt rotade uppfattningen att straffen var orättfärdiga skapade bakgrunden lika väl för att den första historikergenerationen i det självständiga Finland såg det som sin fosterländska plikt att stärka den officiella sanningen som för att 1960-talets historiker i den nationella enhetens anda ville göra de besegrade rättvisa. Statsförbrytelsesdomstolarna – och inbördeskrigets efterspel överhuvudtaget – kvarlämnade i nationens undermedvetna en öppen fråga om skuld och oskuld, som den ena historikergenerationen efter den andra har känt sig bunden av och försökt besvara på sitt sätt. I början var brottet och frågorna om orsaker och skuld kunde inte lösas från varandra.

Frihetskrigsförklaringens bild av upproret

De rödas skuld mättes inte 1918 enbart eller i första hand med upprorsåtal. Däremot hänvisade man i inbördeskrigets slutuppgörelse till att de rödas verksamhet fyllde kriterierna för landsförräderi och var straffrättsligt brottsliga. Vid statsförbrytelsesdomstolarna ville man fr.a. bevisa att de röda ledarna hade samverkat med landets fiender och att massorna gjort sig skyldiga till olagligheter och våldsdåd. I den mest populära frihetskrigslitteraturen generaliserades dessa åtalspunkter, landsförräderi och brott, mord och rov, till det väsentliga innehållet i de rödas handlande. En röding var inte bara en upprorsman, utan dessutom en landsförrädare och en brottsling, kort

⁹ Fr.a. Jaakko Paavolainens terror-undersökningar lyfte fram laglösheterna och rättskipningen som den centrala infallsvinkeln på händelserna 1918. Hans bok om den röda terrorn, *Punainen terrori. Poliittiset väkivaltaisuuudet Suomessa 1918 I* (Helsinki 1966) ruskade om uppfattningarna och följdes av böcker som kartlade förtigna sektorer såsom den vita terrorn och fånglägren, *Valkoinen terrori. Poliittiset väkivaltaisuuudet Suomessa vuonna 1918 II* (Helsinki 1967) och *Vankileirit Suomessa 1918* (Helsinki 1971).

¹⁰ Se Matti Hako, Heimo Huuhtanen & Matti Nieminen (red.), *Aatteet ja aseet* (Helsinki 1967)

sagt en bolsjevik.¹¹ I bolsjevismen kristalliserades på sätt och vis de olika sidorna av de rödas skuld och samtidigt upprorets djupaste orsaker.

Enligt en i frihetskrigslitteraturen ofta upprepad uppfattning var den yttersta förklaringen till folkets upproriskhet att impulser från bolsjevismen hade spritt sig i folkets lägsta skikt. I en mening var tesen om bolsjevikimpulserna den sammanbindande länken i frihetskrigsförklaringen eftersom den knöt samman krigets in- och utrikespolitiska sidor. I motsats till den senare utrikespolitiska frihetskriagskonceptionen medgav största delen av den äldre frihetskrigslitteraturen inte att den yttersta orsaken till arbetarnas upprorsstämningar var sociala och politiska konflikter i hemlandet. Huvudlinjen i frihetskrigslitteraturen blev däremot tolkningen att frihetskriaget hade utvidgats till ett inbördeskrig eftersom en faktor utanför det finländska samhället, ett främmande ryskt inflytande hade fått samhällets sämsta element i sitt våld. Arbetarrörelsen hade slagit in på den revolutionära vägen eftersom dess ledning i sin maktthunger hade tillägnat sig bolsjevikernas läror och de proletära massorna hade anslutit sig till upproret när de trollbundits av bolsjevikagitationen. Händelserna 1918 var alltså ett frihetskriag i två avseenden: en utrikespolitisk självständighetskamp mot Ryssland och en inrikespolitisk kamp mot ryskt inflytande, bolsjevism i samhället.¹²

Man kan säga att uppfattningen om de bolsjevikiska lärorens och influensernas spridning var en av kärnpunkterna i frihetskrigslitteraturens upprorsbild. Med dess hjälp knöt mellankrigstidens höger samman frihetskrigets ut- och inrikespolitiska sidor och formulerade en uppfattning om det röda upprorets orsaker och skyldiga som stödde dess politiska målsättningar.¹³ Den var på sätt och vis ett svar på det mest uppenbara problemet i frihetskriagskonceptionen, som kunde renodlas i frågan: om de vitas kamp var ett frihetskriag mot Ryssland, hur kunde det komma sig att Finlands arbetare kämpat på den andra sidan?

Också senare har impulserna och förebilderna från bolsjevismen varit en tråd som löpt genom forskningen rörande 1918. Också de forskare som ve-

¹¹ Matti Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin* (andra uppl. Helsinki 1983), s. 109–110 nämner speciellt begreppet "punaryssä" (rödrysse) som exempel på de vitas strävanden att stämpla den röda rörelsen som något ryskt. Ett oftare förekommande uttryck för samma tänkesätt torde ha varit att kalla motståndarna "bolsjeviker".

¹² Om tendensen att identifiera det röda med det ryska, se t.ex. Lauri Hyvämäki, *Sinistä ja mustaa. Tutkielmia Suomen oikeistoradikalismista* (Helsinki 1971), s. 78–79.

¹³ Klinge, s. 109–112.

lat ge en objektiv bedömning av de mytiska elementen i samtidens uppfattningar, har ofta utgått från frihetskriagskonceptionens bild av upproret och ställt frågan: i vilken utsträckning agerade de rödas ledare och massor under inflytande av bolsjevismen?

En krympande skuld

Frihetskriagslitteraturen lade skuldbördan fr.a. på arbetarrörelsens ledning. Den socialdemokratiska parti- och fackledningen bar huvudansvaret för upproret; förblindad av makthunger hade den tillägnat sig bolsjevismen eller åtminstone accepterat att gå bolsjevikernas ärenden.¹⁴ I de vitas ögon sträckte sig ansvaret graverande också till arbetarrörelsens lokala ledare som deltagit i agitationen, men inte i så hög grad till de vanliga medlemmarna. Som upprorets inhemska drivkraft framställdes inte de organiserade arbetarna, utan samhällets sämsta element, de vilseledda proletärskockar som berusats av revolutionsidéerna och de huligangrupper som utropat sig till röda gardien.¹⁵

Efter andra världskriget började den akademiska historieskrivningen föra fram mera nyanserade tolkningar av inbördeskrigets orsaker och skyldiga. En del av arbetarrörelsens ledning och medlemmar fick nu en friande dom. I *Suomi vuonna 1918* identifierade Juhani Paasivirta i arbetarrörelsens ledning förutom "de av bolsjevismen påverkade" också "socialistiska självständighetsmän", en moderat flygel som förordade parlamentarisk verksamhet. Han avvek från tidigare uppfattningar och hävdade att tanken att slå in på revolutionens väg framför allt hade väckts på arbetarrörelsens lägre nivåer. Han anslöt sig till uppfattningen att den revolutionära rörelsen bestod av "massor som trollbundits av revolutionsideologin" och styrdes av sina instinkter, men för honom var massornas skuld inte allmän och odelbar.

¹⁴ Likartade tolkningar framfördes också av de arbetarledare som stått på sidan om revolutionsförsöket. De ville utverka rätt för arbetarrörelsen att återuppta sin verksamhet genom att försäkra att upproret inte förorsakats av socialdemokratin eller dess anhängare, utan av de ledare som påverkade av bolsjevismen hade förkastat den västerländska socialdemokratins metoder, se Soikkanen, s. 312–315, 323.

¹⁵ Den här betoningen är särskilt påfallande i arbeten ur den första vågen av frihetskriagslitteratur, se t.ex. Kyösti Wilkuna, *Kun kansa nousi. Muistelmia ja kokemuksia Suomen vapausodasta* (Helsinki 1918).

¹⁶ Juhani Paasivirta, *Suomi vuonna 1918* (Porvoo 1957), s. 54, 60–61, 68, 81. Sv. övers. *Finland år 1918 och relationerna till utlandet* (Helsingfors 1962).

Som de största skyldiga utpekade Paasivirta de röda gardena, som följde bolsjevikernas exempel och medvetet strävade till en väpnad revolution.¹⁶

På 1970-talet begränsade nya undersökningar inte bara de skyldigas krets, utan också skuldens omfattning. Jaakko Paavolainens undersökning om den röda terrorn smulade sönder generaliseringen att laglösheter och våldsdåd var det centrala i de rödas verksamhet. Tuomo Polvinens undersökning om den ryska revolutionen och Finland ruckade på frihetskrigskonceptionens endimensionella uppfattning om de rödas landsförräderi och sådde på sätt och vis fröet till den senare utrikespolitiska frihetskrigsförklaringen.¹⁷ Pauli Kettunen har sammanfattat förändringen i konstaterandet att frihetskriget som blev ett inbördeskrig från 1960-talet framåt förändrades till ett inbördeskrig som blev ett frihetskrig.¹⁸

1960-talets undersökningar friade största delen av arbetarrörelsens ledning och medlemskår från stämpeln som landsförrädare och brottslingar; frihetskriget blev ett medborgarkrig och det röda upproret "en nationell tragedi". Statsförbrytelsesdomstolarnas tradition levde emellertid vidare. När 1960-talets forskare "objektivt" och i ljuset av arkivkällor vägde frihetskrigs-litteraturens tolkningar gav de på sätt och vis nya svar på frågor som domstolarna en gång behandlat.

Från bolsjevikteori till vallarbetarförklaring

När den tolkning av händelserna 1918 som betonade landsförräderi och brott började vika undan bröts samtidigt de fördämningar som hindrat forskarna att placera in upproret i de interna motsättningarna i det finländska samhället. En viktig öppning var Viljo Rasilas undersökning om inbördeskrigets sociala bakgrund 1968. Han analyserade de stupades yrkes- och åldersfördelning och tolkade resultaten med hjälp av ekonomisk och social statistik över det röda och det vita Finland. Det fanns emellertid också en gräns för vilka gränser man kunde överskrida. Genom att Rasila höll sig till en statistisk analys och genom undersökningens egentliga innovation, faktoranalys med datamaskin, operationaliserades forskningsproblemet så att inbördeskriget helt lösgjordes från samhällskonflikternas historia i ett längre

¹⁷ Paavolainen, *Punainen terrori*. Tuomo Polvinen, *Venäjäns vallankumous ja Suomi I* (Porvoo 1967).

¹⁸ Pauli Kettunen, 'Vuoden 1906 Suomi, vuoden 1918 Suomi, Nyky-Suomi', Alapuro & al. (red.), *Kansa liikkeessä*, s. 285.

perspektiv. Revolutionen framstod som en företeelse utan samband med traditionen av organisering och medveten politisk aktivitet.¹⁹

Forskningen rörande arbetarrörelsens historia fortsatte på 1970-talet från denna konstellation genom att dryfta vilken roll de interna samhällskonflikterna och de externa politiska impulserna spelade för inbördeskrigets utbrott. I någon mån isolerade frågeställningen fortfarande såsom hos Rasila de sociala och politiska faktorerna från varandra; deras tyngd och förklaringsförmåga jämfördes inbördes i stället för att man skulle ha byggt upp en tolkning om hur de omedelbara sociala motsättningarna utvecklades till organisering och medveten politisk aktivitet.

En av 1970-talets milstolpar i omformingen av bilden av upproret var första delen av *Hannu Soikkanens* arbete om socialdemokratiska partiets historia. Han sammanfattade på sätt och vis de föregående decenniernas forskning rörande inbördeskrigets sociala bakgrund. Hans viktigaste forskningsresultat anslöt sig emellertid till ett problem som kan härledas direkt från frihetskrigslitteraturens upprorsbild. Han utredde i detalj med hjälp av protokoll i vilken utsträckning det i arbetarrörelsens ledning 1917–1918 förekom bolsjevikiska (eller anarkistiskt-egenmäktiga) synsätt och tillvägagångssätt. Soikkanen påvisade övertygande, att den socialdemokratiska ledningen inte stod för en aktiv strävan till väpnad revolution, utan in i det sista agerade tvekande och bromsande. Idéhistoriskt bevisade han att leninistiska tanke- och verksamhetsformer förblev främmande för partiledningen vars tänkande präglades av en kautskyistisk avvaktande attityd. Liksom Paasivirta ansåg Soikkanen, att arbetarrörelsen drogs in på revolutionens väg framför allt på grund av trycket från massorna. I stället för de röda gardenas ledning placerade Soikkanen i en nyckelställning de arbetar-massor som 1917 strömmade in i organisationerna och präglades av en revolutionär entusiasm som partiledningen inte förmådde dämpa.²⁰

Genom Soikkanens forskningsresultat försvann bolsjevikstämpeln också från den majoritet som stödde partiledningens maktövertagande; trycket från massorna identifierades inte längre med rödgardistorganisationen som gick i bolsjevikernas ledband. På sätt och vis återuppväckte Soikkanen den uppfattning som kallats "vallarbetarförklaringen", d.v.s. att det avgörande

¹⁹ Viljo Rasila, *Kansalaissodan sosiaalinen tausta* (Helsinki 1968).

²⁰ Hannu Soikkanen, *Kohhti kansanvaltaa I* (Helsinki 1975), s. 208, 262, 268, 300.

Under 1960-talet övergav forskarna frihetskrigs litteraturens uppfattning om upprorets orsaker. Man betonade i stället revolutionens sociala orsaker såsom arbetslösheten, livsmedelsbristen och torparnas och de obesuttnas svåra ställning. På bilden en rödgardist med sin familj. (Arbetarrörelsens museum).

var den spontana aktiviteten hos samhällets rörliga element som fick sin utlösning i en egenmäktig rödgardistradikalism.²¹

"Vallarbetarförklaringen" med dess betoning av de oroliga nya socialdemokratiska medlemsgrupperna går tillbaka ända till samtida uppfattningar. Tolkningen stöddes delvis av frihetskrigs litteraturens uppfattning att revolutionsrörelsens massbas utgjordes av samhällets sämsta element. Massornas spontana aktivitet betonades också i arbetarrörelsens egna analyser omedelbart efter 1918. Grundarna av Finlands kommunistiska parti, som flytt till Rådssryssland, betonade i enlighet med sina nya läror att arbetarklassens kamp stannat på en spontan nivå eftersom man saknat ett leninistiskt revolutionärt parti som kunnat ta ledningen. Också socialdemokratiska partiets nya ledning, som ville trygga sina verksamhetsmöjligheter, betonade mas-

²¹ Om vallarbetarförklaringen se Anthony Upton, *Vallankumous Suomessa 1917-1918 I* (Helsinki 1980), s. 36, 63, 129.

sornas egenmäktiga aktivitet. I dess intresse låg att påvisa att revolutionsförsökets drivkraft inte var socialdemokratien och partiets traditionella anhängare, de organiserade arbetarna, utan att utvecklingen mot revolution hade styrts av ledare som påverkats av bolsjevikerna och av de nya medlemsgrupper som vält in i partiet.²²

Vändningen från frihetskrieglitteraturens bolsjevikteori till vallarbetarförklaringen med dess betoning av massornas spontana aktivitet kan ses som uttryck för en mera allmän tendens inom forskningen på 1970-talet. I bakgrunden skymtar den s.k. nya socialhistoriens genombrott; i stället för politisk historia och ledarnas betydelse betonades de ekonomiska och sociala faktorerna. Påvisandet av att "bolsjevikpåverkan" var en myt ledde inte till en omvärdering av den politiska bakgrunden till massornas radikalisering. Tolkningarnas tyngdpunkt flyttades till de sociala förklaringar som man tidigare avvisat. I viss mening närmade sig den akademiska forskningens bild av upproret de bedömningar som Väinö Linna i *Täällä Pohjantähden alla* lagt i munnen på Akseli Koskela, då denne blivit en självständig jordbrukare: "För mig fanns en enda sak, och det var torparsaken ...".²³

Linnas verk har t.o.m. kunnat utgöra en direkt impuls för dylika betoningar. Historikerna läste Linnas bok som en skildring av "inbördeskrigets sociala bakgrund" och lyfte närmast fram de sociala motsättningar som delade agrarsamfundet. Också de som kritiserade sanningen från Pentinkulma rörde sig i sina motargument kring de omedelbara sociala konflikterna; man diskuterade sådana frågor som om "livsmedelsfrågan" var viktigare än "torparfrågan", som Linna betonade, och om den rörliga arbetskraften från krigsindustrin och vallarbetena spelade en större roll i gardena än torparna och lantarbetarna.²⁴

Linnas skildring av revolutionens politiska bakgrund väckte inte i samma utsträckning forskarnas intresse. Här kan man tala om en brist på intresse, men kanske också om att man missförstod författarens tankegångar. Man bör notera, att Akseli, den tidigare sekreteraren i arbetarföreningen och plutonchefen i röda gardet, kvitterar sitt tidigare politiska tänkande som "tor-

²² Om arbetarrörelsens lägesbedömningar efter 1918, se Pauli Kettunen, *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*, Historiallisia tutkimuksia 138 (Helsinki 1986), s. 94–97.

²³ Väinö Linna, *Täällä pohjantähden alla III* (Porvoo 1969), s. 128. Övers. *Söner av ett folk* (Helsingfors 1962).

²⁴ Se t.ex. Viljo Rasila, *Torparikysymyksen ratkaisuvaihe* (Helsinki 1970), s. 327–339.

parsaken” just i det skede då han som nybliven självständig bonde motiverar varför han lämnar politiken. Som en parallell till skildringen av bysamfundets kollektiva politiska uppvaknande i Polstjärne-trilogins första del kunde Akselis senare yttrande, som uppfattats som ”författarens röst” kanske snarare läsas som en sarkastiskt förståelsefull kommentar till hur människan med tiden börjar se sin tidigare verksamhet i ljuset av sin nuvarande situation och det omgivande samhällets värderingar.²⁵

De forskare som inledde sitt arbete på 1960-talet och som inspirerades av tankar om nationellt enande och behovet att erkänna och reglera sociala konflikter, var redo att medge, att inbördeskriget hade inhemska – sociala – orsaker, såsom livsmedelsbristen och torparnas och de obesuttnas svåra ställning. De granskade inte arbetarrörelsens radikalisering i ljuset av organiseringen eller de lokala maktrelationerna och politiska motsättningarna. Det samma gäller delvis också 1970-talets marxistiskt färgade forskning. Den yngre generationens forskare försökte bygga upp så materialistiska klasskampstolkningar som möjligt och betona sociala motsättningar snarare än att tolka revolutionen som en politisk process.²⁶

²⁵ Med tanke på dagens forskningsdiskussion är det kanske mest utmanande i Polstjärne-trilogin Linnas tolkning av hur organiseringen och politiken kom till Pentinkulma. Med en viss tillspetsning kunde man ställa frågan om Linnas historiska roll snarare än arbetar- eller bondeförfattarens är den politiska författarens, som skildrar den moderna politikens genombrott. I den första delen fäster han vid sidan av de omedelbara sociala hierarkiska relationerna särskild uppmärksamhet vid motsättningarna inom medborgarsamhället och på det politiska planet. Enbart skildringen av hur arbetarföreningen bildas som ett band mellan de fattiga i Pentinkulma och som en utmanare till de traditionella maktpositionerna försvarar enligt min mening trilogins roll i det nationella medvetandet. I detta avseende anser jag att Linnas arbete betonar väsentligare faktorer i den utveckling som ledde fram till revolutionen än t.ex. Sillanpääs *Det fromma eländet*. Linna följer byns politisering som en kollektiv händelse, men i hans helhetsbild får också de smås, t.ex. Preeti Leppänens, väg till röda gardet en mera trovärdig skildring än Juha Toivolans, som drivs in i händelser han inte fattar. Jfr Risto Alapuro, *State and revolution in Finland* (Berkeley 1988), s. 201.

²⁶ En klasskampstolkning som betonar sociala motsättningar framträder klarast i *Suomalainen kapitalismi* (Jyväskylä 1979). *Tandem* (Helsinki 1977) använder också begreppet klasskrig, även om boken i sin tolkning koncentrerar sig på den politiska händelsehistorien på det högsta planet. *Suomen työväenliikkeen historia* (Helsinki 1976) skiljer sig från de föregående i det avseendet, att den konsekvent bygger sin tolkning på begreppen revolution och motrevolution. Innehållsmässigt betonar den dock starkt utvecklingens ekonomiska ramar.

Bokslutet

Under 1980-talet slutfördes ett stort av statsrådet finansierat projekt om det röda Finlands historia. Dess rötter fanns i 1960-talets diskussion om behovet av en "objektiv" bedömning av händelserna 1918. Projektet kan betraktas som den sista rundan i den vetenskapliga diskussion som går tillbaka på frihetskrigslitteraturens upprorsbild. Kärnfrågan och det centrala sammanbindande temat i projektets många volymer är åter en gång frågan om de bolsjevikiska impulsernas betydelse för revolutionen. Forskarna utredde ända från massornas nivå vilken andel bolsjevikernas läror och impulser hade på grundandet av garden och den röda förvaltningens organisation samt på planeringen och genomförandet av den väpnade revolutionen. I detta avseende blev projektet med två decenniers fördröjning ett slags bokslut över den "objektiva" granskningen av frihetskrigsförklaringen som inleddes på 1960-talet.

Speciellt viktig i detta avseende är Marja-Leena Salkolas undersökning om arbetargardenas uppkomst. Hon klarlägger grundligt, nästan garde för garde, vilken andel bolsjevikiska och egenmäktigt-anarkistiska tanke- och aktivitetsmönster spelade i det skede då arbetargardena grundades. Hennes slutsats var att när gardena bildades 1917 var det främst en fråga om att grunda oöväpnade ordningsgarden i nära anslutning till de lokala arbetarföreningarnas verksamhet och målsättningar. Även om Salkolas resultat inte accepterats som helt obestridda, är det klart att hon i vilket fall som helst minst sagt ifrågasatt såväl den traditionella uppfattningen om bolsjevikimpulser som den senare framförda ersättande vallarbetarförklaringen.²⁷

Enligt Salkola sökte sig nog många av arbetarrörelsens nya medlemmar till gardena, men till sin grundläggande karaktär var dessa inte kanaler för en spontan aktivitet av lösa element. Gardena grundades i anslutning till de etablerade arbetarorganisationerna; ledningen och medlemmarna bestod till största delen av organisationsveteraner som gått den långa vägen. Egen-

²⁷ Marja-Leena Salkola, *Työväenkaartien synty ja kehitys punakaartiksi I-II* (Helsinki 1985). En viss distans från Salkolas uppfattningar kan iakttas t.o.m. i projektets slutvolym där röda gardet i de sammanfattande tolkningarna ges en klart aktivare och målmedvetnare roll än hennes forskningsresultat skulle förutsätta, Jussi T. Lappalainen, Juhani Piilonen, Osmo Rinta-Tassi & Marja-Leena Salkola, *Yhden kortin varassa. Suomalainen vallankumous 1918* (Helsinki 1989). Projektet har presenterats bl.a. i *HTF* 1974, s. 246–249 av L.A. Puntila.

mäktigheter och snabbt omfattade bolsjevikiska ideal kännetecknade inte största delen av de garden som grundades 1917 och karakteristiken passar ännu sämre på massrörelsen som helhet. Arbetarnas radikalisering 1917 kanaliseras trots allt huvudsakligen in i arbetarrörelsens existerande fackliga och politiska organisationer.²⁸

Likartade resultat uppnåddes också i projektets övriga undersökningar rörande den röda tiden, forskarna fann få tecken på bolsjevikiska förebilder och impulser och som det centrala i revolutionsförsöket framstod inte spontanitet, utan de etablerade arbetarorganisationernas roll. Det som präglade planeringen av såväl den röda förvaltningen som krigsoperationerna var inte nya revolutionsläror, utan kontinuiteten från de tanke- och verksamhetsformer som redan tidigare etablerats inom arbetarrörelsen, vilket bl.a. kom till uttryck i en strävan att bygga upp nog så byråkratiska former för administration och maktutövning.²⁹

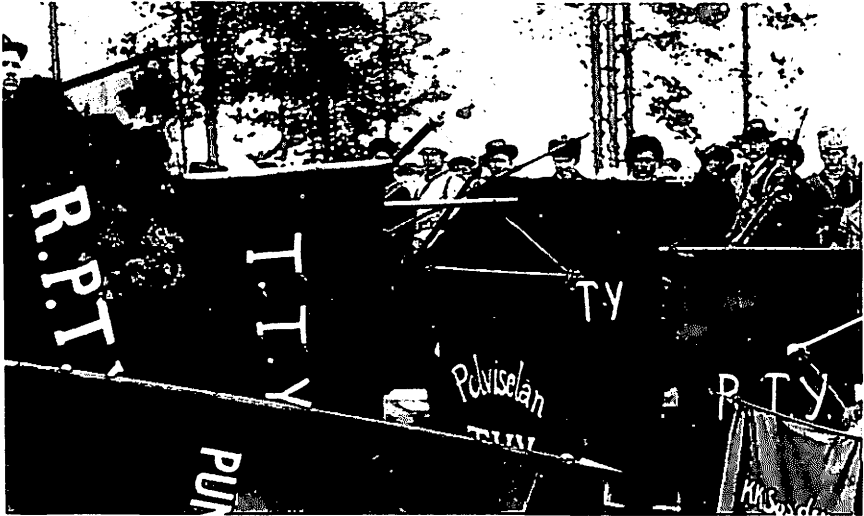
På sätt och vis nollställde "Det röda Finlands historia" de tidigare förklaringarna av de revolutionära stämningarnas politiska bakgrund. Salkola påvisade i en viss mening detsamma för massorna som Soikkanen hade påvisat för arbetarrörelsens ledning. Den rödgardistradikalism som den gamla upporskonceptionen förutsatte förekom enligt henne bara i de största städerna och den representerade kvantitativt sett en bråkdel av hela rörelsen.³⁰ Även om man kan anta, att de rödgardistavdelningar som stödde ett maktövertagande hade en större politisk tyngd än deras medlemsantal skulle förutsätta, kunde de inte ensamma ha utgjort en avgörande faktor för valet av den revolutionära vägen.

Vem och vad satte då revolutionen i rörelse? Man finner inget entydigt svar i projektets undersökningar. Dess frågeställning utgick från 1960-talets strävan att bedöma samtidens myter "objektivt". Med denna utgångspunkt krossade projektet snarare tidigare myter än skapade nya tolkningar av den politiska utvecklingen. Projektets forskningsresultat betonade den sedan länge etablerade tendensen, att den akademiska historieforskningen – när den lösgjorde sig från frihetskriagsförklaringens teori om bolsjevikimpulser –

²⁸ En sammanfattning av Salkolas resultat i "Työväenkaartit ja vallankumouksellisuus 1917", Alapuro & al. (red.), *Kansa liikkeessä*, s. 251–267.

²⁹ Jussi T. Lappalainen, *Punakaartin sota I-II* (Helsinki 1981). Juhani Piilonen, *Vallankumous kunnallishallinnossa* (Helsinki 1982). Osmo Rinta-Tassi, *Kansanvaltuuskunta punaisen Suomen hallituksena* (Helsinki 1986).

³⁰ Salkola II, s. 402–410, 418–435.

Under senaste tid har man på ett nytt sätt börjat granska händelserna 1918 som en politisk fråga, som en revolution och en revolutionär massmobilisering. Något motstridigt har man å ena sidan betonat hur arbetarrörelsen passivt drogs med i revolutionen och å den andra karakteriserat de rödas verksamhet som ett utbrott av arkaiskt klasshat och uppdämt hämdbegär. Båda tolkningarna förklarar bristfälligt ett institutionellt särdrag: att det i huvudsak var arbetarrörelsens etablerade fackliga och politiska organisationer som organiserade revolutionen i Finland. På bilden begravningen av en rödgardist. (SA-kuva).

inte i stället skapade en ny tolkning som argumenterade på den politiska nivån, utan tydde sig till förklaringar som utgick från "den sociala bakgrundens" nivå. På den plats som tidigare innehafts av frihetskrigslitteraturens "politiska" upprorsbild gapade ett svart hål i den finländska forsknings-traditionen. Det kom tydligast till synes i hur fackhistorikerna in i det sista undvek att använda begreppet revolution i samband med händelserna 1918. För att man skulle komma därhän krävdes en påstöt utifrån: från utländska forskare och sociologer.³¹

³¹ Revolutionsbegreppet har särskilt lyfts fram av Upton I-II och Alapuro, *State and Revolution*. Redan tidigare hade händelserna 1918 analyserats med utgångspunkt i revolutionsbegreppet av *Suomen työväenliikkeen historia* (1976).

Revolution – utan ledning och massor?

Särskilt Risto Alapuro har i olika sammanhang betonat att åren 1917–1918 i första hand borde granskas som en revolution, d.v.s. ”som en sådan kamp om makten där klassbaserade konflikter intar en central ställning”. Enligt honom var det väsentliga den upplösning av statens maktmonopol som inleddes genom marsrevolutionen i Ryssland och som ledde fram till uppkomsten av två konkurrerande maktcentra. I sista hand var det snarare fråga om en obehärskad eskalation, som startades av att båda maktcentra började beväpnas sig, än av en tillspetsning av sociala eller strukturella konflikter inom det politiska systemet.³²

Något karrikerat kunde man säga att revolutionsrörelsen i Finland enligt Alapuro bestod av reformistiska arbetarledare, som mot sin vilja blev parter i en kapprustning om den politiska makten, och av män i ledet som Sillanpääs Toivolan Jussi, vilka som individer drogs in i en virvel av händelser som överskred deras fattningsförmåga. Alapuros tolkning skapar en bild av en revolution utan ledare och massor. Uppfattningen kan motiveras, men från en annan synvinkel blir den nästan paradoxal. I jämförande perspektiv kan man nämligen konstatera att karakteristiskt för revolutionen i Finland var för det första att arbetarrörelsens etablerade organisationer med en unikt omfattande och enig uppslutning organiserade maktövertagandet och för det andra att man på ett exceptionellt omfattande sätt lyckades mobilisera befolkningen i det revolutionära stödområdet i revolutionens armé och förvaltning.

Alapuro har kritiserats för att hans revolutionsuppfattning slätar över klasskonflikterna samt för att han felbedömt arbetarrörelsens politiska tradition och revolutionära beredskap.³³ Enligt min mening kan man hålla med om att hans tolkning inte i tillräcklig grad gör det förstäligt varför den reformistiska nationsbyggande socialdemokratin gick in för en väpnad revolu-

³² Se t.ex. Risto Alapuro, 'Kansalaissota vallankumouksena', *Sosiologia* 1983 o. *State and Revolution*, s. 143–196.

³³ Klasskonflikternas och klassmedvetandets betydelse har betonats av Ehrnrooth, *Sanan vallassa, vihan voimalla*, s. 22–24 och Raimo Parikka, 'Malmin menetetty maine. Työläisyhteisö ja vallankumous', Matti Peltonen (red.), *Arki ja murros* (Jyväskylä 1990), s. 317–318; en tolkning av arbetarrörelsens tradition och praxis som entydigt reformistisk har kritiserats av Kettunen, *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus*, s. 84–89.

tion och varför arbetarna i södra Finland följde rörelsen i så täta skaror att något motsvarande inte skådats i många revolutioner.

Mot bakgrunden av forskningstraditionen i Finland är det dock vilseledande att uppfatta Alapuros tolkning som ett "konsensus-projekt", som en kompromiss mellan frihetskrigs- och klasskrigskonceptionerna.³⁴ Hans frågeställning lösgör sig tvärtom klart såväl från de traditionella politiska som från de sociala förklaringsförsöken. Problemets kärna är snarare att Alapuros tolkning, trots den nya infallsvinkeln, stöder sig på en grundforskning som identifierat revolutionär inställning med bolsjevism – och som efter att förvägs ha försökt spåra påverkan från bolsjevikerna kommit att betona arbetarrörelsens passivism och revolutionens spontana karaktär.

Det ter sig naturligt, nästan som en självklarhet, att en revolutions drivkraft måste vara ett djupt rotat klasshat. I sin analys av arbetarrörelsens revolutionära doktriner betonar J a r i E h r n r o o t h starkt det arkaiska klasshatets betydelse och understryker att revolutionen hade en spontan och instinktiv karaktär. Ehrnrooth tolkar massrörelsens dynamik på mentalitetsnivå. Hans tolkning sträcker sig till mentalitetshistoriens utforskade mark, men förblir lösgjord från arbetarrörelsens politiska praxis och tappar ur sikte ett viktigt särdrag i revolutionen i Finland: de etablerade arbetarorganisationernas centrala roll, som gav revolutionen en prägel som snarare var byråkratisk än spontan.³⁵

Uppfattningen om en spontan revolutionär anda som närdes av hat och hämndbegär står också i strid med de resultat som under de senaste åren nåtts i undersökningar av den revolutionära mobilisationen på lokal nivå. Dessa tyder på att den revolutionära aktiviteten framför allt organiserades av de etablerade arbetarorganisationerna och att partiavdelningarnas och de lokala röda gardenas verksamhet i hög grad löpte parallellt och t.o.m. under gemensam planering. Iakttagelsen ifrågasätter den traditionella, från riksnivån generaliserade uppfattningen om partiorganisationernas moderation och de röda gardenas radikalism. När det har gällt att fastställa karaktären av denna lokala samverkan har man dock inte lösgjort sig från de gamla dikotomierna mellan moderation och radikalism, reformism och bolsjevism. Man har velat se föreningarnas och gardenas samverkan som en konsekvent del av en politisk verksamhetslinje som förenade ledningen och fälter: antingen som en medveten strävan att i enlighet med bolsjevikernas exempel kullkasta den

³⁴ Jfr Ehrnrooth, s. 22.

politiska makten (P a r i k k a s undersökning av Malm) eller som ett reformistiskt nationsbyggande (A l a p u r o s undersökning av Hvittis).³⁵

Tolkningarna avspeglar otvivelaktigt också verkliga lokala särdrag i Malm respektive Hvittis. Man kan emellertid fråga sig om det är nödvändigt att tolka den lokala revolutionära aktionsberedskapen utgående från de politiska aktionsstrategierna på en högre nivå. Man kunde tvärtom tänka sig att en viktig faktor i utvecklingen mot revolution var just konflikten mellan landsomfattande och lokala förutsättningar och strategier: när arbetarrörelsens politiska betydelse minskade på landsnivå efter valet hösten 1917 behöll de lokala arbetarföreningarna fortfarande i största delen av södra Finland en hegemoni, som hade en stark legitimitet jämfört med det åsidosatta "tsaristiska" ordningsmaskineriet eller det traditionella kommunala "mantalsväldet". Det förefaller som om den mest naturliga riktningen för fortsatt forskning vore undersökningar av lokala maktkamper 1917–1918 samt ett nytt slags problematisering av de lokala röda gardenas, fack- och arbetarföreningarnas roll. Spänningsfältet mellan det nationella och det lokala öppnar nya möjligheter att tolka den revolutionära mobiliseringens politiska historia. Kanske skulle det ur denna synvinkel slutligen vara möjligt att lösgöra sig från frihetskrigslitteraturens skugga och gestalta det tryck från massorna som arbetarledningen upplevde, på en annan bas än att söka tecken på bolsjevikinflytande eller alternativt ty sig till uppfattningen om massornas instinktiva reaktion på omedelbara sociala konflikter?

³⁵ Jfr E h r n r o o t h, s. 497–500.

³⁶ Undersökningarna understryker behovet att klarlägga de regionala variationerna i det sätt på vilket de lokala motsättningarna kopplades till den nationella politikens nivå 1918. P a r i k k a; A l a p u r o s undersökning om Hvittis torde utkomma inom kort.

GRANSKNINGAR

Finlands historia

Torsten Edgren & Lena Törnblom, *Finlands historia*, 1, Helsingfors: Schildts förlag, 437 s. Helsingfors 1992.

Ett trebandsverk på svenska om Finlands historia är under utgivning av Schildts förlag. Första bandet utkom i slutet av republikens jubileumsår 1992 och blev – glädjande och förtjänstfullt nog – en stor försäljningsframgång. I denna volym skildras den finska historien från äldsta tider fram till Gustav Vasas maktövertagande. Boken behandlar den långa period som börjar med de första spåren av mänsklig verksamhet efter istiden och slutar då det nuvarande Finland utgjorde en integrerad del av det rike, vilket stod i begrepp att radikalt omvandlas under reformationstiden och uppkomsten av den starka staten.

Boken har två författare och framställningen sönderfaller därmed vid närmare betraktade i två distinkta delar: en förhistorisk, arkeologisk del av Torsten Edgren och en historisk med Lena Törnblom som författare. I ett kort, men precist formulerat, förord presenterar den vetenskapliga huvudredaktören Märtha Norrback det övergripande syftet. Avsikten är inte att verket skall vara "tolk för någon uttalad eller enhetlig historiesyn". Syftet är i stället att "för allmänheten resumera och förklara nuvarande ståndpunkter och tolkningar som vår historia gett upphov till" (s. 5). Beträktat utifrån dessa förutsättningar kan konstateras att författarna lyckats mycket väl. Det är ett översiktsverk, inte en syntes. Ambitionen är mer att ge en faktaredovisning, att presentera vad man vet idag. Det är inte en syntes. Ambitionen är inte att bygga upp en helhetsbild. Framställningen är styrd av det existerande forskningsläget; inte av nya frågor.

I en mening är det naturligtvis omöjligt att skriva en Finlands historia under förhistoria och medeltid; lika omöjligt som det är att skriva till exempel en svensk förhistoria. Det är föreställningen om (den sentida) nationalstaten som läggs som en matris på den äldre, förstatliga historien. För Zacharias Topelius var det självklart att Finland inte hade en historia före 1809; detta nämligen om man ser staten och statsmakten som historiens viktigaste subjekt. Under formerandet av den finska nationen blev det naturligt att betona särdragen i den finska eller finländska utvecklingen. Från Henrik Gabriel Porthan över Yrjö Koskinen, Jalmari Jaakkola till Seppo

Suvanto finns, som Lena Törnblom påpekar i en nyttig historiografisk exposé, en nationalistisk, fennomanskt förankrad uppfattning. Denna ställer Törnblom mot en "klassisk" källkritisk uppfattning. En dikotomi som inte skall och bör uppfattas som alltför polariserad. Men Finlands medeltid har inbjudit till såväl synteser (som till exempel hos Jalmary Jaakkola) som till detaljerade specialstudier (som till exempel hos Eric Anthoni). I och för sig är det en historiografisk iakttagelse som äger tillämplighet även på andra håll.

Finlands moderna historia, inte minst språkfrågan, har varit en medveten eller omedveten matris som mer eller mindre explicit medverkat vid tolkningar av medeltidens historiska skeenden. Det gäller även på regional nivå. Ålands speciella ställning och kampen för autonomi och självstyrelse är, som Törnblom påpekar, en viktig förutsättning för den regionalpatriotiska historietolkning som främst företräds av Matts Dreijer. Den åländska Birkateorin hör hemma i det politiska sammanhanget.

Torsten Edgren har skrivit en informationsrik och initierad skildring av Finlands förhistoria. Framställningen är uppbyggd kring presentationer av olika fyndplatser, fyndtyper och "kulturer". Det är en mycket nyttig och kunnig översikt över fornlämningsbeståndet i Finland. Här finns också diskussioner om hur detta material kan tolkas, vilka upplysningar det ger om skilda samhällliga företeelser: om bebyggelseutveckling, om social organisation och förändring, liksom om religiösa företeelser. Edgren ger en mycket god bild av det aktuella arkeologiska kunskapsläget.

I Törnbloms framställning av den "historiska tiden" läggs stor vikt vid Finlands förhållande till och betydelse för den svenska statsmakten. Delvis är det den svenska politiska historien som här rekapituleras, dock naturligtvis sedd utifrån ett finländskt perspektiv. Törnblom ser en utveckling från en svensk aggression under korstågstiden, en erövring och en ockupation, till att Finland blev en väl integrerad och betydelsefull riksdel. Hon konstaterar bland annat: "Politiskt innebar korstågen att ett område med olika hedniska stammar, finnar och tavaster, miste sin självständighet och förenades under den svenska kronan" (s. 283). En betydelsefull roll har också kyrkan som samhällsorganisatör och samhällsomvandlare spelat. Genom kyrkan har Finland infogats i ett större kulturellt sammanhang. Detta är en mycket viktig markering.

*

Edgrens och Törnbloms respektive avsnitt är skrivna i skilda vetenskapliga traditioner och därmed utifrån olika typer av källmaterial. Edgrens framställning grundas, naturligtvis, huvudsakligen på det arkeologiska materialet, Törnbloms i lika stor utsträckning på det skriftliga. "Korstågstiden" blir därigenom den period där de två bidragen möts kronologiskt. Vissa överlappningar blir oundvikliga. De två författarna har även skilda uppfattning-

ar om vissa specifika problem. Ålands bebyggelseutveckling under järnålder och tidig medeltid har, som bekant, varit föremål för olika tolkningar. Edgren framför de goda argument som finns för att fastställa en kontinuitet i bebyggelsen. Törnblom förefaller närmast ansluta sig till hypotesen, som framförts av bland andra ortnamnsforskaren Lars Hellberg, att det fanns en lakun i den åländska bebyggelsen 1000–1150. Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har i en kulturgeografisk undersökning poängterat kontinuiteten i bebyggelseutvecklingen, samtidigt som betydelsefulla strukturella förändringar påvisas.¹ Denna undersökning sopar dock Törnblom under mattan, bland annat med motiveringen att metoden skulle vara diskutabel; det är möjligt, men det anges inte hur. Metoder kan alltid diskuteras, och det torde även gälla Hellbergs. Törnblom själv anammar oreflekterat Hellbergs konstaterande av ett eventuellt Svearikes eventuella nedgång på 1000-talet.

Periodiseringen, övergången från "förhistorisk" till "historisk" tid, är traditionell. Från 1100-talet och 1200-talet börjar de skriftliga källorna dyka upp. De är få, de har alla diskuterats, stötts och blötts av en rad olika forskare. Det äldsta skriftliga materialet tillkom utanför den nuvarande Finland, till stor del till och med utanför Norden. Källorna är ofta svårtolkade och framför allt är det svårt att rekonstruera ett händelseförlopp med hjälp av dem. De skriftliga källorna belyser Finlands historia ur överhetens perspektiv. Det emanerar från kyrkan och från företrädarna för den framväxande statsmakten.

Det framstår därför alltmer opraktiskt att låta källmaterialets karaktär utgöra ett kriterium för periodisering. De icke-skriftliga kvarlevorna är en utomordentligt viktig kunskapspotential, även för medeltiden. Det visar inte minst den livaktiga medeltidsarkeologiska forskningen i till exempel Danmark och Sverige. Påfallande föga av det arkeologiska och konstvetenskapliga materialet dras in i diskussionen av Finlands medeltid i denna volym. Nordisk medeltidsforskning har blivit alltmer tvärvetenskaplig och det finns ingen anledning att betona det skriftliga materialets primat för tolkningen och förklaringen av historiska skeenden och processer.

Övergången till kristendomen framträder till exempel som en mer komplicerad och utdragen process i det arkeologiska materialet än i det skriftliga. Fornborgarna, till exempel de arkeologiskt väl undersökta Vanhalinna i Lundo och Linnavuori i Kuhmois behandlas i Edgrens arkeologiska avsnitt, men deras betydelse som källa för "korstågstiden", väl belyst i J.-P. Taavitsainens avhandling, dras aldrig in i diskussionen om etablerandet av den svenska överheten.² Edgren presenterar i sitt avsnitt de intressanta ut-

¹ Birgitta Roeck Hansen, *Township and Territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500- 1550*, (Stockholm 1991).

² J.P. Taavitsainen, *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, 94, (Helsingfors 1990).

grävningarna av Varikonniemi vid Vanajavesi i Tavastehus. Den bebyggelsestruktur som där framträder av nästan urban karaktär från tiden 900–1300 är utan tvekan något som kastar nytt ljus och ställer nya frågor kring samhällsstrukturen i Finland före och under "korstågstiden". Detsamma gäller även Jaakko Masonens tvärvetenskapliga avhandling om "oxvägen" mellan Åbo och Tavastehus.³ Över huvud framstår det som angeläget att i framtiden mer diskutera strukturen och förändringarna i det finska samhället före den "svenska tiden". Men då fordras också ett tvärvetenskapligt arbetssätt. Där hjälper föga med Erikslegend och påvebrev.

Medeltiden är i Törnbloms framställning inte enbart en politisk historia. Här behandlas utförligt ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden. Ibland är dock resonemangent allmänt hållet och baserat på svenska, dvs. rikssvenska, eller allmän-europeiska analogier. Det specifika för förhållandena i den östra riksdelen framträder inte alltid särskilt tydligt. Sålunda omtalas trälldomen och att den formellt upphävdes 1335; en sanning med vissa modifikationer. Den s.k. Skarastadgan utfärdades detta år i samband med Magnus Erikssons eriksgata. Där bestämdes att "allt mankön eller kvinnokön, som föds i Västergötlands eller Värmlands lagsagor av kristen man eller kvinna, aldrig får vara träl eller trälkvinna eller bära detta namn". Troligen har liknande bestämmelser tillkommit i andra lagsagor, men om trälldom förekom och i så fall vilken omfattning den hade i Finland diskuteras inte. Den sociala och ekonomiska strukturen var annorlunda i större delen av Finland än i de delar av det nuvarande Sverige, där trälldom faktiskt kan beläggas.⁴

Törnblom presenterar förtjänstfullt nya och spännande forskningsresultat, till exempel Jarl Galléns och John Linds undersökning av Nöteborgsfredens gränser och Eljas Orrmans studie av den svenska bosättningen och kolonisationen i Åboland.⁵ Orrmans resultat kunde dock ha legat till grund för reflektioner kring sambandet mellan de militära korstågen och den svenska kolonisationen.

Finlands historia under medeltiden blir, som påpekas i denna bok, ett stycke svensk lokalhistoria. Nu är dock Finland en ganska stor lokal. I boken relateras visserligen, efter Yrjö Kaukiainen, de näringsmässiga skillnaderna i senmedeltidens Finland. Men detta ligger inte till grund för någon

³ Jaakko Masonen, *Hämeen härkätie. Synty ja varhaisvaiheet*, Tiemuseon julkaisuja, 4, (Helsingfors 1989).

⁴ Dessutom finns en irrelevant uppgift, nämligen att trälldomen skulle ha avskaffats först år 1853 i England. Vad som avses är oklart. Slaveriet avskaffades i det brittiska imperiet 1833. Trälldom (slaveri) försvann i England under den tidiga medeltiden.

⁵ Jarl Gallén & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, 1–2 Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 427 (Helsingfors 1968–1991); Eljas Orrman, 'Den svenska bebyggelsens historia', i Kurt Zilliacus (red.), *"Finska skären". Studier i åboländsk kulturhistoria*, (Helsingfors 1990), s. 197–281.

djupare diskussion av regionala skillnader i Finland. Relationen mellan ett lokalsamhälle och överheten, staten och kyrkan, var annorlunda i ett åkerbruksområde som Egentliga Finland och ett svedjebruksområde, liksom naturligtvis även i norra Österbottens ödemarksområde.

Med hänvisning till Seppo Suvanto anläggs (s. 373) ett konsensusperspektiv på det medeltida agrara samhället. Någon exploatering skall inte ha existerat: staten och kyrkan gjorde nämligen stora insatser för samhället. Nu kan naturligtvis en rad olika begrepp och termer, som till exempel exploatering, definieras nästan hur som helst. Men det medeltida samhället, det som Törnblom vill beteckna den "svenska samhällsordningen", byggde på att en del av det som producerades av bönderna, vare sig de talade finska eller svenska, överfördes till överheten, konkret manifesterad av bland annat skilda kyrkliga institutioner och utövare av statsmakten. Att sedan graden av exploatering med all sannolikhet var lägre i större delen av det medeltida Sverige (inklusive Finland) än på många andra ställen i det medeltida Europa är en annan sak. Olika avgifter till överheten har dock legitimerats genom motiveringen att överheten skulle fullfölja vissa funktioner i det medeltida samhället. Att förhållandet mellan bönder och överhet inte alltid var de mest harmoniska framgår också av de talrika protester och uppror som förorsakades av skatterna. Den stora och grundläggande samhällsmotsättningen under medeltiden gick kanske inte mellan "finskt" och "svenskt", den gick mellan bönderna och den nya överheten: kyrkan, staten och det världsliga frälset. Detta perspektiv är inte särskilt framträdande hos Törnblom.

*

I volymen finns också några "faktarutor", vilka behandlar skilda specialproblem. De är mycket välskrivna och informativa; inte minst kan här framhållas Christian Carpelans miniartiklar om olika "folk": östersjöfinnar, samer, bjarmer, kväner. En postum artikel av Jarl Gallén förklarar pedagogiskt och kort erämarkerna.

Två utförliga, men okommenterade litteraturförteckningar, en för Edgrens avsnitt och för Törnbloms, finns. Boken saknar notapparat, vilket torde förklaras av det populärvetenskapliga ändamålet. Irriterande är dock hänvisningar i texten till forskare och forskningsresultat utan explicita hänvisningar. Tyvärr saknas ett register. Ett sådant borde inte ha avskräckt köpare. Volymen har en mycket angenäm typografi och den är rikligt illustrerad. Bildmaterialet är i Edgrens del väl integrerat med texten och fyller en pedagogisk funktion. Bildurvalet i medeltidsdelen är mindre lyckat; sålunda finns en rad fantasifulla sentida porträtt av svenska makthavare.

Avslutningsvis något som kanske låter som en klyscha: denna volym fyller ett länge emotsett behov, liksom, det är jag övertygad om, hela det planerade trebandsverket. Översiktsverk har alltid en viktig uppgift. Till det mer

specifikt värdefulla med denna volym hör naturligtvis att den presenterar arkeologisk och historisk forskning om Finland på svenska; det är viktigt i det nordiska sammanhanget. Här framhålls de finska landsdelarnas centrala roll i det medeltida svenska riket.

Denna första volym av *Finlands historia* kan utan tvivel tjäna som en god introduktion till Finlands äldre historia inom och utanför landets nuvarande gränser. Förhoppningsvis kommer den också att tjäna som utgångspunkt för formuleringen av nya frågor. Medeltidsforskningen om och i Finland är i tillväxt. Edgren och Törnblom refererar påfallande ofta nyutkomna och nyorienterande arbeten. Bilden av det äldsta Finland håller på att förändras och förmodligen kommer behovet av synteser att göra sig gällande. Jag är därför inte helt övertygad att boken i sin helhet är "ett standardverk som kommer att stå sig i decennier", för att nu citera förlagets optimistiska baksidestext. Men förhoppningsvis kommer boken att ha en funktion att fylla för studiet – arkeologiskt, historiskt och tvärvetenskapligt – av Finlands äldsta historia.

Thomas Lindkvist

En finlandskännare om Östersjöområdets historia

David Kirby, *Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772*. Longman. 443 s. London 1990.

Den i Finland välkände professor David Kirby vid Londons universitet har gått in för att skriva ett översiktsverk över Nordeuropas, särskilt Östersjövärldens historia. Den första delen behandlar tiden från medeltidens slut till franska revolutionen, den följande kommer att behandla tiden fram till våra dagar.

Man måste genast inledningsvis konstatera, att Kirby gör finländarna en stor tjänst. Vi har mycket ofta fått uppleva att finländska förhållanden inte beaktas i översiktsverk om europeisk historia, nordisk historia eller ens svensk historia, ifall inte finländarna själva kommer åt att skriva ifrågavarande avsnitt. Kirby är en i så måtto ovanlig europeisk historiker att han förmår följa med också finskspråkig (och skandinavisk) historieforskning. Med tanke på tidigare översiktsarbeten skadar det inte, att han behandlar Finland och Sverige t.o.m. något i överkant.

Ett annat genomgående drag är att Kirby betonar hur kargt, fattigt och barbariskt Östersjöområdet var jämfört med Medelhavsvärlden eller rent av Paris eller London. Det här perspektivet beror inte enbart på att han dragit

in finländarna i den europeiska historien, utan också Köpenhamn och Stockholm får stå som exempel på efterblivna förhållanden. Bakom denna – i och för sig nyttiga – betoning ligger närmast två faktorer. Å ena sidan låter Kirby förstå, att han ser det som den största prestationen i Nordeuropas historia, att dess invånare övervunnit de svåra naturförhållandena och den allmänna efterblivenheten och utvecklat regionen till ett av världens rikaste och mest progressiva områden. Å andra sidan finns *Fernand Braudels* mäktiga *Medelhavsepos* i bakgrunden. Även om Kirby förnekar att han velat skapa något liknande, ligger en jämförelse nära till hands också i andra avseenden än i fråga om forskningsobjektet.

Kirby har inte samma metodologiska rigorositet som Braudel, vilket är gott och väl. Inledningens översikt över Östersjöområdets anknytningar till den europeiska ekonomin är helt tillräcklig, även om det förvisso finns ännu mer forskning om regionens farleder, landsvägar och transporttider. Också i övrigt fungerar den första delen om medeltiden väl också à la Braudel. De ekonomiska, natur- och befolkningsförhållandena förklarar naturligt de tidiga politiska strukturerna. I de följande kapitlen behandlas Livländska kriget, Sveriges väg till stormakt och Rysslands stärkta ställning först ur politisk synvinkel, vilket innebär att författaren blir tvungen att hänvisa till förklarande faktorer som tas upp senare.

Kirby har inte nöjt sig med att behandla sitt ämne enligt land, vilket skulle ha varit en lätt lösning. Vid behandlingen av varje företeelse rör han sig runt Östersjön och betonar därmed likartade och skiljaktiga drag. Han presenterar också de centrala konfliktfrågorna, men undviker för det mesta ett eget ställningstagande. *Heikki Ylikangas* våldsundersökningar förefaller att vara unika i hela Nordeuropa.

Den genomgående betoningen av fattigdom och kärva förhållanden för med sig några intressanta tilläggförklaringar. *Balticum*s (och *Polens*) centrala ställning inom den europeiska spannmålshandeln byggde endast på små marginaler och bidrog till att trycka ned bönderna under herrgårdarna. Också det fattiga och glest bebodda Sveriges uppstigande till stormakt ter sig som ett ännu större mysterium, även om Kirby senare – närmast med hänvisning till *Michael Roberts* – lyfter fram viktiga tilläggförklaringar såsom kopparn från Falun och tullintäkterna från de tyska flodmynningarna. Den ekonomiska recessionens inverkan på *Polens* försvagning under 1600-talet är enligt min mening en god iakttagelse. Traditionellt har man ju sökt antingen externa eller interna politiska orsaker till *Polens* nedgång.

Finlands kristnande som en följd av korstågen börjar vara en gammaldags förklaring, eftersom t.o.m. andra korstågets karaktär har ifrågasatts. Blockadteorin är ett gott försök att förklara de svenska initialframgångarna i den livländska krisen, men torde inte kunna stämma på det sätt den framläggs. Tatarerna var ett konstant hot mot Polen-Litauen och Ryssland, vilket kunde förklara deras passivitet i Livland. Men Sverige hotades på samma sätt

och lika konstant av Danmark, även om danskarnas grepp om Livland sannolikt provocerade Sverige till motåtgärder. Katarina Jagellonica var inte den polske konungen Sigismund Augusts dotter utan hans syster.

De exakta årtalen i titeln är problematiska. Inledningsåret är en imaginär gränspåle ur den allmänna världshistorien. Det är också frågasatt om Polens första delning, Gustav III:s statskupp eller t.ex. upphöjande av danskan till officiellt språk bildar en verklig epokgörande vändning i Östersjöområdets historia eller om den mera naturligt kunde ha förlagts till en senare tidpunkt, t.ex. till år 1815. I vilket fall som helst är boken, som bygger på en omfattande beläsenhet, en välkommen tillförlitlig framställning över Östersjön som historisk region.

Kalervo Hovi

Knektarna och maktstaten

Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Åbo Akademis förlag. 363 s. Åbo 1992.

Hur man uppfattar den tidigmoderna perioden är, vill jag hävda, ofta avhängigt av om man framhäver det dynamiska eller det statiska i den tidens samhälle. Det beror också på om man riktar sökarljuset mot staten eller bönderna i första hand. Detta går att demonstrera på olika historiografiska nivåer.¹

Både Max Weber och Karl Marx kan nämnas som exempel på dynamiska modeller: den tidigmoderna perioden undergår i deras resonemang stora förändringar i rationaliseringens, moderniseringens och/eller klasskampens tecken. På motsvarande sätt varierar t.ex. N. Elias, M. Foucault eller G. Oestreich temat om förändring genom att framhäva hur överheten ökade sin kontroll under 1500–1700-talen och hur människorna blev mer disciplinerade både i sitt beteende och sitt arbete. Staten som drivkraft spelar ofta en stor roll i sådana dynamiska modeller – antingen som en direkt agent för innovation eller genom att vara ett redskap för klassintressen.²

¹ Se även Peter Blickle i inledningen till en av ESF publicerad volym inom det europeiska projektet "The Origin of the Modern State".

² Se t.ex. N. Elias, *The Civilizing Process* 1–2 (Engl. transl. Oxford 1981–82); M. Foucault, *Discipline and Punish* (Engl. transl., Harmondsworth 1979), G. Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates* (Berlin 1969).

Men andra giganter i den europeiska forskarvärlden har istället lyft fram lokalsamfundet i dess egenskap av en mer trögrörlig social gemenskap: die *Gemeinde*, the *community*. Så utvecklar Ferdinand Tönnies sin berömda sociologiska grundkategori *Gemeinschaft* för att beteckna äldre tiders kollektivism – till skillnad från den moderna tidens *Gesellschaft* som i större utsträckning genomsyras av individualismens principer. Så lanserar Chayanov sin teori om den specifika bondeekonomin, där människorna är inriktade på att arbeta precis så mycket som behövs för att försörja deras egna hushåll men inte mer. En av Annalesskolans pionjärer Fernand Braudel understryker det statiska, kontinuiteten, i den tidigmoderna periodens materiella villkor.³

Det är fascinerande att se hur modern historisk forskning i hög grad kommit att handla om spänningen mellan dessa två huvudperspektiv: å ena sidan staten och andra förändringsfaktorer; å andra sidan lokalsamhället som *Gemeinschaft* och bondeekonomi, präglad av en mentalitet som prioriterar icke-förändring men dock inte utesluter intern anpassning till nya krav.

Nils Erik Villstrands intressanta och väl genomförda avhandling låter sig sättas in i detta större sammanhang. Den rör en central problematik både i Norden och i Europa: mötet stat-lokalsamhälle. Temat har också varit den röda tråden i det nordiska maktstatsprojektet där Villstrand alltifrån början varit en aktiv deltagare. *Anpassning eller Protest* handlar om konkreta människoöden i två finska socknar 1620–1679; människor som drabbades av stormaktstidens bistra krav på utskrivningar och som antingen försökte rädda sig undan genom att rymma eller leja ersättare – eller ställde upp vid vapnen och förlorade sina liv. Statskrav och statskontroll i konfrontation med bondemakt och bondeanpassning.

I relation till den nordiska historiografin står Villstrand med en fot i makt- och militärstatsforskningen exemplifierad med namn som Sven A. Nilsson, Erling Ladewig Petersen, Leon Jespersen eller Jan Lindegren. Med den andra foten placerar han sig i forskningen om bondesamhällets interna dynamik och politiska kultur, illustrerad med namn som Lars-Olof Larsson, Eva Österberg, Peter Aronsson och en hel rad framstående finländska forskare. Det är mot denna historiografiska fond som jag vill framhålla och diskutera en del av författarens resultat.

³ Om Tönnies se t.ex. Peter Burke, *History and Social Theory* (Cambridge 1992) s. 9. Otto Brunner, *Land und Herrschaft* (Brunn 1942); F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Engl. transl. London 1972–73); A. V. Chayanov, *The Theory of the Peasant Economy* (ed. D. Thorner, B. Kerblay and R.E. F. Smith, Manchester 1986).

Nils Erik Villstrand börjar med ett ganska omfattande kapitel där han presenterar sina utgångspunkter: vissa nyckelbegrepp, forskningslägen och frågor. Därefter följer i kapitel II en bakgrund om hur rekryteringen av fotfolk till arméerna allmänt sett gick till under denna tid. Läsarna får också veta hur de svenska strategierna förhöll sig till dem som förekom i andra europeiska länder. Kapitel III analyserar hur besluten om utskrivningar fattades och hur utskrivningarna förrättades i den lokala praktiken. Det är ett innehållsrikt och mycket givande parti. Författaren ger en utmärkt bild av alla de förhandlingsturer, de administrativa krångligheter och varierande rutiner som i verkligheten gjorde utskrivningarna till en långt mer svårkött hantering än vad kronan skulle önska. I kapitel IV får vi veta vad som skedde med uttaget av fotfolk i de två socknar som specialundersökts: Kalajoki i norra Österbotten och Säminge i Savolaks. Bakom de resultat som framgår av tabellerna ligger en ytterst arbetskrävande rekonstruktion av männens öden i den s.k. knektkarusellen.

Kapitlen V och VI fördjupar så analysen av de olika slag av anpassning och protest som skedde i lokalsamhället, när man konfronterades med kraven på knektar. Författaren visar att det var förbluffande många bönder som köpte sig fria och lejde ersättare, med hjälp inte minst av den profit som tjärbränningen gav. Det framgår också att många av knektarna rymde. Centralmakten hade ofta begränsade framgångar i sina ansträngningar att skärpa övervakningen eller bestraffa de olydiga. Kapitel VII är en relativt kortfattad men tankeväckande konklusion under rubriken "Staten och makten."

Jag kan inte finna annat än att avhandlingen är lätt att läsa och begripa, eftersom såväl språk som disposition kännetecknas av klarhet. Villstrand strävar uppenbarligen efter att skriva så att han inte heller skall skrämman bort en större läsekrets. Utan att överlasta texten med referenser, anknyter han initierat till både nationell och internationell forskning. Självfallet kan man sakna en och annan referens,⁴ men hans beläsenhet är betydande. Det är tydligt att han velat göra rättvisa åt både äldre och yngre forskare, oavsett från vilket land eller universitet de kommit. Det är mycket sympatiskt, och det är framför allt fruktbart och kreativt.⁵

⁴ T.ex. saknas ett par arbeten som närmast rör 1500-talet men som hänger samman med tolkningar och problematiseringar som Villstrand gör: Birgitta Odéns syntes över den svenska skattestatens problem i uppsatsen 'Naturaskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma', *Scandia* 1967. Odéns uppsats ger en bakgrund till den makt- och militärstatsdiskurs som under 1970-talet vuxit fram i den nordiska historiografin. Man kan också sakna Eva Österbergs *Gränsbygd under krig* (Lund 1971) där termen "interaktion" lanseras för första gången, en term som senare fått en teoretisk motivering och spelar en roll även i Villstrands analys. Det skall dock understrykas, att Villstrand i övrigt är väl förtrogen med – och förhåller sig självständigt till – Österbergs produktion.

⁵ För ett principiellt resonemang om hur viktigt det är att vi som forskare är hederliga när vi behandlar annan forskning – och att vi därmed undviker såväl teoretisk som kronolo-

I det följande tar jag upp dels några av avhandlingens grundläggande kategorier, dels ett par teman som aktualiseras av avhandlingens resultat. Min recension är till sin typ långt ifrån en katalog över misstag; avhandlingen är i stort sett utmärkt och förtjänar ett bättre öde. Därför driver jag istället ett resonemang som har ambitionen att klarlägga avhandlingens tematik och kanske väcka några nya frågor.

*

Tre viktiga begrepp i avhandlingen är *interaktion*, *maktstat* och *bondeekonomi*. Begreppet interaktion diskuterar författaren bl a i anknytning till synpunkter som jag själv utvecklat i flera sammanhang. Poängen med ordet är icke hos någon av oss att antyda att konflikter helt skulle saknas i samhället. Lika lite tar vi för givet att relationen stat-lokalsamhälle skulle vara harmonisk. Det viktiga är istället att framhäva att även bönderna var subjekt med möjligheter att handla. Relationen stat-lokalsamhälle utformade sig alltså inte som enkelriktad styrning och kontroll. Termen interaktion är neutral i utgångsläget, den faller inte automatiskt i fällan att alltför hårt polarisera konsensus- och konfliktteori:

"Poängen med begreppet interaktion är just att det anger dialog mellan aktörer eller grupper av aktörer. Det har en kritisk implikation gentemot de forskare som ser lokalsamhället och dess institutioner uteslutande som instrument för statsmaktens styrning och kontroll. Där emot har jag inte genom själva valet av begrepp tagit ställning till vilka former av interaktion som i verkligheten var möjliga. Konflikt är en typ av interaktion, på samma sätt som kompromiss kan vara en annan, /-/ Begreppet interaktion är i så fall förenligt med en samhällsanalys som förutsätter att parterna i interaktionen haft olika starkt inflytande. Kronan och det lokala bondesamhället var naturligtvis inte likvärdiga parter, utan interaktionen måste ses även i termer av makt".⁶

Relationerna mellan centralmakt och lokalsamhälle kan inte karakteriseras som fullständig konsensus och lika lite som renodlad konflikt. De båda maktbesittande subjektens intressen kan uppfattas som delvis sammanfallande, vilket gav rum för interaktion mellan två av varandra beroende parter, /-/ Det specifika inom en statsbildning – i detta fall den svenska – blir således styrkeförhållandena, formerna för och utfallet av interaktionen."⁷

Det är sålunda inte från början självklart vad interaktionen i verkligheten inneburit ur makt- eller styrkesynpunkt. Begreppet interaktion öppnar

gisk och geografisk "provinsialism" – se Österberg, 'Etik i historisk forskning. Strunt eller rosor i ett sprucket krus?', i *SHT* 1990, s. 2 ff.

⁶ Österberg, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur', *Scandia* 1989, s. 75.

⁷ Villstrand, *Anpassning eller protest*, s. 36.

fönstret för många möjligheter, snarare än stänger fönster. Det är ett förhållningssätt till teori och begrepp som jag själv tycker är fruktbart. Samtidigt måste man ha klart för sig att det ingalunda gör det enkelt för forskaren. Man kan inte falla tillbaka på någon normativ teori som avgör hur utfallet skall bli; man måste till slut själv väga argument och iakttagelser mot varandra.

Villstrand är en klok forskare, och han är inte de tillspetsade omdömenas man. Det är på det hela taget tilltalande. Men någon gång skulle jag önska att han profilerade sina slutsatser tydligare. Efter att ha läst boken, sitter jag nämligen kvar med en undran: hur uppfattar Villstrand *egentligen* relationen stat–lokalsamhälle? Är det fråga om en interaktion inom ramen för en struktur, som trots allt gör att interaktionen sker på statens villkor och att böndernas handlande därmed i huvudsak blir reaktivt? Eller vill han gå ett steg längre och mena, att strukturen utgörs av en spänning mellan hierarki å ena sidan och ömsesidighet å den andra sidan? En spänning som går igenom överallt och på olika nivåer. I så fall skulle interaktionen inte alltid behöva ske på statens villkor. Böndernas handlande behöver inte alltid vara reaktivt, utan kan också vara offensivt/aktivt.

För det första alternativet talar t.ex. att staten faktiskt skrev ut mängder av folk, hade rätt att utkräva skatter och med sin byråkratiska apparat hade inflytande över rättskipningen. För det andra alternativet talar t.ex. att bönderna trots allt själva var en del av statsapparaten genom sitt deltagande vid riksdagarna. Ett ytterligare argument är att allmogen i bl a sockenstämmor och häradsting ägde lokala fora där de aktivt kunde forma en egen politisk kultur.⁸ Villstrand diskuterar insiktsfullt båda sidorna av myntet men synes mig sist och slutligen inte bestämt ta ställning. Kanske hade detta krävt också andra slag av analyser, t.ex. en systematisk kontroll av allmogens besvär och klagomål från de regioner som undersökningen gäller.

En annan central term som introduceras i kap I är, som nämnts, staten. Här diskuterar författaren militär- och maktstatsbegreppet. I likhet med Leon Jespersen föredrar han uppenbarligen termen maktstat. De väsentliga elementen i definitionen är då att staten har monopol på våldsutövning, att den skapar och upprätthåller en krigsmaskin – men också har andra uppgifter, t.ex. prestigemaximering. Statens maktteknologi inkluderar kontroll och socialdisciplinering.⁹ Maktstaten, hävdar författaren, är i första hand ett program, en ambition. Men den är i varierande grad också en samhällslig realitet. Med denna formulering öppnar Villstrand för en verklighet som

⁸ Se också Österberg, 'Folklig mentalitet och statlig makt', *Scandia* 1992, s. 98 samt Österberg, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige, Konflikt – kompromiss – politisk kultur', *Scandia* 1989:1; Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992).

⁹ Villstrand, a.a., s. 5–6; Leon Jespersen & Asger Svane- Knudsen, *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660* (Odense 1989).

i själva verket, enligt hans egna resultat, i hög grad visar sprickorna i maktstatens rustning. Utskrivningarna fungerade långt ifrån perfekt i socknar i rikets periferi. Krigskollegiet tvingades t.ex. ständigt tjata om att längderna över mantal och rotering skulle skickas in för kontroll. I Kexholms län gick det ofta inte alls att få fram fotfolk, och generalguvenören Per Brahe talade om det "obstinata och oböjliga" folket som vägrade att ta reson. Många finnar smet och bråkade, andra lejde ersättare och störde på det viset den ordning som överheten önskade. I Kalajoki rymde t.ex. under perioden 1629–48 29 % av de utskrivna, och i Säminge så mycket som 50 %. Under andra hälften av århundradet minskade rymningarna men de låg i Säminge ändå kvar på en mycket hög nivå. Kalajoki var en kustbygdssocken med skogsresurser som kunde exploateras bl a för tjärbränning; bönderna kunde här möta statsmaktens krav genom att skaffa medel för att köpa sig ersättare till krigstjänsten. Säminge var däremot en socken i östra Finland, nära gränsen; här blev lokalsamhällets reaktion mera "illegal", d.v.s. man rymde.¹⁰

Detta är väsentliga resultat. Det jag frågar mig är: Var maktstatens misslyckanden i Finland så stora, att de rycker undan grunden för att alls tala om maktstat i denna landsända? Är termen maktstat meningsfull om makten ideligen visade sig vara bräcklig och ineffektiv, om programmet alltför ofta blev en död bokstav, om kontrollen av utskrivningarna uppifrån inte alls uteslöt en ren kommers om vem som skulle göra krigstjänst? Villstrand vacklar på denna punkt i sin konklusion. Få vänder sig emot tanken att den svenska staten under 1600-talet hade en ambition att vara maktstat, menar han (s. 292). Å andra sidan var det inte alltid som man lyckades att uppträda som maktstat i praktisk politik. Och bondebefolkningens "politiska (re)aktionspotential" var betydande.

Det hade varit intressant att se författaren fälla en ännu tydligare dom. Hur skall man t.ex. se böndernas köp av ersättare i förhållande till Frederick Lane's teser om "protection costs"? Staten framstår då som en kraft som koordinerar ekonomiska behov och som säljer och köper beskydd, i en redistributiv ekonomi med betydelsefulla inslag av marknadsekonomi.¹¹ Eller hur förhåller sig Villstrands position till Nils Runeby? I sina analyser av den politiska retoriken hos Gustav Adolf och Christina har Runeby menat, att den svenska regeringsmodellen i början av 1600-talet var baserad på ett slags kontrakt mellan överheten och stånden, ett kontrakt av ömsesidiga förpliktelser. Relationen mellan överhet och undersåtar var alltså inte entydigt hierarkisk, utan hade starka inslag av reciprocitet. Det var först efter hand som

¹⁰ Villstrand, a.a., t.ex. s. 142, 260, 280, 210 ff, 289.

¹¹ F. C. Lane, *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence-controlling Enterprises* (Albany 1979). I svensk forskning har Lane nyligen använts som inspiration hos Jan Glete, *Navies and Nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500–1860* (Stockholm 1993).

strävan efter ett gott regemente utmynnade i stark socialdisciplinering på snart sagt alla livets områden.¹²

Ett tredje nyckelbegrepp hos Villstrand hänför sig till lokalsamhället som bondeekonomi. Villstrand utgår här från den debatt som på 1970-talet initierades av Kåre Lunden kring Chayanovs teori om en traditionell bondeekonomi; en debatt som sedan vidareförts av flera forskare.¹³ Den syn som författaren presenterar i sitt inledningskapitel ligger nära den modell, som jag själv lanserat i en artikel 1981.¹⁴ Det innebär att böndernas reaktioner, när trycket ökade mot deras livsuppehåll, hypotetiskt sett var av flera olika slag. De kunde svara med revolt eller formella klagomål, de kunde tillgripa mer vardagliga former av motstånd, de kunde förändra sin produktion och t.ex. göra den mer marknadsanpassad.

I sin empiri uppmärksammar Villstrand också flera av dessa faktorer: övergången till annan produktion, belägg för uppror o.s.v. Men andra variabler har han inte kunnat analysera systematiskt, t.ex. sådant vardagligt motstånd som övergrepp på fogdar, okvädande av överheten, stölder från kronans eller kyrkans uppbörd, vägran att infinna sig i kyrkan eller på tinget. För att synliggöra sådana kraftfält hade det varit nödvändigt att utnyttja material som domböcker och sockenstämmoprotokoll. Villstrand har inte gjort den prioriteringen. Det är begripligt med tanke på hur omfattande hans källmaterial ändå är. Med en fot i maktstatsdiskursen och den andra i lokalsamhällesdiskursen väcker han helt enkelt vår nyfikenhet på flera hypoteser, än han själv förmår att pröva. Det är inte sällan den intellektuella öppenhetens pris: man har så många spår att följa, att en och annan stig förblir otrampad. Jag kastar ingen sten; jag sitter själv i glashus.

Liksom Jan Lindegren visat i sin undersökning av Bygdeå, framgår det även av Villstrands avhandling hur lokalsamhällets representanter var delaktiga i den långa process som utskrivningarna innebar. Fogdarna behövde hjälp av såväl präster som länsmän, sexmän och nämndemän, när bestämmelserna skulle tillämpas. Lokalsamhället rymde å ena sidan välbeställda bönder som rentav kunde köpa sig ersättare till kostnader som motsvarade värdet av ett helt hemman, å andra sidan fattigt folk som lät sig köpas eller försökte finna en utkomst genom att flytta iväg.

¹² N. Runeby, 'Godh politie och regemente', i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen* (Livrustkammaren 1982).

¹³ K. Lunden, 'Some Causes of Change in a Peasant Economy: Interactions between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. A Theoretical analysis of the Norwegian peasant economy c 800–1600', SEHR 1974; Österberg, 'Förändring och anpassning i det förindustriella bondesamhället: ett svenskt 1500-talsexempel', i Klas Åmark (red.), *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning* (Stockholm 1981).

¹⁴ E. Österberg, a.a. (se not 13).

Den intressanta frågan är hur dessa båda huvudresultat skall förenas? Var socknarna samtidigt ett stratifierat klass- samhälle och ett rum för gemensamt kollektivt handlande? Eller representerade riksdagsbönder, nämndemän och sexmän en elit som stod närmare prästen, länsmannen och fogden kulturellt sett – och som inte ens *försökte* att företräda lokalsamhället som helhet? Fördjupades de sociala klyftorna när böndernas egna talesmän hade sin hand med i spelet om utskrivningarna, eller motverkades splittringen genom att de handlade utifrån den kollektiva solidaritetens mentalitet? Det kan också vara fråga om en utveckling i tid. Det är t.ex. inte självklart att länsmän och präster hade lika ”dubbla” lojaliteter, klämda mellan stat och lokalsamhälle, 1680 som 1620.

Den rimligaste tolkningen av Villstrands olika iakttagelser tycks mig vara att de varierande anpassningarna och protesterna var grupp- eller klass-specifika. När storbonden sålde tjära och hyrde ersättare, rymde torparen. Eller också svor han ve och förbannelse över fogden och spottade i kyrkan. Men Villstrand driver inte temat särskilt hårt. Också på denna punkt skulle man gärna ha velat veta, vad domböckerna ger för intryck av de sociala relationerna. För att komma längre krävs dessutom att vi känner till vilka de män var som i socknarna hade att representera allmogen.

*

Avhandlingen handlar inte bara om krigens förutsättningar – mobiliseringen av fotfolk – utan också om konsekvenserna. Det är en fråga som kan tacklas på olika sätt:

1. De *demografiska* följderna: manskapsförlusterna och vad det betyder för äktenskap och barnalstring. Sven A. Nilsson och Jan Lindgren har t.ex. försökt beräkna hur många som dog under kriget på 1600-talet. Ingvar Elmroth har mera ingående granskat hela det spektrum av demografiska effekter som kriget fick för den svenska adeln. Han visar hur adeln praktiskt taget höll på att dö ut på grund av kriget. Den räddades enbart genom de frikostiga nyadlingarna.¹⁵

2. Följderna för *ekonomin*, antingen i ett statsfinansiellt eller i ett lokal-historiskt perspektiv. Vad gäller den svenska delen av riket har t.ex. Lars-Olof Larsson och Anders Florén diskuterat hur kriget drev fram nya näringar. Det växte upp krigsindustrier och manufakturerna med statens och/eller borgerskapets stöd. Men näringslivet tog sig också nya banor genom att bönderna medverkade i salpetersjuderi, tjärbränning, framställning av pottaska osv. Ett energiskt försök att beräkna hur bortfallet av män påverka-

¹⁵ Sven A. Nilsson, 'Hemlandet och de stora kriget under Gustav II Adolfs tid', *Saga och sed* 1974; Jan Lindgren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640* (Uppsala 1980); I. Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900* (Lund 1981).

de det agrara produktionsresultatet återfinner man hos Jan Lindegren.¹⁶ En genomtänkt ekologisk/ekonomisk ansats har framför allt Sven Eric Åström demonstrerat i flera arbeten.¹⁷

3. Effekter som är mer svårfångade, som har med *mentaliteter* och ideologier att göra. Medförde aggressiviteten på den utrikespolitiska arenan att mänskliga relationer brutaliserades generellt? Ökade våldsbänagenheten också i hemlandet?¹⁸ Eller minskade den i stället?

Villstrand följer med sin "knektkarusell" människoöden mycket nära. Han ger en bättre samlad bild av de komplicerade turerna kring utskrivningarna än vad någon tidigare gjort i forskningen. Däremot skildrar han inte i detalj vad som sedan hände knektarna; han nöjer sig med att anknyta till annan forskning som visat att den största delen av dem sannolikt dog. Författarens stora insats är med andra ord inte att beräkna mortaliteten – utan att utreda *vilka* som gick ut i krigstjänst. Det är alltså egentligen inte krigens demografiska effekter som står i fokus. Istället framhåller Villstrand förändringar i ekonomi och näringsinriktning till följd av kriget. Det gäller den tilltagande inriktningen på tjärbränning, på sådant som kunde ge kontanter, pengar som kunde användas av bönderna för att köpa sig fria från krigstjänsten. Detta ledde i sin tur, menar författaren, till att böndernas mentala värld ändrades. Man fick ett nytt sätt att tänka och handla: kalkyl och mer långsiktig planering slog igenom.¹⁹

Däremot dryftar författaren inte om kriget betydde något annat för mentaliteten och de sociala relationerna i bondesamhället. Det är säkert också alltför mycket begärt att han skulle ta upp även denna aspekt. Och det skulle, ånyo, ha krävt att han dragit in domboksmaterialet. Att det här ligger ett intressant uppslag för forskning, är emellertid uppenbart. Som Kenneth Johansson utvecklat, finns det i samhällsforskningen en rad olika teorier om hur krig påverkar människorna.²⁰

Krig har å ena sidan ansetts ha *positiva* effekter på det civila samhället på olika sätt: A. Den "sociala solidaritets-modellen": krig ökar solidariteten i samhället och skärper känslan för lag och rätt, varigenom brottsligheten

¹⁶ Se L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (Växjö 1983); A. Florén, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640–1750* (Uppsala 1987); J. Lindegren a.a.

¹⁷ T.ex. S-E Åström, *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia* (Helsingfors 1978).

¹⁸ Se Österberg, "Väld och våldsmentalitet bland bönder", *Scandia* 1983:1.

¹⁹ Villstrand a.a. s. 244.

²⁰ Kenneth Johansson, 'Kalmarkriget och våldsbrottsligheten. En studie av sambandet mellan krig och brottslighet.', *rapport till XXI Nordiska historikermötet i Umeå 1991*. Johansson refererar till internationell forskning, bl.a. Dane Archer-Rosemary Gartner, 'Violent Acts and Violent Times: A Comparative Approach to Postwar Homicide Rates', *American Sociological Review* 1976, vol 41, s. 937–963.

kommer att reduceras. B. "Katarsismodellen": privatlivets våld uppgår i krigets – eller görs onödigt eftersom människornas aggressivitet får annat utlopp.

A andra sidan finns det teorier som framhäver krigens *negativa* följder: C. Modellen "social disorganisation": krigen bryter med alla sedvanliga normer och ökar konflikterna i samhället. D. Modellen "ekonomiska kriseffekter": krig leder ofta till bl a brist på varor och så uppstår ökad stöldbrottslighet. E. Modellen "våldsamma veteraner": män som vants vid att använda vapen får svårt att återanpassa sig till ett civilt samhälle och blir därför ofta våldsbrottslingar när de återvänder från krigen. F. Modellen "våldslegitimering": krig legitimerar också privat brutalitet och våldet tilltar både under och efter krig, såväl bland demobiliserade soldater som bland civila.

Historiker har ännu inte prövat alla dessa hypoteser. Ändå är det uppenbart att vissa av dem ligger nära vad man hävdar bl.a. för den tidigmoderna periodens del. Vissa brittiska forskare pekar på att krigen medfört ökad våldsamhet även hemma. Andra har visat att det uppstod toppar i våldsbrottsligheten i England under 1600- och 1700-talen när krigen upphörde och krigsfolk återvände hem. Själv har jag påpekat att knektar och ryttare förefaller vara överrepresenterade bland våldsbrottslingarna i början av 1600-talet. Det är ett resultat som även Jan Sundin bekräftat för flera områden, om och inte entydigt.²¹

Krigens följder (demografiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt) har sitt intresse för det eftermäle som stormaktstiden tilldelas, i forskningen, i skolorna och i allmänhetens ögon. Det är en aspekt som onekligen fått förnyad aktualitet just 1993, då massmedia entusiastiskt har proklamerat Den Svenska Historiens År och stormaktstidens kungar och krig har fått en renessans. Skall man betrakta 1600-talet som en antikrigs-lektion eller som en favoritsymbol för nationalistiska historieskrivare? Hur har perioden tecknats i detta perspektiv genom århundradena?²²

Nils Erik Villstrand skriver ju inte en avhandling i historiografi. Han har därför inte haft anledning att fördjupa sig i dessa problem. Ändå innehåller hans bok en del intressant stoff också på denna punkt. Så tangerar han i sin forskningsöversikt hur svenska och finländska historiker på 1800-talet och senare gärna värderade stormaktstiden i den krigiska heroismens tecken. Anti-krigslinjen har däremot varit rätt dåligt företrädd. Ett undantag, som

²¹ T.ex. J. M. Beattie, 'The Pattern of Crime in England 1600–1800', *Past and Present* 1974. Österberg, 'Väld och våldsmentalitet bland bönder', *Scandia* 1983. Österberg, 'Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle – en historia med förhinder', i *Saga och Sed* 1985; Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840* (Lund 1992).

²² En kritisk genomgång av hur man i historieskrivningen sett på Gustav Adolf och inträdet i trettioåriga kriget under århundradena har nyligen genomförts av Sverker Öredsson, *Gustav Adolf. Sverige och trettioåriga kriget* (Lund 1992).

Sverker Oredsson framhävt kraftfullt i sin historiografiska analys, var Julius Mankell som redan på 1880-talet fördömde det han såg som svenska anfallskrig.²³ Samme Mankell som samtidigt lade ner en så stor möda på att beräkna den svenska krigsmaktens styrkor.

Man kan hos Villstrand ana en välgörande kritisk grundhållning till gammal yverboren krigsromantik. Han går inte alls så långt som till att hålla fram krigen som en destruktiv kraft i historien. Men oreflektad stormaktsnostalgi är under alla omständigheter inte hans drivkraft.

Nils Erik Villstrand har skrivit en avhandling som har många och stora förtjänster. Han ställer viktiga frågor och anlägger perspektiv som anknyter till både nationell och internationell forskning. Över huvud taget är han väl inläst och förhåller sig självständigt – men utan polemiska övertoner – till annan forskning. Särskilt har jag uppskattat hans försök att ge en helhetsbild av samhället under perioden; en konturteckning med hjälp av begrepp som han bemödar sig att definiera och avgränsa.

I sina empiriska studier är Villstrand säker och skarpsinnig. Det är ett imponerande arbete som han lagt ner på källorna för att få fram knektkarusellen, vardagliga anpassningar bland bönderna och den invecklade gången från beslut till verkställighet i utskrivningarna. Så har han också nått en rad goda resultat som visar 1600-talets verklighet som mer komplicerad och motsträvig för maktstaten, än väntat. Spännande delresultat rör bl a prästernas roll i samband med utskrivningarna och de förvånansvärt frekventa lejningarna och rymningarna. Ja, över huvud taget de svårigheter som myndigheterna hade att inte bara genomföra utskrivningarna, utan också bestraffa rymlingar och aktivt kontrollera det som hände i lokalsamhället.

Som antytts ovan, kunde man någon gång önska att författaren hade profilerat sina resultat ännu tydligare i relation till alternativa forskningslägen. Detta gäller i diskussionen om maktstaten eller i frågan om lokalsamhället som klass-samhälle och/eller kollektiv bondemakt. Det hade varit intressant om han haft tid att leta efter vardagliga protester också i domböckerna. Men detta är otacksamma reflexioner inför en avhandling som redan är rik på synpunkter och resultat. Boken kommer tveklöst att stimulera 1600-talsforskningen både i Norden och utomlands; den avtäckar nya mönster och den ingår i ett större europeiskt sammanhang.

Eva Österberg

²³ Oredsson a.a., s. 99.

Tyskar i Finland

Robert Schweitzer, *Lübecker in Finnland: Historischer Hintergrund und Auswanderung in der Autonomiezeit & Die Wiborger Deutschen*, Skrifter utgivna av Stiftelsen för främjande av tysk kultur 2–3. 95 s. & 102 s. Helsingfors 1991 & 1993.

Finland har sedan medeltiden varit ett utflyttningsland, dess invånare har ofta haft goda ekonomiska och politiska skäl att lämna landet, medan folk utifrån mera sällan har kommit på några orsaker att komma till Finland – ryska revolutionen 1917 och det, som det visat sig, osäkra välståndet under det senaste decenniet utgör de stora undantagen. Trots sin ställning mellan öst och väst är Finland knappast heller vad man i allmänhet avser med ett multikulturellt samhälle. Helt utan intresse har Finland dock inte varit, men invandrarna har varit speciella grupper som placerat sig i speciella nischer: tyska och holländska köpmän, vallonsmeder, skotska officerare, engelska mekaniker, norska sågarbetare o.s.v.

Stiftelsen för främjande av tysk kultur tillkom under 1980-talet och har tagit som sin uppgift att bl.a. stöda forskning rörande tyskar och tysk kultur i nordöstra Europa. Som första publikation i stiftelsens serie utkom 1989 Andreas Doepfner, *Finnlands Winterkrieg 1939/40. Dokumentation aus neutraler Sicht. Drei Akte eines Freiheitskampfes. Neurose und Glasnost* (Zürich 1989), som huvudsakligen innehåller en kommenterad utgåva av Max Mehlems och Ernst Regensburgers rapportering till *Neue Zürcher Zeitung*.

Åren 1991 och 1993 gav stiftelsens forskningsledare, Finlandskännaren och historikern Robert Schweitzer, bibliotekarie i Lübeck, ut två små, men innehållsrika häften som ligger centralt i stiftelsens intresseområde. Den ena undersöker en invandrargrupp huvudsakligen under 1800-talet, den andra en grupp med en sexhundraårig historia. Till en del överlappar studierna varandra genom att en del av viborgstyskarna härstammade från Lübeck, men huvudsakligen lyckas studierna belysa problemkomplexet ur kompletterande synvinklar; de både samlar existerande vetande och skapar nytt.

Forskning rörande tyskheten i öster har ofta varit präglad av alla de komplex och fördomar som sammanhänger med "Drang nach Osten", tysk kolonisering och erövring med balttyskarnas ställning i Baltikum och Ryssland som ett nordligt exempel. I Finland har frågekomplexet inte samma känsliga ställning, men Schweitzers populationer består huvudsakligen av elit eller medelklass med namn som Stockmann, Paulig och Hackman. Det är knappast något att förvåna sig över, till en del beror det på källorna, de mindre framgångsrika flyttade tillbaka eller har en tendens att försvinna ur materia-

let, men framför allt på att det egentligen inte fanns plats för en massinvandring av okvalificerad arbetskraft. De invandrade tyskarna var sällan penningstarka, än mindre rika, men de besatt någon form av kunskapskapital, om inte annat så språkkunskaper och kontakter, som kunde bilda utgångspunkten för en framgångsrik karriär, främst inom näringslivet. Insatser inom förvaltning, vetenskap och konst förbehölls vanligen senare generationer.

Schweizer ser sin undersökning om lybeckarna i Finland som ett slag provborrning för fortsatta undersökningar, men lyckas få ut en hel del av ämnet. De äldre kontakterna och därmed inflyttarna sökte sig till Viborg och Nyen (bland de senare t.ex. släkten Donners anfäder), men under autonomitiden kom flyttarna främst, d.v.s. över hälften, till Helsingfors. De flesta tyska invandrarna kom från Preussen, med Lübeck på andra plats. Någon stor invandring var det inte fråga om, man kunde nästan ha talat om "årets lybeckare" – Schweizer har uppgifter om sammanlagt 151 invandrare samt om deras efterkommande. Nästan två tredjedelar hörde hemma inom handelssektorn med köpman och kontorist som vanligaste yrkesbeteckningar. En mycket stor del lyckades med tiden etablera sig på egen hand och man kan tala om en invandrargrupp av "selfmade men", som bl.a. ofta etablerade sig som konsulter och även dominerade tyska församlingen i Helsingfors. Invandringen underlättades i många fall av existerande firmakontakter, bl.a. genom att invandraren tidigare rest runt i storfurstendömet som handelsagent. I många fall, bevisligen omkr. en tredjedel, fanns släktkontakter. Många invandrare kom över Petersburg.

Den första generationen höll sig starkt till det tyska, vilket bl.a. kom till synes genom återflyttningar och val av äktenskapspartner från hemstaden. När familjen etablerat sig blev assimilering till den svenska språkgruppen det helt dominerande mönstret fram till första världskriget.

Skriften kompletteras av en nyttig förteckning över invandrare från Lübeck och deras efterkommande. Liksom i studien av Viborgstyskarna återges en del av informationen med tabeller vilkas små tal knappast ger underlag för Schweizerares procenträkningar.

Schweizers andra skrift om Viborgstyskarna behandlar en helt annorlunda grupp, som har gamla anor, men som kommit i skymundan genom att associeras med Gamla Finlands påstådda efterblivenhet och med de negativa intrycken av balttyskarna. Ändå fanns det tyska inslaget med från början; dess andel av de namngivna invånarna under medeltiden har beräknats till 40–60%. Vid denna tid var Reval den viktigaste mellanstationen eller hemorten för de tyska invandrarna. Viborg blev dock aldrig hansastad, utan kontrollerades av borgherrarna. Någon radikal juridisk och social åtskillnad mellan befolkningsgrupperna som mellan "deutsch und undeutsch" i Reval uppstod heller inte.

Också under den svenska stormaktstiden var tyskarnas ställning stark, vilket bl.a. framgår av att de stod för hälften av borgmästarna. År 1636 grun-

dades tyska församlingen som var den äldsta i det svenska riket efter Stockholm, Norrköping (1613) och Göteborg (1621). Någon sluten grupp var det emellertid inte frågan om, vilket bl.a. framgick av släktskapsförbindelserna, även om nationella argument ibland användes i stridigheter mellan borgarna. Mångspråkigheten, som var minst "kaksprachigkeit", har gett upphov till mängder av anekdoter som då guvernör von Rechenberg om en icke-krutuppfinnare konstaterade: "Han har inte hittat pulfret".

Den ryska erövringen förändrade Viborgs ställning i grunden. Gamla Finlands huvudstad kom in i Petersburgs handelsomland och kunde samtidigt genom befrielsen från den stockholmska merkantilistiska politiken utvidga sin externa handel. Samtidigt blev tyskarna det skikt som starkast bar upp provinsens autonomi och säridentitet, visserligen som ett slags fjärde baltisk provins där tyskan var ett redskap för autonomi och upplysningstidens idéer. En del av de tyska handelssläktorna höjde sig till tjänstemannaståndets övre skikt. Gamla Finlands tid bevittnade även ett samarbete och rent av en viss sammansmältning av det tyska och svenska elementet, symboliserat bl.a. av den gemensamma kyrkan (1799), medan det högre skolväsendet var helt tyskt, såsom den 1788 inrättade normalskolan med parallellklasser för flickor – den äldsta flickskolan i Nordeuropa.

Föreningen med storfurstendömet 1812 betydde början till slutet på tyskarnas starka ställning; försöken att hävda tyskans ställning med motiveringen att den var provinspråket, ett stort kulturspråk eller en brygga till det ryska misslyckades. Tyskans ställning försvagades också av att det tyska befolkningsinslaget sjönk från 12% 1812 till under 1% 1910. Gamla Finland förlorade sina institutioner, administrativa och kulturella särdrag och bland de senare även tyskans ställning. Töchterschule försvenskades 1842, gymnasiet tre år senare, varefter den tyska bildningstraditionen fördes vidare av privata skolor. Utöver skolorna kan Schweizer redogöra för mycket intressant om det tyska kulturlivet såsom bibliotek, tidningar, musikliv. Ekonomiskt stod tyskarna starka i staden, politisk slöt de sig till det svenska elementet; fyra generationer Hackman satt i stadsfullmäktige.

Som Schweizer träffande konstaterar byggde Viborgs särdrag på dess svävande ställning: staden var ett mål för hansaköpmän, men stod utanför hansan, underlydde den svenska kronan, men dominerades av starka slottsherrar, hörde under Ryssland, men likställdes med de baltyska städerna, kom under Finland, men förblev en förort till S:t Petersburg. Industrialisering, urbanisering, nationalism och världskrig gjorde slut på denna mellanställning och därmed också på Viborg som staden där det taltes fyra språk.

Max Engman

Huvudstadens människovänliga hjärta

Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 144. 183 s. Helsingfors 1993.

Det är ett på många och överraskande sätt aktuellt ämne som Alexandra Ramsay tagit upp i sin doktorsavhandling – även om hon inte kunde vara medveten om aktualiseringen då hon inledde sin forskning. När och om det sociala säkerhetsnätet ifrågasätts eller nedmonteras går tankarna till hur det var tidigare. Ifall vi kommer att bli hänvisade till den privata filantropin kan det vara bra att veta hur den uppkom. Undersökningen har emellertid inte bara en dagsaktuell s.k. ”social beställning” rörande kunskap om filantropi och välfärdsstatens rötter, utan den anknyter till flera temata och forskningsområden som har varit mycket aktuella i de senaste decenniernas forskning. Som en av bokens centralfigurer, Zachris Topelius konstaterade representerade fruntimmersföreningarna något kvinnligt, urbant, internationellt och emancipatoriskt.

Fruntimmersföreningar uppstod i Finland mellan 1845 och 1860 som en rent urban företeelse. De grundades för att bedriva välgörenhet bland fr.a. kvinnor och barn, främst flickor. Fruntimren, huvudsakligen gifta kvinnor ur de högsta samhällskikten, gick ut för att råda bot på fattigdomen, inte enbart i form av understöd, allmosor och materiell hjälp, utan genom att etablera en personlig kontakt med de hjälpbehövande och genom hjälp till självhjälp. Föreningarna bildar också ett skede och en typ i föreningsväsendets utveckling, de är en del av den omorganisering av samhället som kallats mobiliseringsprocessen. Föreningar var något radikalt i sig: nya umgängesformer och ett nytt slag av jämlikhet – åtminstone i teorin. Sin speciella prägel får fruntimmersföreningarna givetvis av att de var de första föreningarna uttryckligen för kvinnor

Fruntimmersföreningarna är till stor del oundersökta – Elsa von Bons korta historik över Helsingforsföreningen är betydligt anspråkslösare än de som existerar för andra städer, fr.a. Erik Holmbergs för Åbo och J.L. Bircks för Jakobstad. Härtill kommer Sven-Erik Åströms eleganta uppsats om ’Hur herrskapsfruarna upptäckte proletariet’.

Avhandlingens titel är lyckad och uttrycket huvudstadens hjärta välfunnet. Avgränsningen och uppläggnings motiveras däremot endast mycket knapp: en tid av motrevolution och en dramatisk tid under vilken föreningarna fann sin form. Karakteristiken är givetvis riktig och föreningarna bör ses som ett uttryck för den långsamma lösningen från ämbetsmannasamhället; fruntimmersföreningarnas inte oproblematiske plats i mobilise-

ringsprocessen framgår av att två delvis konkurrerande fruntimmersföreningar uppstod. Fruntimmersföreningen representerade den högsta eliten, Orpolasten Ystävät ett ungdomligare avantgarde; föreningarna sammangick efter en tid. En metodologisk diskussion av de valda lösningarna, alternativa forskningsstrategier och framställningsätt hade dock varit motiverad eftersom uppläggningsen i vissa avseenden är problematisk.

Ramsays ambition att behandla många sidor av fruntimmersföreningarnas verksamhet är i sig lovvärd, men eftersom de socialhistoriska aspekterna på Helsingforssamhället är exceptionellt väl utredda av Heikki Waris och Åström, föreningarna och mobiliseringen i allmänhet av bl.a. Henrik Stenius, är det relativt litet som sakligt sett är nytt. Ämnet kunde ytterligare ha profilerats t.ex. genom en längre undersökningsperiod eller ett jämförande grepp (andra länder, andra fruntimmersföreningar i Finland, andra filantropiska föreningar i Helsingfors) som fått forskningsobjektet att framträda i klarare profil.

Måhända bidrar uppläggningsen också till att sambandet mellan fruntimmersföreningarnas uppkomst och fattigdomen, pauperiseringen samt fattigvårds-, filantropi- och pauperiseringsdebatterna förblir oklar. Filantropins roll var ju tveeggad, den lindrade nöd, men bidrog samtidigt till att rikta uppmärksamheten på de nödlidande, den hjälpte, men risken fanns att den uppmuntrade till lättja. Likaså uppfattade många, såsom Ramsay påvisar, att föreningarnas verksamhetsformer (lotterier och baler) stod i strid med deras syfte.

Avhandlingen saknar en diskussion av titelns centrala begrepp som filantropi och social förändring. Viktiga begrepp som stånd, klass, medborgarsamhälle, ny medelklass, borgerlighet, liberalism och konservatism används, men diskuteras inte trots att de är teoretiskt laddade och kan ges olika innebörd. Detta sammanhänger med att avhandlingen överhuvudtaget saknar en teoretisk referensram. Den för ingen diskussion om den omfattande teorbildningen på kvinnoforskningens område, t.ex. teorier om det s.k. genussystemet eller kring teorier om social kontroll i allmänhet. I brist på teoriförankring blir det inte klart varför moderlighet och det aktuella slaget av moral betonades i de samhällskretsar som behandlas, men inte t.ex. inom överklassen på 1700-talet eller underklassen under 1800-talet. En klar teorianknytning hade också inneburit att Ramsay bättre kunnat relatera sina resultat till tidigare forskning, såsom t.ex. de svenska forskarna Gunnel Furland, Ingrid Åberg och Birgitta Jordansson. De diskuterar explicit frågor som om fruntimmersföreningarna skall ses som uttryck för emancipation eller för en patriarkalisk renässans eller som en form av disciplinering av underklassen. En teorianknytning hade också möjliggjort en diskussion av t.ex. Stenius' och Irma Sulkunens hävdande av att föreningarna var "reaktionära" och klassöverskylande respektive kanaler för att slussa kvinnor in en snäv sektor.

En teoridiskussion hade gjort Ramsays empiriska arbete och beläsenhet

bättre rättvisa, men hon påvisar klart hur djupt den ledande eliten, främst dess kvinnor, men också centrala *coming men*, engagerade sig i fruntimmersföreningarna och deras verksamhet. Andra huvudpersoner vid sidan av Topelius är Aurora Karamzin och F.L. Schauman.

Bristen på teori- och forskningsdiskussion sammanhänger synbarligen med en strävan till ett berättande framställningssätt. Ett narrativt grepp lämpar sig väl för beskrivning av händelseförlopp, men sämre för strukturer. Eftersom Ramsay uttryckligen behandlar strukturella förhållanden som klasser och eliter fungerar uppläggningsen och dispositionen inte särdeles väl. Den har lett till oöverskådlighet och upprepningar (på skiljetecken när identiska på s. 130/146). De inledande välskrivna interiörerna ur handelshuset, professorshemmet och prästgården är inte integrerade med den övriga texten och innehåller sådant som inte hör hemma där som t.ex. en beskrivning av den ryska filantropin i kapitlet om ämbetsmannahemmet. Kapitlet 'Medborgare i staten' innehåller åter mycket om hembesök hos de fattiga som skulle höra hemma i kapitlet om föreningarnas verksamhet. Å andra sidan kommer en hel del viktig grundinformation om fruntimmersföreningarna, såsom t.ex. deras grundande, mycket sent i avhandlingen. Det hade även varit motiverat med en prosopografi, d.v.s. en förteckning med data över de namngivna föreningsdirektiserna, av vilka Ramsay har identifierat sammanlagt 84. En sådan hade gjort avhandlingen användbarare för senare forskning och även besparat författaren en del mindre misstag.

I inledningen uppställer Ramsay fyra frågor som enligt henne besvaras jakande. Man kan dock diskutera om författaren faktiskt besvarat frågorna om brott eller kontinuitet och om föreningarna drog upp nya gränser för samhällsengagemang. Detta hade förutsatt en betydligt mera ingående granskning av social- och fattigvårdens kategorier, former, omfattning och resultat. Tidiga officiella uppfattningar och reglementen fastslog uppgifter för fattigvården som i många avseenden påminde om fruntimmersföreningarnas, den skulle föra en kamp mot tiggeri och ta hand om de mest elända och hjälplösa. Den bedrev också verksamhet på lång sikt, gav understöd huvudsakligen åt kvinnor och barn, fattigvårdsreglementet talade om utackordering och "christelig uppfostran i sedliga och välkända hem" samt fastslog att barn skulle sättas i lära, att fattigvårdsdirektionen skulle göra hembesök och att staden skulle indelas i inspektionsdistrikt. Fattigvårdsdirektionen understödde fruntimmersföreningen och det fanns personalunioner mellan dem. Det hade även tidigare förekommit insamlingar och testamenter för skolor och de fattiga, basarer och motsvarande. För att kunna säga vad som var nytt skulle det ha krävts en kategorisering och analys av den konkreta fattigvården respektive verksamheten i de tidiga anstalterna för småbarn.

En mera ingående diskussion av föreningarnas tillkomst hade varit på sin plats. I inledningen sätts grundandet av de två fruntimmersföreningarna i Helsingfors i samband med det galna året 1848, men motsvarande för-

eningar hade tidigare grundats i Sverige och i andra städer i Finland. Topelius talar om spridning från större till mindre städer och till Finland kom föreningarna från de stora metropolerna: 60 år efter Paris, 30 år efter Stockholm och Köpenhamn. I storfurstendömet hann dock Borgå, Gamlakarleby och Kristinestad samt i annorlunda former Viborg före Helsingfors. Liksom i t.ex. Jakobstad, där läraren L.L. Laurén efter en enveten kampanj mer eller mindre tvingade fruntimren att grunda en förening, fanns i Helsingfors aktiva män som tryckte på, bl.a. Topelius, som publicerade tidningsartiklar och notiser om utlandet och 1847 påpekade att t.o.m. Gamlakarleby höll på att gå förbi huvudstaden. I vilken utsträckning var det fråga om framstegsvänliga män som sköt fram kvinnorna i en iver att få Finland att framskrida lika långt som andra på filantropins och/eller kvinnosakens område? Frågan har även källkritisk betydelse – vilket kunde ha diskuterats – eftersom så mycket av källmaterialet härrör från Schaumans eller Topelius' penna; båda sekreterarna framstår som mycket självständiga aktörer.

Ramsay framhäver Topelius centrala roll, men ger – efter en hänvisning endast till Nybergs biografi över skalden – fel titel för dikten "Den första blodsdroppen" och antar att denne kom med idén till en vinstexposition vid föreningens lotteri 1851, medan den åberopade källan (d.v.s. Topelius själv) klart uppger att en motsvarande tidigare anordnats i Åbo på initiativ av John Julin. Avhandlingen uppvisar en hel del brister i fråga om akribi och tekniska frågor. På några punkter förekommer citationstecken utan angivelse av varifrån uttrycket härrör eller vem som använt det i vilket sammanhang. Några citat är felaktigt återgivna och namnet på en av de centrala personerna i Fruntimmersföreningen, N. Crohns, har stavats på tre olika sätt. Litteraturförteckningen och hänvisningarna uppvisar likaså en otillräckligt stor mängd brister. Ramsay har synbarligen i rätt många fall inte gått till källorna. Sålunda citeras både klassiker som Snellman och Kellgren och tidningsartiklar via annan litteratur.

Ramsay har tagit upp ett intressant ämne, som dock får en rätt snäv behandling. Bristen på en klar teoretisk utgångspunkt eller ram har hämmat en dialog med tidigare forskning och en inriktning på mera precisa empiriska frågeställningar. I kombination med ett beskrivande framställningssätt har detta gjort undersökningen mindre analytisk än vad som hade varit möjligt. Till dess goda sidor hör en flytande text med ett gott språk samt en icke obetydlig förmåga till inlevelse och berättande. Ramsay skriver initierat om kottierier, elegant om sociala miljöer och inträngande om samhällsmoderlighet.

Den främsta empiriska nyvinningen är beskrivningen av de två fruntimmersföreningarna, deras arbetssätt, sammansättning, bakgrund och förankring i stadens kottierier. Boken är en av de grundligaste föreningsmonografierna i den historiska litteraturen. Den insikts- och inlevelsefulla beskrivningen ger inte bara en god bild av föreningarna. Genom att behandla personer och miljöer och genom att visa deras betydelse gör boken skäl för ti-

teln. Ramsay lyckas också visa hur fruntimmersföreningarna, trots den åtminstone ur vissa aspekter, insnävade kvinnoroll de representerade i alla fall kom att vara viktiga emancipatoriska kanaler och i någon mån påverka de förändrade relationerna mellan samhällsklasserna.

Max Engman

Från björkdungen till världsmarknaden

Pekka Ruuskanen, *Koivikosta maailmanmarkkinoille. Suomen rullateollisuus vuosina 1873–1972* [Från björkdungen till världsmarknaden. Trådrulleindustrin i Finland åren 1873–1972]. *Studia Historica Jyväskylän* 45. 405 s. Jyväskylä 1992

Genom att ta upp trådrulleindustrin i Finland har Pekka Ruuskanen gett sig in på ett ämne som hittills närmast behandlats i bisatser i skogsindustrins historia. Också när den var som störst uppgick trådrulleindustrins andel till endast 2–3% av skogsindustrins produktion och Ruuskanen konstaterar själv nästan ursäktande att branschens betydelse för Finlands ekonomiska utveckling "sannolikt var mycket liten". Det är säkert riktigt, men om den ekonomiska historien skulle välja sina ämnen enligt procentandel av inkomstbildningen i nationalekonomin skulle också många andra intressanta ämnen bli undersökta. Om man som Ruuskanen med trådrulleindustrins "samhällsverkningar" avser enbart branschens sysselsättning, bidrag till bruttonationalprodukten och exportandel, uppfattar man enligt min mening samhället på ett onödigt snävt sätt. På de orter där en trådrullefabrik var den första och kanske enda industriinrättningen, kom just den att prägla samfundets liv och öppnade portarna till den industriella världen och en kultur av ett nytt slag.

Ruuskanen strävar såsom redan titeln anger att granska den finländska trådrulleindustrins ställning i förhållande till världsmarknaden. Infallsvinkeln är motiverad, ty närapå samtliga kunder fanns utomlands. Konjunkturererna fluktuerade därmed helt i enlighet med marknadsläget för sytråd och björkvirke.

De första trådrullefabrikerna grundades i Storbritannien redan på 1810-talet och rullarna tillverkades av björk som importerades bl.a. från Finland. Rullsvavarnas utskottsprocent var emellertid mycket hög och det började snart te sig ändamålsenligare att importera färdiga rullar, i synnerhet då den brittiska produktionen av sytråd expanderade och ständigt ökade efterfrågan på svarvade trådrullar; liksom behövde konfektionsindustrins spin-

nerier ett ökande antal träspolar (bobiner). Börjande på 1860-talet nådde efterfrågan först Sverige och småningom även Finland, där Robert Björkenheim 1873 grundade den första trådrullefabriken i Kellokoski i Mäntsälä. Fabriken utvecklades sedermera till Kaukas Fabriks Ab. Också Tornator och Saastamoinen inledde sin verksamhet som producenter av trådrullar och utvecklades senare till viktiga enheter också inom skogsindustrins andra sektorer. Trådrulleindustrins uppkomst ansluter sig alltså till skogsindustrins genombrott i Finland vid en tidpunkt då förutsättningarna för företagssamhet och utrikeshandel förbättrades på ett väsentligt sätt. Trådrullebranschens blomstringsperiod sträckte sig åter från mitten av 1880-talet till första världskriget. Under denna period fördubblades den brittiska exporten av bomullstråd, liksom även produktionen i de viktigaste industriländerna på kontinenten. Då grundades även 19 av de 27 rull- och spolfabriker som verkat i Finland.

Fabrikerna producerade fr.a. trådrullar och bobiner samt halvfabrikat som rullämnen. Fr.o.m. 1920-talet producerade fabrikerna också olika slag av svarvade produkter för pappers- och livsmedelsindustrin, leksaker samt under krigsåren även bilspint. Parallellprodukterna fick emellertid aldrig någon central ställning. Rullarna exporterades fr.a. till England, Frankrike, Belgien och Tyskland samt före revolutionen även till Ryssland. Finländarna överskred de svenska trådrullefabrikernas produktion första gången 1891 och därefter behärskade de minst 70% av exporten till Europa. Finland kunde konkurrera tack vare den billiga arbetskraften och den i jämförelse med USA och Sverige billiga råvaran – i dessa länder var produktiviteten högre tack vare en mera utvecklad teknik.

Den för trådrulleindustrins uppkomst väsentliga faktorn var Finlands fram till 1950-talet betydande reserver av björk nära bekväma vattenleder som Päijänne och Saimen-Vuoksen. Ryssland och senare Sovjetunionen exporterade knappast alls björk, men den stora kanadensiska björkexporten blev en svår konkurrent på 1920-talet. De finländska fabrikörerna tvingades även konkurrera med inhemska exportörer av björkkäppar, som användes som råvara för trådrulleindustrin i andra länder.

I inledningsskedet var den finländska trådrulleindustrin helt beroende av utländsk sakkunskap, liksom den finländska industrin vid denna tid överhuvudtaget. Maskinerna kom till största delen från Storbritannien och arbetsledarna från Sverige. Kaukas Ab lyckades värva den nordiska trådrulleindustrins pionjär C.U. Wesslau, som introducerat branschen också i Sverige.

Under syträdsindustrins största expansionstider på 1910-talet väckte den finländska trådrulleindustrin också utländska investerares intresse. Tornator ägdes av slakten Wolff, men 35% av aktierna var i norska händer, delvis ägda av samma släkter som ägde Ab Gutzeit. Världens största producent av sytråd, engelska J. & P. Coats ägde åter 1914 en tredjedel av aktierna i Herman Saastamoinens trådrullefabriker i Syväniemi i Karttula och Haapa-

niemi i Kuopio. Coats köpte hela Saastamoinens produktion, som till största delen gick till företagets fabrik i Petersburg. Det fördelaktiga läget nära den ryska marknaden gynnade sålunda också trådrulleindustrin, vars produkter var tullfria i 1897 års tulltaxa.

Konsumtionen av sytråd började minska på 1920- och 1930-talen som en följd av att konfektionsprodukter och trikåer blev vanligare. Samtidigt minskade exporten av sytråd från Europa till Fjärran Östern. Den finländska trådrulleindustrin hade en betydande överkapacitet och storföretag som Kaukas, Tornator och Saastamoinen diversifierade sin produktion. En allt mindre del av investeringarna placerades i den föråldrade trådrulleindustrin trots att branschens gemensamma kartell, Suomen Rullateollisuus fortfarande övervakade priser och marknader rätt effektivt. Exportmöjligheterna minskades ytterligare av att finländarna själva och kanadensarna exporterade björkkäppar för de engelska och franska fabrikenas egen produktion av trådrullar. Sytrådsfabrikerna försökte möta den hårdnande konkurrensen genom att sänka kostnaderna med hjälp av egen produktion av trådrullar.

Till följd av den världsomfattande överkapaciteten sjönk priset på trådrullar i förhållande till produktionskostnaderna kontinuerligt efter andra världskriget. Textilkonsumtionen förändrades i accelererande takt, först papp- och senare plastrullar undanträngde de dyrare trårullarna, som inte ens lämpade sig särskilt väl för spolning av de nya konstfibrerna. På 1960-talet svarvades trådrullar endast på Pallas fabrik i Lahtis, hos Saastamoinen i Kuopio och på Kaukas fabrik i Lauritsala. Kaukas lade som den sista ned produktionen 1972.

Trådrulleindustrin utgör såtillvida ett intressant kapitel finländsk industrihistoria, att dess öden kan kartläggas från början till slut, från grundandet av den första fabriken 1873 till den sistas nedläggning 1972. Ruuskanen har otvivelaktigt analyserat den finländska trådrulleindustrins kvantitativa dimensioner på ett uttömmande sätt. Därmed ger boken en god grund för en analys på mikronivå av någon fabriksort, en ort där kvinnorna arbetade på fabriken, hemmen värmdes med avfallsvirke och barnen lekte med rullämnen. I texten framskymtar också t.ex. hur Lauritsala gårds ägare, Lars Emil von Haartmans plan att grunda en trådrullefabrik gick omintet, därför att han inte kunde garantera att fabriken inte skulle smutsa ned vattnet i Saima kanal. Knappt två decennier senare byggde emellertid Kaukas Ab en stor trådrullefabrik på platsen. Vad hade inträffat under de mellanliggande åren? Vem skriver om t.ex. samfundet kring Syväniemi trådrullefabrik med dess modelladugård och kontakter med den nordsavolaxiska omgivningen?

Bokens 100 tabeller och 46 figurer är klara och illustrativa. I dem har författaren lyckats få in en betydande mängd sådan information som annars skulle ha gjort den redan nu ytterst faktaspäckade texten oskäligt tungläst. Det innebär visserligen att man blir tvungen att bläddra fram och tillbaka, t.ex. när författaren på s. 83 hänvisar till tab. 64, som finns på s. 271. I slutet finns en summary på tio sidor. Det är givetvis bättre än ingenting, men

då boken strävar att beakta den internationella miljö där branschen verkade skulle redan en översättning av tabellhuvudena ha gjort boken tillgänglig för en utländsk läsare på ett helt annat sätt.

Minna Sarantola

En bibliotekstjänsteman och publicist

Olof Mustelin, *Holger Nohrström. Biblioteksman och forskare, publicist och översättare*. Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland Nr. 571. Levnadsteckningar 12. 257 s. Helsingfors 1991.

För den stora allmänheten torde Holger Nohrström (1885–1939) i dag vara föga känd. Bland bokhistoriker lever hans namn däremot fortfarande, och genom sina bibliografiska verk är han bekant även för många andra forskare. Nohrström var en mångsidig kulturpersonlighet som var aktiv också på många andra sätt än som biblioteksman och forskare. Egentligen var han en kulturell mångfrestare, som, trots sin förtidiga död, gjorde en betydande livsgärning även som översättare, kritiker och redaktör.

Holger Nohrström inskrevs i Borgå Lyceum 1894 och blev student 1902. Vid universitetet studerade han litteratur- och konsthistoria och avlade filosofiekandidatexamen år 1905. Redan som nybliven student inledde han sin litterära verksamhet genom att översätta litteratur från finska till svenska med Volter Kilpi som det första författarnamnet. Detta är i och för sig intressant, eftersom Kilpi senare kom att spela en mindre fördelaktig roll för Nohrströms karriär.

Trots sitt intresse för journalistik sökte sig Nohrström till universitetsbiblioteket, där hans mors kusin Georg Schauman tjänstgjorde. Även om lönen ingalunda var attraktiv drog biblioteket unga intellektuella till sig såsom en magnet. Olof Mustelin konstaterar i sin Nohrström-biografi, att universitetsbiblioteket räknades "som en central punkt i tidens kulturella liv". Han hänvisar till flera kända personer som i något skede av sitt liv var verksamma vid biblioteket, men som senare gjorde sin egentliga karriär på annat håll i samhället. Sådana namn var bl.a. Bertel Appelberg, Gunnar Castrén, Kai Donner, Ragnar Furuholm, Åke Gartz, G.A. Gripenberg, Yrjö Hirn, Olaf Homén, Ragnar Numelin, Hugo E. Pipping, Hans Ruin, Runar Schildt, Thure Svedlin och Henning Söderhjelm. För blivande forskare öppnade tjänstgöringen fritt tillträde till bibliotekets samlingar, en förmån som man högt uppskattade, och för dem som var inriktade på kulturella

strävanden i ordets bredare mening erbjöd biblioteket enastående chanser till animerade och sakkunniga diskussioner inom kamratkretsen.

Nohrström anställdes redan under sin studietid 1904 vid universitetsbiblioteket som praktikant och utnämndes 1905 till extraordinarie amanuens. År 1909 flyttade han till den inhemska avdelningen. I samband med en större ändring i bibliotekets personalstruktur utnämndes Nohrström i november 1918 till yngre biblioteksassistent och fick således efter drygt fjorton års tjänstgöring sin första ordinarie befattning vid biblioteket. Såsom Mustelin påpekar i en källhänvisning, var man inom biblioteket inte särdeles begejstrad över titeln assistent. Man ansåg att den förde tankarna närmast till fähus och mejerier och påstod att den också hade verkat ofördelaktigt på personalkategoriens lönenivå. Beteckningen ändrades 1924 till underbibliotekarie som ända till 1991 segt trotsade alla ändringsförsök. Nohrström utnämndes 1919 till äldre biblioteksassistent efter att Volter Kilpi hade flyttat till Åbo stadsbibliotek. Hösten 1926 förordnades Nohrström att sköta den efter Arvid Hultin ledigblivna bibliotekarietjänsten och fungera som t.f. föreståndare för bibliotekets inhemska avdelning. Efter en långt utdragen utnämningssprocess, i samband med vilken bl.a. Volter Kilpi fungerade som sakkunnig till förmån för Nohrströms medsökande Aarno Malin, var det Malin (Maliniemi) som i februari 1930 blev utnämnd. Nohrström flyttade till utländska avdelningen och blev 1 juni 1934 utnämnd till dess föreståndare. Som medsökande hade han kollegan Arne Jørgensen.

Tjänstgöringen i universitetsbiblioteket betraktades länge närmast som en bisyssla, eftersom den dagliga arbetstiden inte var längre än tre timmar (kl. 12–15), tills den 1918 förlängdes till sex timmar. Nohrström var i likhet med sina kolleger tvungen att söka andra inkomstkällor och på det sättet kom han att bli aktiv inom det litterära livet. Han började som översättare av finsk skönlitteratur till svenska och hans bibliografi från 1904 till 1911 omfattar endast översättningar. Takten börjar därefter avta och den sista av hans översättningar utkom år 1919. Sammanlagt har Nohrström översatt 23 skönlitterära verk, vilket var nästan hälften av alla de 50 titlar som under samma period totalt översattes från finska till svenska. Författare som Nohrström översatte, var bl.a. Juhani Aho, Aino Kallas, Larin Kyösti, Johannes Linnankoski, Helmi Setälä och Maila Talvio. Dessutom översatte han två arbeten som inte kan räknas som skönlitterära. Enligt Mustelin var Nohrström "en av de produktivaste tolkarna av finsk prosalitteratur som vi överhuvudtaget, genom tiderna, har haft".

Förutom som översättare var Nohrström även verksam som litteraturkritiker. Hans huvudsakliga organ var *Finsk tidskrift* från år 1906 och *Hufvudstadsbladet* från 1907. Mustelin meddelar att han har kunnat anteckna betydligt över 200 recensioner av Nohrström. Ungefär hälften av dem behandlar finlandssvensk och en dryg fjärdedel finsk skönlitteratur, resten var rikssvensk skönlitteratur och facklitteratur. Aktivast som recensent var Nohrström år 1916, och efter 1920 upphör han som kritiker nästan helt och

hållet. Ekonomiskt var i synnerhet *Hufvudstadsbladet* viktigt för honom. Nohrström var en aktiv och känd litterär publicist även om han aldrig blev den kritiker som var riktgivande för den allmänna smaken. Från och med 1918 var han suppleant i direktionen för förlaget Söderström & Co och ordinarie medlem från 1933. Inom styrelsen anlätades han som expert när det gällde att fatta beslut om utgivning av skönlitterära verk.

Trots anställningen vid universitetsbiblioteket hotade publicistiken dra Nohrström mer och mer till sig. Sin säkert viktigaste insats på detta område gjorde han som redaktionssekreterare för *Finsk tidskrift*. Detta uppdrag tog han emot redan i 23 års ålder år 1908 och skötte det ända till år 1932, då han övertog chefredaktörsposten. På detta sätt kom Nohrström att prägla tidskriftens linje och innehåll i 30 års tid.

Så småningom började Nohrström bedriva också bibliografisk verksamhet. På uppdrag av Svenska litteratursällskapet påbörjade han år 1908 (alltså samtidigt med engagemanget för *Finsk tidskrift*) arbetet med den svensk-språkiga litteraturens nationalbibliografi för femårsperioden 1906–1910. Arbetet drog ut på tiden och bibliografins period förlängdes år 1916 med ytterligare fem år, så att den kom att omfatta tioårsperioden 1906–1915. Eftersom Nohrström inte kunde koncentrera sig enbart på detta arbete publicerade han den omfattande bibliografin, *Katalog öfver den svenska litteraturen i Finland*, i två band först åren 1923–24. Optimistiskt hade han ingått en förbindelse med litteratursällskapet om utgivningen av också den följande tioårsbibliografin för åren 1916–25, men var tvungen att avsäga sig uppgiften 1934 efter att ha åstadkommit en påtaglig försening av utgivningsarbetet. Antingen hade han övervärderat sin arbetskapacitet eller undervärderat arbetets omfång.

I mitten av 1910-talet började Nohrström intressera sig för bok- och bibliotekshistorisk forskning. Sin första bokhistoriska uppsats publicerade han år 1917 och år 1918 utkom hans bok *Helsingfors universitetsbiblioteks Fennica-samling* såsom också två bokhistoriska uppsatser i *Nordisk tidskrift* för bok- och biblioteksväsen. Det bokhistoriska intresset fick sedan vika för andra uppdrag. År 1923 publicerade han *Borgå lycei matrikel 1872–1922*, för att sedan återgå till bokhistorian. År 1925 utgav han sitt arbete *Boktryckarmärken i Finland*.

Georg Schauman hade redan i ett tidigt skede försökt få Nohrström att koncentrera sig på sin doktorsavhandling. Av skäl som vi inte känner till splittrade han emellertid sina arbetsinsatser på andra uppgifter. En förklaring torde vara ekonomiska orsaker. Doktorsavhandlingen krävdes bl.a. för tjänsten som avdelningsföreståndare. Och så blev Nohrström tvungen att anhålla om ett års specimenringtid när han sökte den lediga tjänsten som chef för bibliotekets inhemska avdelning. Han lyckades under denna tid slutföra sin doktorsavhandling *Borgå Gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek* (1927). Samma år publicerade han också, med hjälp av hustrun, *Finsk tidskrifts generalregister till ärgångarna*

1908–1926. Såsom vi redan har konstaterat, fick Nohrström inte tjänsten men utnämndes däremot år 1934 till chef för den utländska avdelningen. Avhandlingen kom således väl till användning.

Trots att Nohrström år 1932, vid sidan om sitt dagliga arbete i biblioteket, blev chefredaktör för *Finsk tidskrift*, fortsatte han sina historiska forskningar. År 1933 publicerade han den första (och enda) delen av sin bok *Förlagsverksamheten i Finland*. År 1935 publicerade han en samling uppsatser under namnet *Strövtåg bland böcker*. Redan år 1933 hade Nohrström ingått ett avtal med Helsingfors grafiska klubb om utarbetandet av en historia över boktryckeriverksamheten i Finland. Han torde ha påbörjat arbetet med stor entusiasm och publicerade flera uppsatser som anslöt sig till denna tematik. Men när Nohrström dog år 1939 var endast en del av manuskriptet färdig och det är osäkert om han överhuvudtaget kunde ha hunnit bli färdig med arbetet i tid. Framställningen var ju avsedd att tryckas år 1942 i samband med 300-årsjubileet av boktryckerikonsten i Finland. Här möter vi igen den sida av Nohrström som vittnar antingen om en alltför stor optimism eller en oförmåga att koncentrera sina krafter på en uppgift i sänder.

*

Samtidigt som Mustelins bok är en biografi, är den också en viktig kulturhistorisk framställning. Stora delar av boken berör direkt Helsingfors universitetsbibliotek, vars historia efter 1848 ännu är oskriven. Mustelin har utnyttjat sina källor effektivt och kunnat teckna en fyllig bild av sitt objekt.

Önskemål, som man eventuellt kan presentera, berör därför mer eller mindre det sätt på vilket författaren behandlar sitt ämne. Boken är välskriven men skulle ställvis säkert ha vunnit på en större stringens. Användningen av boken skulle också ha underlättats avsevärt om vissa grundläggande fakta, såsom Nohrströms biografi och familjehistoria, hade samlats på ett ställe. Mustelin omnämner t.ex. endast i förbigående (s. 53) att Nohrströms fullständiga namn var Frans Holger, även om han aldrig använde sitt första förnamn. Frans hänvisar till Frans Ludvig Schauman, som var Nohrströms morfar. Sigrid och Eugen Schauman, liksom också Georg Schauman var kusiner till Holger Nohrströms moder Anna f. Schauman, och universitetssekreteraren Max Schauman, hennes broder, hos vilken Nohrström bodde under sin studietid.

En förteckning över Nohrströms litterära produktion skulle också ha ökat bokens värde som ett uppslagsverk, trots att hans bibliografi finns tillgänglig både i författarmatrikeln och i matrikeln över Helsingfors universitets lärare och tjänstemän.

I ett annat sammanhang har jag redan påpekat problemet med dispositionen av Mustelins bok. Han har indelat sin framställning i systematiska avsnitt, vilket gör, att det är mödosamt att skapa sig en helhetsbild om vad Nohrström under olika perioder av sitt liv befattade sig med. Mustelin dryf-

tar visserligen problematiken i inledningen, men hans slutliga val är trots det inte helt tillfredsställande. Med hjälp av ett mera kronologiskt betraktelsesätt kunde det kanske ha varit lättare att bl.a. besvara frågan, varför och hur Nohrström splittrade sina krafter så, att just de allra viktigaste uppgifterna blev lidande. Det hade kanske också varit lättare att på det sättet placera Nohrström i sin omgivning som en kulturaktivist.

Esko Häkli

En traditionsideologisk operation

Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola, John Strömberg, *Helsingin Yliopisto 1917–1990*, Helsingin Yliopisto 1640–1990 III, Helsinki 1990. 701 s. + bil., ill. – även på svenska: Helsingfors Universitet 1917–1990, Helsingfors Universitet 1640–1990 III. Helsingfors 1991.

På våren 1977 inföll filosofiska fakultetens promotion. Den nyutnämnde professorn M. Klinge utsågs till ceremonimästare och till gratist valdes fil.kand. I. Tiitinen, tidigare ASS-sympatisör [Akademiska Socialistiska Samfundet]. Tillsammans planerade och förverkligade Klinge och Tiitinen en traditionsideologisk operation, i vilken en viktig hörsten var valet av presidentens sondotter, fröken Salla Kekkonen till allmän kransbinderska – i likhet med Mannerheims och Ståhlbergs döttrar. Presidenten, vars gärning kröntes av ESS-konferensen år 1975, stod vid denna tid på höjden av makt och inflytande och Finland upplevde sin allra mest monarkistiska period. Valet av fröken Kekkonen gav promotionen glans och värdighet, gäster som redan tackat nej anmälde sig till akten, promovendis antal ökade och framför allt tidningspressen blev intresserad av att i positiva ordalag behandla promotionen och överhuvudtaget de akademiska traditionerna. Presidenten själv sade till gratisten: "Äntligen inser Helsingfors Universitet vad jag har önskat av det", och inbjöd till kransbindning i Presidentens slott med middag och bal, vars make man inte hade upplevt i Slottet i mannaminne. Under middagen återknöts banden mellan Universitetet och staten på ett symboliskt plan ... (övers. Myrika Ekbohm)

I ovanstående citat koncentreras de starka och de svaga sidorna i professor Matti Klinges monumentala universitetshistoria. Klinges personliga och essäistiska stil är i sig levande kulturhistoria, där personer och idéer, händelser och byggnader får ett djupt betydelsebärande innehåll. Av enskildheterna förmår han bygga bländande suveräna valvbågar, bärare av tidens anda. Universitetets symbolmiljöer, även bland lärare och studenter, är som tagna ur en lärobok i semiotik. Varje detalj blir ett titthål till de sto-

ra perspektiven. Klinge behärskar sedvänjornas, traditionernas, institutionernas och ranghierarkiernas värld bättre än kanske någon annan i vårt land.

I citatet utlägger Klinge även det ytterligt logiska i sina egna värderingar. Helsingfors universitet är för honom uttryckligen ett kungligt eller kejsarligt statsuniversitet. Av dess institutioner är kanslern den viktigaste eller åtminstone för Klinge den mest fascinerande. På ett värlartikulerat och skarpsynt sätt beskriver han övergången från kejsarvälde till republik med alla dess blindskär. Universitetsmännens storhetstid inom det politiska livet fick ett slut med den ekonomiska depressionen och Lapporörelsen.

Ett harmoniskt förhållande mellan statsöverhuvud och universitet är enligt Klings uppfattning en ovillkorlig förutsättning för universitetets liv och väsen. En sista gång förenades de två stora när den tidigare statsministern Edwin Linkomies blev först rektor och därefter kansler. Efter Linkomies död inleddes en djup och beklaglig skilsmässoprocess, i synnerhet när universitetet under kansler Paavo Ravila och staten under president Kekkonen slog in på skilda vägar. I sin hyperaktivitet förvillade sig presidenten till ingripanden på allt flera områden. Inom undervisningsministeriet inrättades en snabbt expanderande högskole- och vetenskapsavdelning som övertog nya uppgifter och inledde sin serie av "drastiska och tvångsartade" administrativa beslut. Finlands Akademi fick utökade uppgifter, delvis på universitetets bekostnad, den teknokratiska planerings- och effektivitetsideologin utbreddes sig överallt.

På denna punkt kunde Klinge ha tagit steget ut och övervägt konflikten under 1960- och 1970-talen även som en ny uppenbarelseform av Urho Kekkons äktsfinska studentpolitik från 1920- och 1930-talen, som ett snävt uppfattat statssocialistiskt uppror mot traditions- och vetenskapsuniversitetet. Nu uppträdde statssocialismen i nyvänsterns och vänstersocialdemokratins progressiva förklädnad.

Men Klinge lägger skulden mera på sitt eget universitet än på staten: redan per definitionem hade universitetet misslyckats, när det hade förlorat statsöverhuvudets bevågenhet. För Klinge går staten framom universitetet, därför är universitetets statlighet viktigare än dess autonomi. Därför blir det högsta universitetet kan uppnå en "självständig lojalitet". Om någon måste ge efter, så var detta självfallet det underlydande universitetets skyldighet, därför att ett statsöverhuvud egentligen aldrig kan ha fel. Klings idealuniversitet består av en vis och enväldig statschef och ett universitetssamfund, där studenter och lärare gemensamt slår vakt om anda och traditioner, allt i en upphöjd symbios.

Klings värderingar kunde kritiseras mycket skarpt, om han vore alltigenom seriöst patetisk. Det är han lyckligtvis inte; han saknar helt den ensidighet och dystra monomani, som förutsätts hos en statlig chefsideolog och som hjälpte en Suslov eller en Goebbels att bygga upp symbolvärldar för sina stater. Klinge har en traditionsmedvetenhet som emanerar från de europeiska hoven, han uppskattar debatt och argumentation och han har en

intellektuell lättrorlighet, som gör episoden med Salla Kekkonen snarare till en parodi för de invigda än till en statsmannagärning att tas på allvar. Underdånigheten inför den till självhärskare upphöjde nye kejsaren innebar en bottenkänning under stagnationsperioden i Finland. Statsuniversitetet fick krypa i stoftet innan det kunde nå sin rättmätiga ställning och ynnest på statshierarkins högsta topp.

Det hade varit lönt för Klinge att något analysera sin egen statsuniversitetsideologi. Ett statsuniversitet kan jämföras med en statskyrka, båda offerar en universell ideologi på den nationella och politiska maktutövningens altare. Universitetshistoriens klimax infaller för Klinge när gemenskapen med staten uppnås, inte vid den vetenskapliga universalismens genombrott. Klinge är fullblodsromantiker och konservativ; han driver konsekvent sitt uppror mot upplysning, förnuft och nyttotänkande. Detta gör hans arbete paradoxalt, men samtidigt djupt och mångbottnat; statsuniversitetets primära idé är ju att utbilda tjänstemän, nyttiga hjälpredor i maktapparaten och främjare av det gemensamma bästa. Klinges ideal är närmast en evig student, en nationsaktivist, som betraktar studier och examina som en bisak, ett slags kulturutövare, som lever på statens bekostnad.

Den röda tråden i Klinges arbete utgörs inte av Vetenskapen, inte med liten och i synnerhet inte med stor bokstav, eller Sanningen och Metoden, alla internationella, objektiva och gränsöverskridande storheter i tid och rum för personer och samfund. För honom betyder förändrade grunder för utdelning av nationsband mera än alla genombrott inom atomklyvning eller genmanipulation, för att inte tala om de etiska omvälvningar de fört med sig.

Till paradoxerna i Klinges världsbild hör ytterligare den blindhet, som gör att han hyllar den europeiska traditionen, men vägrar inse den ledande ställning våra dagars Rom, den enda verkliga världsmakten, Förenta staterna har uppnått inom de flesta vetenskaper. Tyska vetenskapsmän har ett positivt inflytande så länge de bor i Tyskland, men efter att de har flytt till Amerika försvinner de så att säga från Klinges horisont och blir motbjudande. Särskilt efter andra världskriget och i synnerhet inom naturvetenskap, medicin och samhällsvetenskap har amerikansk forskning och universitetsfostran trots allt haft en avgörande betydelse även för Helsingfors universitets utveckling. Ledamoten av Finlands Akademi Georg Henrik von Wright, som har tillbringat över hälften av sitt liv vid den europeiska universitetstraditionens yppersta källor i Cambridge, får sig påskrivet för att han "företrädde en amerikansk inriktning". Det anglosaxiska universitetssamfundet, som är individuellt, fritt, innovativt, i realtid levande och nyskapande, står främmande för Klinge.

Klinges arbete inrymmer en otrolig rikedom av person- och samtidshistoria. Som exempel kan anföras hur "den nazistiska verksamheten" under fortsättningskriget fick ett starkt fotfäste bland universitetsmän och konstnärer och hur detta inverkade på relationerna mellan Finland och Tyskland

och även på vetenskapen. Han kunde dock ha gått betydligt längre i sin beskrivning av vetenskapsmännens kryperi och inställsamhet för sovjetväldet under den andra republikens värsta tider. Klinge lyfter fram Yrjö Hirn, Eino Kaila och framom andra Edwin Linkomies som universitetets andliga ledargestalter. Från en nyare tid finner han få som kan mäta sig med dem.

Till de mest spännande partierna i boken hör den mångsidiga behandlingen av universitetsrevolten 1965–75, där egentlig grundforskning ännu saknas. Klinge beskriver och erkänner revoltens allvarliga syfte, men betraktar dem som slog ned den med misstro, därför att han anser det viktigare att bevara revoltörernas sympatier. Trots ett gott försök får Klinge därför inget ordentligt grepp om den för universitetets räddning helt avgörande operation, som leddes av Pentti Renvall, Ernst Palmén och i synnerhet av Mikko Juva. Han försöker i stället leva sig in i både studenternas revolution och i studentkårens festligheter. Han vill vara lik Kekkonen, en hyllad hedersgäst hos studentkåren, men samtidigt sympatiserande med ockupanterna i Gamla Studenthuset.

Klinge lokaliserar väl "hetsen" i november 1968 och hur universitetet började ställas under förmyndarskap. Han beskriver det huvudlösa "en man-en röst"-skedet i universitetets förvaltningsreform och kritiserar upprepade gånger de irrationella tillkomstskedena för FYTT-examensreformen, inlånad från DDR. Däremot stannar han halvvägs när det gäller att beskriva hur Finlands Akademi fick falla till föga för den politiska ändamålsenligheten och hur man från undervisningsministeriets sida utspred en förmyndarmentalitet – vilket delvis ännu pågår – under täcknamnet "högskoleväsende" och det närmast av kanslichef Jaakko Numminen omhuldade projekt som kallats "Finlands universitet".

Klinge nämner visserligen grundandet av universitetsrektorernas råd, Professorsförbundet och Högskolornas forskningsstiftelse, "Kanslersstiftelsen", men för honom är de främmande, rentav motbjudande företeelser. Han anser, att det inlägg som Mikko Juva 3.3.1970 publicerade i tre borgerliga tidningar under rubriken "Universitetets fördärvare" var "skarpt" och att det "tillspetsade situationen". Juva angrep här "FSF:s gossar" [Finlands studentkårers förbund] Jaakko Numminen, statsminister Mauno Koivisto och undervisningsminister Johannes Virolainen. Genom sitt nödrop ville Juva hindra universitetet från att förvandlas till en revolutionshärd. Till all lycka ledde den obstruktion av riksdagsdebatten som universitetets försvarare hade fått i gång till resultat och därmed föll en man-en röst-propositionen i riksdagen. Enligt Klinge bestod Juvas största synd i att han inte tillräckligt uppskattade universitetets traditioner!

Klinges inställning till revolten ger anledning att hänvisa till en nyligen utgiven utmärkt avhandling av *Vesa Vares*, om den moderate och försonlige konservative prästen och politikern Lauri Ingman. Våren 1918 stod Ingman helt maktlös, rentav hjälplös, överraskad som han var av den verkliga revolutionen och självständigheten. Han hörde inte till dem som var redo

att slå ned ett öppet uppror för att försvara självständigheten, även om det skulle kräva mycket hårda tag. När freden väl var nådd kunde Ingman som medlande statsminister igen vara med om att dela segerns vinning, friheten.

Klinge erkänner inte heller helt och fullt den ljusare sidan av revolten år 1968 och de outplånliga spår den har efterlämnat även i finländsk idéhistoria: individualiteten, friheten, internationaliteten, mobiliteten och den intellektuella universalismen. Revolten 1968 påminde i mycket om 1848 års misslyckade revolution. Den lämnade i arv ett fördärvligt politiserande, men samtidigt också någonting annat, som ledde till verklig andlig frihet och nyskapande tänkande, fritt från förstenade institutioner och död tradition.

Klinges verk, som är personligt skrivet med många ställningstaganden, även utgående från egna preferenser, är en outtömlig skattkammare när det gäller det kulturella livet under självständighetstiden – eller som han själv vill benämna den – republikens tid. Det tredelade arbetet fyller de högsta krav man kan ställa på ett historieverk: det präglas av en stark koherens, en helhetssyn som får stöd av en flytande och intresseväckande ström av berättelser samt framför allt av ett överflöd av anslående detaljer, som är intressanta även om – och ibland därför att – de inte alltid faller in i författarens helhetssyn.

I arbetet ingår även en förtjänstfull beskrivning av universitetsinstitutionernas egna världar, skriven av professor Anto Leikola. Framväxten av institutioner, både som arbetsmiljöer och arbetsformer, och särskilt den lägre lärarkårens omvandling från fria yrkesutövare till underordnade tjänstemän och kontoriseringsen av hela universitetssamfundet är sorgliga drag i universitetets nyare historia, som emellertid oundvikligen hör ihop med ett statsuniversitet. Magister John Strömborgs statistiska översikt av studentantalet ger en god grund för en demografisk begrundan av sambandet mellan de stora årsklasserna och universitetsrevolten. Licentiat Rainer Knapas förtjänstfulla beskrivning av universitetets byggnadsmiljö och universitetsplaneringen gör rättvisa åt en nationell institution och dess enorma dimensioner.

Ett särskilt erkännande bör ges arbetets illustrationer, som med utförliga bildtexter belyser vetenskap, person- och släkthistoria, ornamentik och byggnader och gör boken levande på ett avgörande sätt. De får verket att öppna sig för läsaren och leder in på en fördjupad läsning. Det hade varit värt att offra ännu mera tid på arbetets slutliga finslipning, nu förekommer alltför många tryck- och sättningsfel. *Helsingfors universitets historia* är ett av de mest betydande historieverken under detta sekel och bör återfinnas i bokhyllan hos alla lärare, tjänstemän och anställda vid universitetet och hos de otaliga finländare, som där fått sin högre utbildning.

Martti Häikiö

Hundra år av oförståelse

Karl-Erik Michelsen, *Valtio, teknologia, tutkimus. VTT ja kansallinen tutkimusjärjestelmän kehitys* [Staten, teknologin, forskningen. Statens tekniska forskningscentral och det nationella forskningssystemets utveckling]. VTT. 429 s. Ill. Espoo 1993.

Karl-Erik Michelsens avhandling har en ambitiös titel. Den har beställts som femtioårshistoria över Statens tekniska forskningscentral VTT. Boken är rikligt illustrerad i svartvitt, de färger som saknas i illustrationerna finns i texten; den polemiska stilen ger delvis boken karaktären av en teknologipolitisk stridsskrift. Enligt förordet var uppdragsgivarens representant, generaldirektör Mannerkoski inte intresserad av en traditionell festskrift, utan ville ha en undersökning som placerar in VTT i samhället. Hans förhoppning har bäst förverkligats i avsnitten om den materialprovninganstalt som 1890 grundades vid Polytekniska institutet och dess betydelse för stadsbyggandet i början av seklet samt om den 1942 grundade VTT:s uppgifter i Finland efter kriget. Läsaren övertygas om VTT:s roll som garant för krigskadeståndsleveransernas kvalitet och dess roll för att öka metallindustrins kvalitetsmedvetande, liksom även för rationaliseringen av byggnadsindustrin under återuppbyggnadsperioden.

Ju närmare nutiden boken kommer, desto tunnare blir budskapet. Granskningen är organisationscentrerad och författare använder många sidor för att återge undersökningsförteckningar från olika laboratorier som synbarligen har plockats direkt ur verksamhetsberättelserna. Materialet ger ingen bild t.ex. av de diskussioner och behovsprövningar som legat bakom grundandet av laboratorierna. Likaså förbigås VTT:s kontakter med industrin med några spridda iakttagelser. Däremot använder författaren mycket utrymme för att beskriva fördröjningen av Otnäs-projektet.

VTT:s historia är blek, sannolikt därför att författaren försökt förena beställningsarbetets och det akademiska lärdomsprovets krav, vilket är rätt problematiskt, åtminstone inom ramen för den i allmänhet strikta tidtabellen för beställningsarbeten. Av ett lärdomsprov förutsätts en samlande frågeställning, med vars hjälp objektet, i detta fall beställarens verksamhet i det förflutna relateras till den akademiska diskussionen. Michelsen uppger också, att "undersökningens målsättning är att klarlägga det nationella forskningssystemets struktur och förändring under de senaste seklerna i Finland" (s. 27). Granskningens "referensram" för läget i Finland är utvecklingen av nationella forskningssystem i de västliga industriländerna, ett område där författaren tidigare insupit lärdom i Förenta Staterna.

Eftersom undersökningens målsättning definierats så här allmänt måste författaren motivera varför han riktat blicken mot VTT. Enligt Michelsen beror detta på att vi i stort sett saknar historisk forskning om det nationella

forskningssystemet. Granskningen måste därför inriktas på "det nationella forskningssystemets kärna. En sådan avgränsning lyfter på ett mycket naturligt sätt fram Statens tekniska forskningscentral som forskningsobjekt". I VTT är nämligen alla teknikens områden representerade (s. 29). Naturligare eller minst lika naturligt hade varit att se företagens egen forsknings- och utvecklingsverksamhet som forskningssystemets kärna – eller också hade man kanske kunnat problematisera beröringspunkterna mellan systemets olika delar, särskilt mellan industrin och de offentliga forskningsanstalterna. Michelsens uppläggning är problematisk på flera sätt. Frågeställningen styr inte undersökningen, utan är så vid att den av nödtvång blir ett slags mycket allmän bakgrund. Det är inte heller fruktbart att som jämförelse använda amerikanska storföretags laboratorier, där man skapat radikala innovationer som format vår teknologiska värld, eller jättelika offentliga program som Manhattan-projektet.

Definitionerna av de centrala begreppen är inexakta. Inledningen i underkapitlet om det nationella forskningssystemet konstaterar (s. 21): "med teknologipolitik avses den offentliga maktens ingrepp i forskningsverksamheten. Det är fråga om administrativa åtgärder som effektiviserar samarbetet mellan vetenskap, teknologi, industri och samhälle. Målsättningen för teknologipolitiken är att förstärka det nationella forskningssystemet för att det på bästa möjliga sätt skall betjäna samtliga samhällssektorer." Läsaren får nöja sig med denna allmänt hållna beskrivning. Likartade satser återkommer här och där, på s. 353 konstateras t.ex., att det nationella forskningssystemets "uppgift är att på alla sätt främja samarbetet mellan vetenskap, teknologi och industri". På detta sätt likställs teknologipolitiken och det nationella forskningssystemet.

På några ställen, t.ex. då han hänvisar till statens vetenskaps- och teknologiråds översikt, använder Michelsen begreppet forskningssystem i den sedvanliga meningen, som avser den helhet som bildas av de anstalter och organ som utför, finansierar och styr s.k. forsknings- och utvecklingsverksamhet och kontakterna mellan dem oberoende av forskningens målsättningar och på vilket område den utförs. Det förefaller dock som om han med ordet forskning oftast avser sådan närmast teknisk forsknings- och testningsverksamhet som avser att förbättra industrins konkurrenskraft och diversifiera den nationella produktionsstrukturen. Också ingenjörsutbildningen rymms in under begreppet forskningssystem.

Bristen på begreppslig exakthet förlöder författaren att omotiverat beskylla teknologiforskarna och de vetenskaps- och teknologipolitiska experterna i Finland för historielöshet. Med hänvisning till en publikation av Tarmo Lemola och Raimo Lovio hävdar han att det är en allmän uppfattning att "det nationella forskningssystemet i Finland egentligen skulle ha uppstått först i slutet av 1960-talet" (s. 28). I det avsnitt som Michelsen hänvisar till skildrar författarna i korthet den tekniska forskningens historia i Finland på organisationsnivå och karakteriserar sedan 1960-talet genom

att säga att man först då ”på allvar vidtog åtgärder för att bygga upp ett teknologipolitiskt maskineri”. Med sin avhandling har Michelsen ökat våra teknologiforskarens historiemedvetenhet i betydligt mindre grad än han själv tror.

Michelsen använder också sina begrepp överhistoriskt, alldeles som om de skulle ha funnits som begrepp i det allmänna medvetandet under hela den tvåhundraårsperiod som han granskar trots att de i verkligheten har uppkommit som termer för den statliga vetenskaps- och teknologipolitiken först under de senaste decennierna. Det hade givetvis varit korrekt förutsatt att boken hade innehållit ens en kort begreppshistorisk reflektion så att karaktären av efterklok rekonstruktion hade framgått också för de läsare som inte känner diskussionen från tidigare. Nu får man intrycket att aktörerna hela tiden gjorde sina val medvetna om att de inte var ägnade att utveckla ”det nationella forskningssystemet”.

Det mest störande draget i boken är dess polemiska efterklokhet. Den upprepar tesen att vare sig de politiska beslutsfattarna, byråkraterna eller industriledarna förstod, vilken betydelse den tekniskt-vetenskapliga forskningen har för nationalekonomin och mera allmänt för hela samhället. Indirekta frågor i stil med ”i efterhand kan man också fråga sig om Finland inte blev ödesdigert långt efter sina västliga konkurrenter” (s. 169) är ett centralt inslag i Michelsens retorik. På några punkter ber han dock om sympati av läsaren genom att inleda sina dryftningar med ”i efterskott är det svårt att bedöma”. Man kan trösta författaren med att om det vore lätt, skulle historikerna inte ha arbete och att det kan vara svårt också mitt inne i händelserna.

Frågeställningen förleder också Michelsen att se teknologipolitiken som mera systematisk än den varit eller är ens idag. Sålunda låter han t.ex. förstå, att man i västländerna bedrivit effektiv vetenskaps- och teknologipolitik redan från början av 1950-talet (s. 173):

De forskningssystem som byggdes upp före andra världskriget visade sig vara alltför stela för att svara på de snabba förändringarna i teknologins värld. Därför måste de omorganiseras i början av 1950-talet. Samarbetet mellan staten, industrin och vetenskapen koncentrerades och för forskningsverksamheten fastslogs klara målsättningar och samhällsuppgifter. Till systemens disposition ställdes också resurser från den offentliga sektorn samt den privata sektorns dynamiska kunnande och universitetens och högskolornas omfattande vetenskapligt-tekniska expertis.

Jag försökte kontrollera denna pompösa tolkning enligt källhänvisningen, men den var tyvärr felaktig; källan talade bara om hur tiden för innovatorers mognande förkortats under ett sekel. Lyckligtvis hänvisar Michelsen i inledningen (s. 24) när han bygger upp sin referensram och beskriver den starka och centraliserade vetenskaps- och teknologipolitiken i Förenta Staterna till hur uppgifterna för National Science Foundation har formulerats. Med hänvisning till Jarlath Ronaynes *Science in government* (s.

26–27) hävdar han att NSF fick i uppdrag bl.a. ”att för presidenten utarbeta vetenskaps- och teknologipolitiska program, som fastställde den privata och offentliga sektorns uppgifter och skyldigheter” samt ”att föreslå åtgärder för att förstärka det nationella forskningssystemet och inrikta forskning på nya objekt”.

Den citerade 1954 utfärdade ”Order directed to the Foundation” är dock mycket obestämdare. För det första ligger tyngdpunkten i NSF:s verksamhet enligt direktiven klart på den grundforskning som utförs och finansieras av de federala anstalterna. Man kunde också översätta och uppfatta uttryck som ”strengthen the national scientific effort” eller ”promote the attainment of general national research objectives” på ett annat sätt än Michelsen gjort. Det värsta är dock att han underlåter att upplysa läsaren om det som Royne helt entydigt konstaterar omedelbart efter att han räknat upp NSF:s officiellt fastslagna uppgifter: Frånsett en kort period under Nixons tid har NSF aldrig haft någon större betydelse som policy-skapande eller koordinerande myndighet.

Michelsen beskriver forskningssystemets utveckling i Finland som en serie förlorade möjligheter. De tre viktigaste valen träffades i början av seklet samt på 1930- och 1950-talen. Sålunda utvecklades materialprovninganstalten inte till en forskningsanstalt som ”kunde ha behärskat och styrt den teknologiska förändringen i Finland” (s. 46). Den viktigaste orsaken var att anstalten ”i praktiken ensam utgjorde hela Finlands nationella forskningssystem”. De enskilda industriföretagen ”förstod nämligen inte originalforskningens betydelse för företagets utveckling”.

Enligt Michelsen duger de ringa ekonomiska resurserna inte som förklaring eftersom forskningsfältet stängdes först på 1920-talet då de stora multinationella företagen skärpte sina patentmonopol. Små länder eller enskilda företag hade inte längre resurser att bryta dessa monopol, men vid sekelskiftet var de kritiska faktorerna kunnande, uppfinningsrikedom och en god forskningsorganisation. Den avgörande möjligheten att utveckla forskningssystemet förlorades i första hand på grund av bristen på andliga resurser och det ledde till att landet erövrades av teknologi som producerats i de västliga industriländerna.

Michelsen får också förhistorien till grundandet av VTT att framstå som ett misslyckat val, även om han samtidigt visar förståelse för beslutsfattarna. Handels- och industriministeriet stod på 1930-talet inför valet mellan ett ”teknologisk ambitiöst” initiativ från Tekniska Föreningen i Finland om att inrätta ett centralorgan för vetenskapligt-teknisk forskning under vilket alla forskningseenheter skulle inordnas och grundandet av en kemisk forskningsanstalt. När landet började förbereda sig för krigsekonomi valde beslutsfattarna emellertid den snabba och billiga vägen att utveckla Tekniska högskolan som tilldelades ett anslag för att planera ett byggnadslaboratorium. Ur denna plan uppstod efter diverse dryftningar slutligen VTT.

Efter kriget lade agrarförbundets och socialdemokraternas rödmyllesam-

arbete hinder i vägen för teknologi-utvecklingen på 1950-talet eftersom samarbetet byggde "på en jämlik utveckling av landsbygd och städer i industrialiseringskedor". Enligt Michelsen utsträcktes principen också till den vetenskapligt-tekniska forskningen: "den tekniska och vetenskapliga forskningen fick proportionellt sett lika stora anslag som forskning rörande jord- och skogsbruket" (s. 185); påståendet dokumenteras inte närmare. Följden var att VTT:s och Tekniska högskolans flyttning till Otnäs fördröjdes. "Den offentliga makten hade vuxit upp i den agrara traditionen och förstod inte hur man kunde svara på den teknologiska världens utmaningar ... I stället för ett effektivt forskningssystem fick man ett tekniskt och vetenskapligt högstående jordbruk och betalningen av det överskott det producerade lyftes över på exportindustrins axlar" (s. 248).

Michelsen berättar en historia om teknologi-optimisternas sega kamp mot teknologi-pessimisterna. Optimisternas strävan är att med hjälp nyskapande vetenskapligt-teknisk forskning såväl på industrins "egna villkor" som vid forskningsanstalter och universitet höja industrins förädlingsgrad och vidga produktionsbasen. Pessimisterna skulle närmast nöja sig med att överföra teknologi och därmed med att bli eftersläpande. Raden av hjältar inleds med den ryske kejsaren (vars initiativ fastnade i byråkratin djungel) och omfattar bl.a. Ossian Aschan, A.I. Virtanen och Erkki Laurila samt VTT:s samtliga chefer från Martti Levón till Markku Mannerkoski. Ännu på 1980-talet skulle ett förverkligande av de regionalpolitiska målsättningarna enligt Michelsen ha "skrotat ned" forskningskulturen i Otnäs – men till all lycka "räddades VTT av generaldirektör Jauhos energiska ingripande" (s. 330-331).

Det är skäl att lyfta fram skildringen av akademiledamoten Laurilas agerande på 1950-talet, inte bara på grund av den aktuella diskussionen om kärnkraften, utan även därför att den visar på ett allmängiltigt råd för den som skall försvara forskningsanslag. Laurila lyckades nämligen "rätta till snedvridningar i forskningssystemet" genom att i skydd av entusiasmen för atomenergi utöka anslagen för vetenskapligt-teknisk forskning. Det skedde genom att gränserna för den forskning som finansierades av atomenergidelegationen "definierades så vitt som möjligt och anslag beviljades även för sådana forskningsprojekt som endast nominellt hade en anknytning till atomenergiforskning" (s. 190).

Även vänsterradikalismen i slutet av 1960-talet placeras bland teknologins fiender eftersom dess angrepp riktades mot "forskningssystemets centrala grundprincip, d.v.s. samarbetet mellan vetenskap, teknik och industri". Källan är Antti Kasvio's uppsats i *Johdatus uuteen yliopistoon*. Den som läser boken märker lätt, att en av radikalismens centrala ideologiska pelare var just tesen om sammanflätningen av vetenskap och teknologi, "den vetenskapligt-tekniska revolutionen". Kritiken gick ut på att man var rädd för att ett alltför intimt samarbete mellan storföretagen och de tekniska högskolorna snävt skulle rikta in den tekniska forskningen på vetenskapligt mindre

intressanta forskningsuppgifter och på detta sätt förhindra produktivkrafternas utveckling i Finland. Michelsen har sannolikt rätt när han påstår att radikalismen – i detta fall närmast den ökade offentligheten inom den avgiftsbelagda kundtjänsten som infördes under undervisningsminister Sundqvist – minskade beställningsforskningen vid Tekniska högskolan (eller åtminstone stoppade dess tillväxt) och att VTT följaktligen kunde förbättra sin ställning på beställningsforskningsmarknaden, men det är ju en helt annan sak.

Michelsens sätt att skildra vänsterradikalismens målsättningar är åter ett exempel på slarvig användning av källorna. Enligt honom krävde radikalererna "att det vetenskapspolitiska beslutsfattandet skulle koncentreras till riksdagen. De demokratiskt valda riksdagsledamöternas uppgift var att se till att: 1) Arbetarrörelsen stödde den radikala studentrörelsen. På detta sätt kunde man få till stånd en politisk kraft som förmådde störta det gamla forskningssystemets strukturer. 2) Den borgerliga vetenskapsuppfattningen ersattes av en socialistisk, d.v.s. den historiska materialismen skulle införas vid universitet, högskolor och forskningsanstalter ..." Här hänvisar Michelsen till Pekka Aarnios uppsats i *Johdatus uuteen yliopistoon*, men på de sidor han åberopar talas inte om att den borgerliga vetenskapsuppfattningen skulle ersättas av en socialistisk, utan om kritik av den borgerliga vetenskapsuppfattningen och om att (också) den socialistiska borde beredas plats vid universiteten. Michelsen drar synbarligen konklusionen att det slutliga målet i alla fall var att ersätta den borgerliga vetenskapsuppfattningen och ratar ut onödiga komplikationer. Aarnio ropar heller inte på hjälp av riksdagsmännen, utan skriver om en intern verksamhet inom universitetssamfundet. Arbetarrörelsens andel begränsar sig till att delta i kampen för att reformera universitetet inom ramen för lagstiftningen och parlamentets budgetträtt och å andra sidan till solidaritetsyttringar som sympatistrejker vid strejker på universiteten. Envar som har den minsta kännedom om vänsterradikalismens universitetsuppfattning vet att ett av dess väsentliga inslag var kravet på en klassisk universitetsautonomi.

Boken når ett slags kulmen i behandlingen av frågan om den depression som infann sig, trots att det nationella forskningssystemet utvecklades på 1960- och särskilt från slutet av 1970-talet. Michelsen ger absoluten åt representanterna för statsmakt och företag som "onekligen slutligen vaknade upp" och insåg vetenskapsens betydelse och som under de senaste trettio åren har försökt effektivisera "växelverkan mellan vetenskap, teknologi och industri". Orsaken till depressionen är de föregående 70 åren av oförstånd som omfattade "samhällets alla sektorer". Depressionen "kom för tidigt" (s. 303), man hade ännu inte hunnit korrigera den strukturella snedvridning som uppstått i forskningssystemet. Lärdomen är alltså, att "det nationella forskningssystemet måste få mera tid att rätta till det förflutnas felsteg" (s. 355). Härmed har alltså behovet av att öka anslagen för teknologi blivit vetenskapligt bevisat.

Teuvo Rätty

Tammerfors 1918, My Lai 1968...

Heikki Ylikangas, *Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatahtumista Suomen sisällissodassa 1918* [Vägen till Tammerfors. En dokumenterad skildring av de krigshändelser som ledde fram till Tammerfors kapitulation under inbördeskriget i Finland 1918]. Otava. 569 s. Helsinki 1993.

Michael Bilton & Kevin Sim, *Four Hours in My Lai. A War Crime and It's Aftermath*. Penguin 1993. 430 s.

Den 16 mars 1968 angrep amerikanska förband Son My-trakten; enligt CIA:s underrättelser var byarna i området, särskilt My Lai, baser för den kommunistiska Vietcong-gerillan och dess sympatisörer. Man kunde ta byarna med överraskning vid gryningen eftersom alla oskyldiga skulle befinna sig på marknaden sjutiden på morgonen. I två byar dödades civilbefolkningen utan förbarmande: i My Lai nästan 400 personer och i Co Luy omkring 90. Två kompanier som bestod av normala amerikanska ungdomar utförde ett kallblodigt massmord. *Search and destroy*-uppdraget i My Lai tog fyra timmar. De dödade var huvudsakligen kvinnor, barn och äldre. Inte ett enda skott avlossades mot amerikanerna. Den *body count* för My Lai som officerarna inrapporterade efter operationen uppgick till 128. När man samtidigt uppgav att endast tre fiendevapen påträffats, förstod alla som informerades vad som hade inträffat. Ett stort antal civila hade åter fått sätta livet till.

Världen fick höra om My Lai först på hösten följande år, kort efter astronauternas första promenad på månen. Efter långa utredningar och talrika processer frikändes de skyldiga till händelsen och hemlighållandet utan offentlig rättegång. Det enda undantaget var löjtnant William Calley, som efter en lång rättegång dömdes till livstids straffarbete. President Richard Nixon benådade honom efter tre dagar; enligt honom var de största skyldiga till affären "those dirty rotten Jews of New York". Numera kan händelserna i My Lai i förskönad form spöka i bättre Vietnam-filmer såsom Francis Coppolas *Apocalypse Now* (1979) eller Oliver Stones *Platoon* (1987).

Själv var jag då skolelev och trodde liksom alla andra, att My Lai var "en separat incident", ett sällsynt undantag, som inte hörde till krigets vardag och allra minst till vardagen i civiliserad västerländsk krigsföring. I finländsk press kunde man inte jämföra händelsen med något annat än skräckdåden i Nazityskland. Jag visste knappast något om striderna i Stilla Oceanen under andra världskriget och hade inte ens hört om blodbadet på ön Samari på Filippinerna i början av 1900-talet. Också i mina pojkärs indianböcker var det framför allt indianerna som skalperade sina motståndare. Inte kunde väl någon engelskspråkig skära huvudet – för att inte tala om andra kropps-

delar – av en fiende som trofé?

Även om undervisningen i skolan ännu på 1960-talet stod på en mycket gammaldags nivå, genomgick historieforskningen och historieskrivningen då en förnyelse. Jag minns hur förbryllande det var att läsa om det engelska kolonialväldet på Irland, t.ex. Cromwells massmord i städerna Wexford och Drogheda som krävde tusentals offer i september 1649. Samtidigt framkom ny och avvikande kunskap om inbördeskriget och dess efterspel i Finland. Jaakko Paavola in gjorde genom sina undersökningar uppgifterna om den röda och den vita terrorns offer "officiella": de röda dödade 1649 och de vita 8380 (+ de omkr. 12 000 röda fångar som dog i fånglägren). Sedan fick man läsa om de politiska fångarna i Finland på 1920-, 1930- och 1940-talen samt om koncentrationslägren för egna och de erövrade områdenas medborgare under andra världskriget. Största delen av denna forskning har bara berättat *vad* som ägde rum, men i mycket ringa utsträckning har man dryftat *varför*. Tydligt upplevdes t.ex. redan de kvantitativa omständigheter som Paavola utredde länge som så skakande, att man inte ens förstod att ta itu med de forskningsuppgifter som anslöt sig till våldsdåden.

Tysklands 1930-tal aktualiserades redan i uttalanden av dem som var med om blodbadet i My Lai, några kallade sin operation "this Nazi kind of thing". Teorier om trivialiseringen av terror och våld blir intressanta då man läser om My Lai och försöken att dölja massakern eller om slutuppgörelsen i Finland 1918. Enligt min mening har Norbert Elias i sin teori om den s.k. civilisationsprocessen ställt dessa frågor på det mest spännande och intressanta sättet. Han utgår från att samhället inte utgör något naturligt tillstånd, ett normalt liv, som sedan helt exceptionellt rubbas i särskilda störningsstunder. Samhället "är" inte, m.a.o. kan det inte gestaltas som en serie jämviktstillstånd. Här föregriper han E. P. Thomsons insikt om att samhällsföreteelser (såsom klass) inte är, utan äger rum. Samhället må vara hurudant som helst, det är sådant endast som en följd av otaliga starka strävanden. "Ett normalt liv" är också ett resultat av enorma ansträngningar.

Hur kan man då förvill sig från "balansen", hur kan civilisationen ibland gå bakåt? Frågan borde vara lika intressant som den motsatta. I ljuset av Elias' tänkande är det uppenbart, att det krävs lika stora ansträngningar för att avvika från "civilisationen" som att upprätthålla den. Tyvärr finns det knappt några undersökningar av denna aspekt och beredskapen att diskutera företeelsen på ett begreppsligt plan är ringa. Michael Bilton och Kevin Sim tillmäter i sin undersökning av blodbadet i My Lai historieforskningen en ytterst stor betydelse som kollektivt minne just i detta avseende. Enligt deras mening är det för den segrande parten typiska sättet att tåga om egna krigsförbrytelser, som inte fördöms på samma sätt som den förlorande partens, en väsentlig faktor som möjliggör krigsförbrytelser i framtiden.

*

Heikki Ylikangas *Tie Tampereelle* är en konsekvent fortsättning på hans serie undersökningar om södra Österbottens våldshistoria. Den har föregåtts av uppmärksammade undersökningar om klubbekriget och företeelser från knivjunker-perioden. Ylikangas har emellanåt undersökt hela Finland på en generaliserande nivå, emellanåt borrar sig in i kulminationspunkterna i Österbottens historia. Man har redan hunnit vänta på att Ylikangas skulle ta upp år 1918, men han lyckas ändå överraska såväl forskarsamfundet som läsarna. Liksom boken om klubbekriget handlar det inte här om en landskapshistorisk kuriositet, utan om en stor händelse som gäller hela landet och som behandlas på ett sätt som talar till läsaren på ett fräscht sätt.

Mer än någon annan av Ylikangas tidigare socialhistoriska undersökningar är *Tie Tampereelle* historia nedifrån, *history from below*. Han försöker så långt möjligt se händelserna ur deltagarnas perspektiv, via deras handlingar, erfarenheter och fruktan. På detta sätt tillförs granskningen helt nya skikt jämfört med en ren makrohistoria och de påverkar argumentationen. En mikrohistorisk infallsvinkel är alltså inte enbart en metod att popularisera som inte kan tillföra forskningen något väsentligt nytt, såsom Viljo Rasila menade i en recension.¹ I forskarens händer visar sig små saker och enskilda händelser vara något annat och mer än små och enskilda, via dem förändras den gamla helhetsbilden och tar ny gestalt. Utan strävan till en ny generalisering kan man överhuvudtaget inte tala om vardagshistoria eller mikrohistoria som en ny inriktning.² När dessa nya små fakta och separata händelser dessutom förenas med en enorm etisk laddning får undersökningen ytterligare en dimension. Den hör till de mest betydelsefulla som gjorts inom historieforskningen i Finland under decennier.

I Vietnam visste alla att *body count*-siffrorna var fiktiva och gissade utgående från förhållandet mellan antalet inrapporterade stupade fiender och antalet påträffade vapen – relationen var i allmänhet sex till ett – vilka lidanden som drabbat utomstående civila. Ylikangas gör regelbundet iakttagelsen att den försvarande röda sidan under sammandrabbningarna före striden om Tammerfors led mångdubbelt större förluster än den angripande vita sidan. Enligt honom borde forskarens källkritik vakna på denna punkt, i synnerhet då intervjuer, muntlig tradition och skönlitteratur redan i decennier erbjudit element för en tolkning av disproportionen. Den bevisar alltså ännu ingenting, utan borde styra historikern in i *forskarens* roll. I krigföringen före kampen om Tammerfors förekom flera massavrättningar av fångar efter striderna. Några av dessa kan Ylikangas övertygande dokumentera med källor som stöder varandra, i fråga om andra måste han nöja sig med att

¹ *HAik* 1993, s. 217–221.

² Jfr Carlo Ginzburg, 'Microhistory: Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry* 20 (1993), s. 10–35.

konstatera disproportionen mellan antalet inrapporterade stupade. Den vita terrorn inleddes genast i krigets inledningsskede.³

Detta är redan i sig ett nytt och sensationellt resultat, men det mest sensationella är att det fortfarande kan vara nytt, trots att så många forskare känt till saken redan länge. Ylikangas gör terrorn till ett centralt element i bokens uppläggning. De fortgående summariska massavrättningarna skapade en atmosfär av skräck. Officerarna, inbegripet vissa svenska och estniska frivilliga, deltog i avrättningarna. Man visste på förhand vad som skulle ske med den förlorande parten: "Fångar tas inte". Den skräck terrorn gav upphov till skapade en ytterst stark försvarsberedskap. Därför blev kampen om Tammerfors så lång, grym och blodig. Man visste att en kapitulation ledde till en lika säker död som att stupa i strid. Utan de summariska avrättningarna hade mycket kunnat avlöpa på ett annat sätt.

Vägen till Tammerfors kantades inte bara av strider och avrättningar, utan också av andra erfarenheter; vid sidan av rött och vitt fanns neutralitet och opportunism. Ungdomen arrangerade danser på båda sidor om fronten. Alla festade: sång och spel, brännvin och bastu. Boken innehåller flera beskrivningar av bastubesök, men priset tas av historien om fennomanen Matti Kivekäs i allmän bastu (s. 78–80). Stridens vardag och dess enskildheter är konkret närvarande; läsaren påminns ständigt om den bristfälliga utrustningen och den kalla vintern. Mot slutet, då våren redan börjar göra sig påmind, får man också uppleva lukter. Hästkadaver och ruttande lik fördärvar luften, de röda fångarna har stängts in i olidligt trånga och usla utrymmen. I rektor Tiiriläs dagbok har Ylikangas i alla fall funnit en balanserande detalj. När en vit delegation från Tammerfors infann sig för att tacka Mannerheim efter stadens erövring, svävade en intensiv latrindoft över stans salongståg som hade stått på samma plats en längre tid.

Varför och hur inleddes massavrättningarna? Vem började? Ylikangas svar är: jägarofficerarna och sydösterbottningarna som följde deras exempel. Våldskulturen i Sydösterbotten placeras åter på de anklagades bänk. För Ylikangas är det en paradox. Varför skulle just sydösterbottningarna vara så ivriga att krossa arbetare och fattiga landsbor i södra Finland? För Ylikangas är Sydösterbotten i början av seklet ett jämlikhetens paradys, senast emigrationen hade ju sugit den sociala differentieringen ut ur landskapet. I Sydösterbotten kunde det på sin höjd finnas gammalt groll mot herrar, men inte mot de proletära makthavarna i södra Finland. Agget mot ryssar, rysshätet, gör det enligt Ylikangas tolkning lätt att förleda sydösterbottningarna.⁴

³ I krigshistoria i den traditionella stilen förbigås dessa händelser fortfarande, se t.ex. det relativt nya arbetet Jussi T. Lappalainen, Juhani Piilonen, Osmo Rintatassi & Marja Leena Salkola, *Yhden kortin varassa. Suomalainen vallankumous 1918* (Helsinki 1989).

⁴ I koncentrerad form framlägger Ylikangas sin teori i en uppsats i den intressanta

En intressant aspekt i Ylikangas arbete är hur en våldsspiral uppstår och upprätthålls. Benton och Sims konstaterar lakoniskt om My Lai, att helt vanliga amerikanska ungdomar gick med i en våldskultur som redan utformats i Vietnam för att de var rädda, för att de inte kunde göra något åt saken och ingen annan heller gjorde något åt den. En detaljerad analys av Förenta Staternas armés målsättningar, medel och tillvägagångssätt i strids-situationer leder dem till det tillspetsade påståendet, att massmord på civila var det enda sättet för en stridande enhet att klara sig i Vietnam. De har haft fördelen att kunna intervjuva dem som utförde massakern, jämföra deras skildringar med beskrivningar av händelser och upplevelser från likartade förhållanden under andra världskriget och i Korea på 1950-talet. Man bör betona, att en dylik civilisatorisk regression inte utgör ett enkelt och simpelt "återfall", ett snabbt genombrott för den primära mänskliga naturen genom kulturens tunna ytfennisssa, utan verkligen ett resultat av stora ansträngningar. Bilton och Sim pekar på en historia som går vidare från krig till krig, en krigföringens mörka baksida, som i fråga om Förenta Staterna omfattar utvecklingen från indiankrigen via striderna på Filippinerna och i Stilla havet till Korea och Vietnam-kriget. Den långa kontinuiteten framgår t.ex. av benämningarna på fienden; filippinerna var redan för nittio år sedan *gooks*, vietnameserna på 1960-talet *gooks*. Segrarna hemlighåller dock sina egna mörka stunder, dem vill man glömma. Glömskan blir därmed en fälla: följande gång inträffar åter "separata händelser". Man är konsternerad: "Sådant kan ju inte hända!". Glömskan och hemlighållandet innebär att man aldrig undersöker och går till botten med dylika processer. Och när man inte förstår, är det samtidigt något centralt i det egna samhället man inte känner. Dessutom blir det lätt så att skamspiralen fördubblas, när man till sist blir tvungen att dölja och försvara t.o.m. hemlighållandet av de egna brotten.

I fråga om händelserna 1918 kan man också ställa frågan varför hårresande våldsdåd begicks i vissa situationer, men inte i andra. Den kanske intressantaste frågan av detta slag som infinner sig vid läsningen av Ylikangas bok är varför de röda i Tammerfors inte föregrep sitt nederlag och hämnades den kapitulation som kunde förutses. Den långa och hårda belägringen kunde ha blivit en grogrund för en stor katastrof, men den kom först efter kapitulationen och genom segrarnas hand.

Löjtnant Calley skrev i sina memoarer *Body Count* (1971) att han ingalunda dödade människor i My Lai. De var bara en, visserligen levande, massa av något slag som enligt vad han hört var genomsyrad av kommunismens ideologi. De var inte likadana tänkande människor som han själv. För USA:s armés informationsofficerare och jurister var offren för massmordet i My Lai *noncombatants* och *Oriental human beings*. För löjtnant Calley var

inte ens barnen människor, de var ju blivande fiender. Han berättar att han förhöll sig till fienden som till de svarta i sydstaterna, de var smutsiga och farliga. Man frågar sig hur fiendskapen såg ut i södra Österbotten i början av seklet, vem hade man där lärt sig att betrakta som smutsig och farlig? Ylikangas koncentrerar sig i sin undersökning på händelsernas gång framåt i tiden, på vad massavrättningarna och terroratmosfären innebar i samband med kampen om Tammerfors. Det blir någon annans uppgift att undersöka utvecklingen bakåt, hur man kom till ett sådant läge. Den än så länge enda analysen i Finland av hur fruktan ledde till våldsdåd är Joel Lehtonens novell 'Aapeli Muttisen sotaa' i samlingen *Kuolleet omenapuut* (1918).

Södra Österbotten är samtidigt Ylikangas svaga punkt. Han har svårt att förstå hur jordägarna i området grep in i inbördeskriget på de svenskspråkiga godsägarnas sida. På olika håll i boken förekommer uppfattningar om "Herrgårds-Finland" och om herrgårdarna som det skarpaste uttrycket för klasskonflikten på landsbygden; de flyttar nästan över bondebefolkningen på den röda sidan. Arrendefrågan var dock ett av de svåraste sociala problemen i början av seklet. Bönderna var den största gruppen i jordägarnas front. Konflikten yttrade sig på alla områden och problemet tillspetsades till det yttersta just på 1910-talet sedan 1909 års jordlegolag visat sig vara ett totalt missfoster. Lantarbetarstrejkerna och jordbruksarbetsgivarnas organisering 1917 hetsade upp sinnena till det yttersta. Böndernas uppslutning på den vita sidan i inbördeskriget har varit så lätt att förstå, att man inom finländsk forskning nästan har glömt att förklara den. När bönderna i södra Österbotten försvarade sina ekonomiska intressen som jordägare och lantbruksarbetsgivare samt ytterligare sin privilegierade ställning på kommunnivå var de ingalunda ute i främmande ärenden.⁵ Österbottningarnas förhållningssätt 1917–1918 behöver inte förklaras enbart med lokala särförhållanden, ty landskapet var då en del av landet på samma sätt som t.ex. i början av 1930-talet. I Ohto Manninens undersökning framgår på basen av ett rätt rikligt material i hur stor omfattning befolkningen i det s.k. vita Finland från första början var medveten om krigets karaktär av inbördeskrig.⁶ Varför var det så lätt att vilseleda endast bönder?

Mottagandet av Ylikangas bok uppvisar ett intressant drag. Man har nästan enhälligt erkänt att det är fråga om en viktig undersökning som inte lämnar någon läsare oberörd, men samtidigt har flera recensioner tagit upp de

⁵ Skillnaden i klasstruktur i södra Österbotten jämfört med bl.a. resten av Österbotten framgår t.ex. av tabellerna i min avhandling, se Matti Peltonen, *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa*, Historiallisia tutkimuksia 164 (Helsinki 1992), s. 366–369.

⁶ Ohto Manninen, *Kansannoususta armeijaksi. Asevelvollisuuden toimeenpano ja siihen suhtautuminen valkoisessa Suomessa kevättalvella 1918*, Historiallisia tutkimuksia 95 (Helsinki 1974).

skönlitterära medel han utnyttjat.⁷ Ylikangas språk är enligt kritikerna alltför målande, enligt dem avviker det på ett irriterande sätt från normalprosan. Boken hade varit mycket bättre om språket hade varit strikt sakligt. Reaktionen är såtillvida oväntad att forskare som skriver litet mera personligt i allmänhet får beröm. Säreget är också att stilen behandlas separat från forskningsobjektet.

Stilmedlen i *Tie Tampereelle* är i alla fall noga övervägda och ger inte intrycket att forskaren chockats eller orerar, som Pekka Tarkka hävdar i sin recension. Det är alldeles uppenbart att de stilmedel Ylikangas valt förmedlar ytterligare nyanser av forskningsobjektet. En nästan biblisk stil med överord hörde utan vidare till tidens festtal och tidningsprosa. Den skulle inte heller ha stört samtida från Pispala eller Ylistaro. Den galghumor som skickligt odlas genom hela boken lyfter likaså fram ett sätt att behålla fattningen i helt hopplösa situationer. Speciellt i den skakande slutscenens berättelse om avrättningen av gårdskarlen – från varje hus måste ju åtminstone gårdskarlen skjutas – eller konstaterandet att nya skor var ett tecken på att ägaren var röd och alltså borde skjutas – inte kunde ju en fattig ha nya skor, utan de måste vara stulna – kunde lika väl vara historier berättade av samtiden. Genom att ständigt lyfta fram enskildheter – t.ex. disciplinlöshet, fruktan och feghet eller barns upplevelser – bygger Ylikangas skickligt och med omsorg upp en skildring av vanliga människors erfarenheter och känslor. När man skriver måste man givetvis använda berättelsens medel.

Matti Peltonen

Mustaschlösa köpenickare i Sverige

James Cavallie, *Ludendorff och Kapp i Sverige. Ur två förlorares liv*. Almqvist & Wiksell International. 341 s. Stockholm 1993.

Sverige har under de senaste decennierna tagit emot många flyktingar, men enligt James Cavallie är Erich Ludendorff Sveriges mest prominenta flykting i modern tid med Wolfgang Kapp som god tvåa. Sverige förskönades i alla fall från en ännu prominentare flykting, den svenske ministern i Paris rapporterade i oktober 1918 att det inte var osannolikt att kejsar Wilhelm efter den förestående abdikationen skulle komma att begära uppe-

⁷ De mest kritiska på dessa punkter har varit Pekka Tarkka (*Helsingin Sanomat* 29.8.1993) och Viljo Rasila i HAIK.

hållstillstånd i Sverige – som känt fick han sedan asyl i Holland. Om de två andra tyska prominensernas ofrivilliga vistelser i Sverige har Cavallie skrivit en både roande och lärorik bok.

Underrubriken anger varför de måste fly till Sverige, Ludendorff var såsom ledaren de facto för den tyska krigföringen sedan 1916 sinnebilden för de tyska krigsansträngningarna och krigsmålen. Efter sitt avsked i slutet av oktober 1918 måste han söka skydd utomlands eftersom regeringen inte kunde garantera hans säkerhet. Kapp var åter huvudpersonen i den s.k. Kapp-kuppen i mars 1920, ett försök från höger att kullkasta den republikanska regeringsformen och den socialdemokratiska koalitionsministären. När den rätt amatörmässiga kuppen efter några dagar kollapsade måste Kapp söka sig till Sverige.

Ludendorffs oerhörda maktställning under kriget illustreras på sitt sätt av spekulationerna om olika poster för honom under och efter kriget. Matematikprofessorn Gösta Mittag-Leffler i Stockholm, som fyrtio år tidigare varit professor i Helsingfors, föreslog för Finlands sändebud i Berlin, Edvard Hjelt, att Ludendorff skulle bli kung i Finland. Senare spekulationer uppgav att Ludendorff i förtvivlan över Tysklands nederlag rest till Ryssland och av Lenin anförtrotts posten som överbefälhavare för Röda Armén. Verkligheten var mera prosaisk, den tidigare så mäktige mannen hade över Danmark tagit sig till Sverige. Utresan från Tyskland ordnades vänligen av Finlands beskickning där legationsrådet E.F. Wrede försåg den tidigare general-kvartermästaren med ett finländskt diplomatpass utställt för kommerserådet Ernst Lindström, legationsråd vid handelsavdelningen vid Finlands beskickning. Sedan generalen "civiliserat" sitt utseende genom att raka av sig mustascherna och anlägga goggles mötte inga svårigheter att få danskt "laissez-passar". För den finländska vapenbrodern var det en hederssak att hjälpa generalen, som i ett avskedsbrev till Hjelt sommaren 1919 yttrade att av alla hans gärningar var det kanske endast Finlands frihet som skulle komma att bli bestående för framtiden. Med en viss rätt kunde generalen ha räknat upp också Rådssyssland bland de mera bestående (om också oavsedda) resultaten av hans verksamhet, men reflektionen förklarar varför finländarna i Berlin var redo att utsätta sig för de besvärligheter som drabbade dem för att ha bistått vid Ludendorffs utresa.

Finländarna var ingalunda ensamma om sin sympati för generalen; Cavallie visar i detalj hur civilpersoner och myndigheter ansträngde sig för att bistå Ludendorff. De starka svenska sympatierna för centralmakterna framträder klart. Flera tjänstemän från ministern i Köpenhamn till landsfiskalen i Stoby begick tjänstefel för att underlätta Lundedorffs inresa och vistelse; polisen var påfallande vänlig mot honom och senare mot Kapp. Besvärligare var frågan för Edéns liberal-socialdemokratiska regering som till sist beviljade uppehållstillstånd utan att fästa sig vid att Ludendorff tagit sig in i landet på falskt pass. Slutligen beslöt regeringen dock i februari 1919 att endast förlänga uppehållstillståndet med två veckor, vilket de facto innebar en ut-

visning; regeringens trångmål ökades av kritik från vänster för att röda flyktingar från Finland ingalunda behandlades med samma tillmötesgående som tyska högermän.

Huvudpersonen själv uppehöll sig på Hässleholmsgården i Skåne som gäst hos godsägaren och ryttaren Ragnar Olson; där skrev han med yttersta koncentration sina *Kriegserinnerungen*. Sven Hedin, som även förmedlade de sist och slutligen resultatlösa kontakterna med Bonniers förlag, bistod med kommentarer och gav memoarförfattaren rådet att mildra omdömena om Hindenburg. Det skedde även, men i Ludendorffs senare av en enorm egocentricitet präglade utveckling och publicistik såg han Hedins ingripande om ett utslag av en frimurarkonspiration.

Under den tid Ludendorff vistades i Skåne och bakom kulisserna vållade den svenska regeringen en hel del huvudbry levde han avskilt, men efterlämnade i alla fall några anekdoter i lokal herrgårds- och officerstradition. Själv framförde han redan under denna tid en version av den s.k. dolkstötslegenden, som slog igenom först senare.

Kapp tog sig in i Sverige lika hemligt som Ludendorff, men genom luf-ten. Även han hade rakat av sig mustascherna, men blev icke desto mindre igenkänd på Badhotellet i Södertälje efter ett mindre sjöslag. Flygresan hade synbarligen ordnats av några officerare vid den preussiska säkerhetspolisen på villkor som gjorde den motvillige Kapp till ägare av flygplanet, som han senare förgäves försökte avyttra. Efter diverse besvärligheter med byte av vistelseort, misslyckade försök att skriva memoarer, penning- och valutabekymmer beslöt Kapp sig för att återvända och inställa sig vid den högförräderiprocess som redan genomgått sitt första skede inför riksretten i Leipzig. Kapp avled emellertid i juni 1922, drygt två år efter kuppörsöket, utan att någonsin få hålla sitt planerade stora försvarstal.

Cavallies bok är en minutiös utredning av bokstavligen allt som har att göra med Ludendorffs och Kapps vistelser i Sverige. Vad recensenten kan se har inget papper lämnats osynat och ingen uppgift är för anspråkslös för att rapporteras – vi får t.ex. på litern veta hur mycket bensin Kapps plan hade tankat före avresan från Berlin. Cavallie ger en väl underbyggd bild av ett par synnerligen besvärliga asylfall och av de tyska sympatierna i Sverige. Boken är väl skriven, man läser med förtjusning om denna rätt fenomenala kombination av Grönköping och storpolitik. Ibland undrar man om inte litet mindre grundlighet hade räckt, åtminstone i redovisningen. Några gånger infinner sig reflektionen om inte författaren tar de två herrarna mer på allvar än de förtjänar, – åtminstone under sin exil. Måhända hade en viss distansering à la Brecht varit ett effektivt tillägg till författarens förvisso rätt omfattande arsenal av stilmedel, där särskilt hans torra humor tidvis firar stora triumfer.

Utöver som tidsbild ger boken emellertid också goda inblickar i den tyska högerns tänkesätt, från den med tiden allt mer megalomane Ludendorff till den rätt naive Kapp. I bakgrunden till Kapp-kuppen skymtar Ludendorff,

men också både Hitler och Göring som bifigurer. På dessa punkter förmår Cavallie ge också originalbidrag till en internationell diskussion och här växer herrarnas svenska köpenickiader till dimensioner som ingalunda är likgiltiga i 1900-talets europeiska historia.

Max Engman

Film och historia

Elina Katainen (red.), *Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta* [Hemlandet i helfigur. Uppsatser om film och 1930-talets socialhistoria]. Historiallinen Arkisto 100. 232 s. Helsinki 1993.

Hannu Salmi, *Elokuva ja historia* [Film och historia]. Suomen Elokuvaarkisto. 336 s. Helsinki 1993.

Det har på kort tid i Finland utkommit två böcker som behandlar förhållandet mellan film och historia. Elina Katainen har redigerat en samling uppsatser med film och socialhistoria som tema, i bidragen har författarna prövat hur, och för vilka ändamål, man skulle kunna använda film som historisk källa. Hannu Salmi har skrivit en bok om relationerna mellan film och historia, en metodisk översikt där författaren försöker problematisera förhållandet mellan olika former av film och den kontext filmen uppstått i.

Från och med 1920-talet har man i olika sammanhang framhållit filmmediets betydelse för historieskrivningen. Också i Finland började man i filmtidskrifterna beskriva hur filmen skulle bli ett värdefullt material för framtidens historiker och pekade bl.a. på möjligheterna att genom undervisningsfilm och goda rekonstruktioner visualisera vetenskap. Inläggen måste visserligen ses som ett svar på den kritik som filmmediet utsattes för från intellektuellt håll, d.v.s. debattörerna försökte bevisa att film kunde tjäna bildning och vetenskap, men den världsomspännande debatten ledde även till att några privata filmarkiv grundades i de största filmproducerande länderna redan på 1920-talet. I Finland grundades på 1950-talet ett filmarkiv som blev en statlig institution först år 1979.

Intresset för gammal film är således av relativt sent datum i Finland och detta gäller även filmforskningen. Filmforskaren Tytti Soila har visat att man hos oss, liksom i många andra länder, kan se tre faser i forskningen kring film och historia. Först skrev man översiktsverk som omfattade långa tidsperioder och många filmer, Kari Uusitalo var föregångare i Finland medan Rune Waldekranz och Gösta Werner skrivit översikts-

verk i Sverige, Sigurd Evesmo i Norge och Ebbe Neergaard i Danmark. Efter dessa följde en rad böcker baserade på intervjuer eller egna hågkomster, i Finland har t.ex. Esko Töyri på detta sätt skildrat både fotografer och laboratorier. Efter att ha lagt denna grund kunde man börja bedriva analytisk forskning och då åtskiljs filmhistoria, filmens egen kontextuella historiska utveckling och sådan historieskrivning som använder filmer som källa. Salmis och Katainens böcker är egentligen de första som i Finland behandlat film som historisk källa.

Antologin *Kotomaan koko kuva* utgör resultatet av ett seminarium vid institutionen för ekonomisk- och socialhistoria vid Helsingfors universitet. Studenter och forskare strävade under hösten 1990 till att kartlägga filmens möjlighet att fungera som historisk källa. Boken behandlar 1930-talet och författarna har utgått från både spelfilm och dokumentärfilm. I nio artiklar behandlas kvinnornas plikter i krig och fred, alkohol och kön i Nyrki Tapiovaaras filmer, barn i film och verklighet, idrotten på vita duken, arbetarrörelsen och filmen, industrifilm, reklamfilm, filmreception och till slut ingår en tyvärr endast sex sidor lång artikel om vad film egentligen kan användas till i historievetenskapen.

Bokens kanske bästa bidrag är Risto Kekarainens artikel om arbetarrörelsen och filmen. Artikeln baserar sig på hans avhandling pro gradu och bakom den ligger både intensiva arkivstudier och en klar uppfattning om filmernas syfte. Kekarainens text ger en god helhetsbild av hur olika socialistiska organisationer utnyttjade film som propaganda utan att egentligen lägga in speciellt starka budskap i filmerna. Arbetarfilmerna handlade oftast om organisationernas egna fester, på följande plats kom andelslagsrörelsen och sedan arbetaridrotten. Dessa ämnen motsvarar 2/3 av alla arbetarfilmer som gjordes i Finland mellan åren 1923-1947. Arbetarnas biografier, d.v.s de biografier som ägdes av olika socialistiska organisationer, visade enligt Kekarainen främst kommersiellt gångbar spelfilm, både inhemsk och importerad. Biografernas funktion var i första hand kommersiell, det gällde att samla in pengar till den organisation som drev teatern. Detta gällde arbetarrörelsen, men lika väl frivilliga brandkårer och skyddskårer som alla tjänade på glesbygdens "filmhunger". Kekarainen har hittat ett fullständigt arkiv rörande arbetarföreningen i Högfors och dess biograf, räkenskapsböckerna som bevarats ger en god bild av en biograf som åtminstone enligt författaren kan anses vara typisk.

Bokens undertitel – bidrag om film och 1930-talets socialhistoria – lovar nog mer än den håller. Storheterna "film" respektive "socialhistoria" är svåra att kombinera vilket de författare som försökt uppenbarligen också efteråt insett. Till exempel Vappu Ikonen och Marketta Saari, som skrivit om barn i film och verklighet på 1930-talet, avslutar sin artikel med konstaterandet att den socialhistoriska forskningen har koncentrerat sig på fattiga eller avvikande barn medan barnen i filmerna är exceptionellt glada, begåvade och moderna. Det genomgående problemet i boken är att förfat-

tarna varken har problematiserat vad film är eller hur en objektiv verklighetsbild skulle kunna rekonstrueras. Om man skriver om film och socialhistoria så ser recensenten inte någon annan möjlighet än att utgå från filmproduktionen, de krafter – ekonomiska och ideologiska – som låg bakom filmen och till vem man riktade sig, att utreda filmens mening. De som tillverkade film var verkligen inte "vanliga" människor; med både olika former av propagandafilm och rent kommersiell film ville man nå en vid och mer eller mindre okänd publik. I detta spänningsfält kunde dessutom ingå beställare eller andra finansörer som krävde speciell hänsyn. Försök till jämförelser mellan filmernas innehåll och en mångfacetterad verklighet blir på grund av detta nästan meningslösa, filmerna avsåg inte att ge en bild av verkligheten, de skulle antingen påverka verkligheten eller tittarna ute i verkligheten för att ge producenterna goda inkomster.

Beträffande bilderna i boken är källkritiken bristfällig. De är ofta tagna från reklam för filmerna eller då det gäller kortfilm eller dokumentärfilm har man använt stillbilder med liknande motiv som de som ingår i filmerna. Bolaget Aho & Soldan producerade kommersiellt förutom film även stillbilder. Dessa var till sin karaktär ofta annorlunda än deras filmer, antagligen dels beroende på att filmkamerorna var svåra att manövrera och att man därför inte kunde fotografera var som helst, dels på grund av att film för rörliga bilder var ett så mycket dyrare material att man var tvungen att mest filma kommersiellt nyttiga och "säkra" sekvenser. En tredje faktor var problemet med belysningen då filmen för stillbilder var betydligt ljuskänsligare än filmen för rörliga bilder. Rörliga bilder inomhus krävde så starka lampor att en elektriker från ortens elektricitetsverk måste vara med för att koppla in ström direkt från en huvudkabel, vanliga ledningar och säkringar klarade inte av belastningen. Denna tekniska sida hos filmproduktionen är en del av den källkritik som helt saknas i boken.

Artiklarna i boken öppnar, trots att de inte verkar helt färdiga, nya forskningsfält och därför är boken läsvärd speciellt för den som själv är intresserad av film och historia och kan anlägga kritiska synpunkter på materialet. Boken presenterar ett material som många historiker förbisett eftersom det är svårt att få grepp om.

*

Hannu Salmis bok *Elokuva ja Historia* ger på drygt 300 sidor en klar och utförlig metodisk grund att stå på för alla som är intresserade av gammal film. Med Salmis bok som utgångspunkt hade författarna i *Kotomaan koko kuva* kunnat undvika endel fallgropar då han mycket klart reder ut olika teoretiska aspekter på förhållandet mellan film och historia. Salmis bok är indelad i tre huvudkapitel, först skriver han om filmen som mål för historieforskning, sedan om film som historisk källa, medan den sista delen handlar om film som historisk berättelse.

I den första delen av boken presenterar Salmi forskningstrender inom filmhistorien. Han visar hur omöjligt det egentligen är att periodisera filmens historia, speciellt ifall man önskar anlägga någon sorts helhetssyn på filmen. Varje avgränsning verkar att utesluta material som skulle kunna vara av intresse för mer nyanserade frågeställningar. Den forskningstradition som ser enbart höjdpunkterna eller mästarna i filmhistorien får inte grepp om filmens betydelse i samhället och frånser den bakomliggande utveckling som lett fram till mästerverken. Periodindelning som grundar sig på västerlandets traditioner passar kanske inte alls för den rätt omfattande filmproduktionen i t.ex. Japan eller Indien. Salmi strävar efter en filmens totalhistoria där såväl olika sidor av produktionen som distribution och reception skulle beaktas. Han vill se film som kulturhistoria där film både skapas i en kontext, mottas i sin kontext och dessutom är med om att forma sin kontext.

Bokens andra del handlar om film som historisk källa. Här visar Salmi hur viktigt det är att reda ut filmernas produktionshistoria, det gäller att reda ut vad filmen representerar ideologiskt. Salmis material har inte räckt till för att uttömmande behandla filmernas reception. I forskningsexemplet om film som källa till bilens historia försöker Salmi hitta en mentalhistorisk aspekt där bilen dels ses som den moderna tidens underverk och dels som något förfärligt och skrämmande. Dessa två bilder av bilen fanns i den tidiga filmen, men eftersom material om filmernas mottagande saknas kan man egentligen bara säga att filmerna fungerar som producenterernas kommentarer till en debatt som tydligare framträder i tidningspressen.

Salmi är genomgående mycket väl inläst i den internationella filmforskningen och har en klar bild av det källmaterial utöver filmerna som kan användas för att behandla dessa. Filmhistoriens grand old man Marc Ferro används flitigt liksom Robert Allen, detta leder till en ganska jordnära filmsyn, filmerna analyseras i sin egen kontext. Film fungerar, åtminstone i Salmis exempel, bättre som en källa till propaganda och mentalitet än som källa till en materiell verklighet. Salmi analyserar Suomi Filmis "Poretta" från år 1941 som både i sig påverkade mentaliteten i samhället under fredsåret och som dessutom ger en bild av hur maktthavarna ville driva sin propaganda. Filmen handlar om ransoneringstider och smuggling, den har en moralisk sida och en underhållande sida, det är alltså fråga om kommersiellt producerad film som behandlar ett aktuellt tema. Salmis analys visar att det i filmen finns underliggande klasskonflikter som var aktuella då de förmögna kunde kringgå ransoneringssystemet; filmen är i vilket fall som helst ett försök att visa att en rättvis ransonering är nödvändig.

I den sista delen behandlar Salmi förtjänstfullt filmer med historiska ämnen. Han visar att dessa filmer egentligen behandlar rätt mycket stoff av historiskt intresse om den tid då de producerades. I de historiska spektakelfilmerna lades det in klara ställningstaganden kring gott och ont som direkt hade med samtida politiska eller moraliska frågor att göra. Filmerna kom då sannolikt att fungera som massiv propaganda speciellt för amerikanska

värderingar. Intressant skulle vara att reda ut hur denna propaganda egentligen skapades, d.v.s vilka makthierarkier som låg bakom filmernas ideologiska gods. De många personerna bakom filmerna samlades till en förvånansvärt enhetlig, homofon stämma.

Salmis bok har sina största förtjänster på det teoretiskt-metodologiska planet genom att han behandlar film och historia på ett principiellt plan, gör historiografiska indelningar, presenterar metoder eller varnar för fallgröpar. Boken fungerar antagligen bäst för historiker som vill använda film i något syfte, eller som intresserar sig för teoretiska resonemang kring film och historia, men kan säkert också vara nyttig läsning för filmvetare som önskar skriva om äldre filmer. De konkreta filmanalyserna känns mot denna utförliga och abstrakta bakgrund i endel fall inte lika tungt vägande. Deras funktion i boken är att konkretisera resonemangen, men problemet är att de abstrakta resonemangen skulle ha krävt kvantitativt mera omfattande analyser, principer kan inte beläggas genom enstaka exempel. En enstaka film hade inte egentligen någon betydelse i samhället medan de viktigaste filmerna, eller trenderna under några år kan säga en hel del om vad som var populärt eller vad som tvingades på tittarna under perioden.

En avslutande reflektion då man läst Salmis och Katainens böcker är hur viktigt det är, då det gäller film och andra kommersiella produkter, att reda ut vad eller vem produkten representerar och i vilket syfte den skapats. Film måste ses som en kommersiell produkt bland andra och senast efter propagandafilmerna under första världskriget hade producenterna kunskap om hur film kunde brukas för att påverka människor i olika syften.

Joachim Mickwitz

Kronologiskt och systematiskt om parlamentarism

Jan-Magnus Jansson, *Från splittring till samverkan. Parlamentarismen i Finland*. Söderström & C:o Förlags Ab, 315 s. Borgå 1992.

År 1954 införde Sven Lindman en uppsats i *Historisk Tidskrift för Finland*, i vilken han uppehöll sig vid parlamentarismen som begrepp och företeelse. Han noterade där att termen parlamentarism var mångtydig, och han fann det naturligt att så var fallet. "Det skulle i själva verket vara bra överraskande", skrev han, "om det vore möjligt att i form av ett detaljerat system precisera ett styrelsesätt, som i så hög grad som parlamentarismen vuxit fram genom en långvarig och ofta slumpartad historisk utveckling" (s. 133).

Mycket riktigt: när statsvetaren Arend Lijphart i introduktionen till en av honom redigerad tämligen färsk antologi *Parliamentary versus Presidential Government* (Oxford University Press, 1992) försöker konstruera en typologi över olika sätt varpå relationen mellan parlament och exekutiv kan vara ordnad i demokratier, nödgas han konstatera att typologin inte blir heltäckande. Utanför faller bl.a. länder, för vilka en annan statsvetare, fransmannen Maurice Duverger, i en uppsats i tidskriften *European Journal of Political Research* (1980) introducerat benämningen "semipresidentiella system". Till denna grupp av länder hör även Finland. Riktigt hemma i gruppen är Finland dock inte. Den dualism som kännetecknar vårt land i författningshänseende finns i andra semipresidentiella system, men inte i precis samma form och med precis samma innehåll.

Den parlamentarismvariant Finland företräder är alltså ganska unik. Den är också, numera, ganska obekant utanför landets gränser. Vad som under senare tid skrivits om den, och det är väl i och för sig inte så litet, föreligger huvudsakligen på finska språket. Det är redan mot denna bakgrund glädjande och välkommet att Jan-Magnus Jansson utkommit med ett större bokverk på svenska om parlamentarismen i Finland – bokens titel *Från splittring till samverkan* anspelar på ett huvuddrag i vår parlamentariska utveckling, övergången under 1970-talet och särskilt under 1980-talet från konflikt till konsensus och från minoritetsparlamentarism till majoritetsparlamentarism. Boken har emellertid många andra förtjänster än sin språkdräkt. Enligt förlagsreklamen skildrar Jansson i sitt verk "de enskilda regeringarna i deras historiska sammanhang"; dessutom söker han "också de stora linjerna i skeendet". Reklamen meddelar vidare att arbetet "är en bok för alla som intresserar sig för den politiska utvecklingen i det självständiga Finland". Detta är god och vederhäftig konsumentupplysning. Boken är rik på fakta och iakttagelser, såväl enskilda som allmänna. Den är ett kompakt men samtidigt lättillgängligt kunskapspaket.

Den är även mer än detta. I sitt förord signalerar Jansson nog ambitionen att tillhandahålla ett läromedel – han menar att han riktar sig till alla de medborgare som är intresserade av att fördjupa sig i den parlamentariska problematiken och till skandinaviska läsare. Han hoppas emellertid också att boken skall inspirera till vidare forskning om den finländska parlamentarismen. Förhoppningen är ingalunda ogrundad. Den lutar sig mot bokens klara och obestridliga inslag av primärforskning: Jansson rapporterar nya empiriska iakttagelser om parlamentarismens fungerande, och dessa iakttagelser är ofta systematiserade på ett fruktbart och intresseväckande sätt. Att dessa systematiseringar kan ge olika uppslag till forskning är alldeles uppenbart. De är emellertid forskning redan i sig: boken sorterar kunskap och framtar kunskap. Den är, på sätt och vis, en korsning av läromedel och forskningsrapport. Den liknar m.a.o. sitt tema: som den finländska parlamentarismen är den dualistisk.

Bokens struktur är både enkel och komplicerad. Till det yttre synes den tudelad: en kort prolog och en kort epilög inramar två huvudavdelningar, av vilka den förra kallas "Kronologi" och den senare kallas "Systematik". Tudelningen visar sig dock vara en tredelning – kronologin handlar om två skilda saker. Den behandlar det parlamentariska maskineriets uppkomst och utveckling fram till våra dagar, men den ger också en genomgång av de 67 ministärer Finland haft under åren 1917-1991, en genomgång som disponeras i termer av det parlamentariska styrelsesättets olika epoker i vårt land. Systematiken systematiserar för sin del element ur båda kronologierna. Den går från regelsystemets utformning till dess tillämpning, och den går från enskilda iakttagelser om individuella ministärer till allmänna iakttagelser om ministärernas totalitet.

Uppdelningar i kronologier och systematiseringar opererar vanligen med ett särskilt metodiskt grepp. Detta grepp är induktivt: en löpande och av förhandsantaganden och hypoteser obelastad framställning utmynnar i en med fastare hand redigerad och skriven avdelning, vars syfte är att till särskild och systematisk granskning lyfta fram drag och regelbundenheter ur den verklighet som den löpande framställningen beskrivit. Metoden har tillämpats i vår parlamentarismforskning – den användes i tiden av Sven Lindman i dennes viktiga doktorsavhandling (1937) om parlamentarismens tillämpning i Finland under självständighetstidens första årtionde. Även Jansson har tidigare nyttjat metoden – det finns t.ex. anslag av den i hans på 1950-talet tillkomna stora empiriska arbete om grundlagsutskottets funktioner i Finlands riksdag. I vilken mån han här och nu strävat till och försökt tillämpa ett sådant grepp är väl litet oklart – han ger inte en metodisk förklaring och redogörelse. Vad som i alla fall låter sig sägas är att uppdelningen i kronologi och systematik inte riktigt fungerar. Två komplikationer tillstöter. Kopplingen mellan det kronologiska och det systematiska är å ena sidan alltför stark – när regelsystemet skall behandlas två gånger, en gång i termer av utveckling och en gång i termer av tillämpning, blir upprepningar oundvikliga. Kopplingen mellan det kronologiska och det systematiska är å andra sidan alltför lös – beskrivningen av de många regeringarna blir, därför att regeringarna är många, så kort och skissartad att den inte inför läsarens ögon levererar det bränsle och de byggstenar systematiken behöver. Den systematiska delen blir på denna punkt inte en härledning ur eller en summering av den kronologiska delen: de två delarna blir skilda saker, som inte har mycket med varandra att göra.

Svårigheterna med kompositionen emanerar nog huvudsakligen ur kronologins senare del, den del som rusar genom decennierna från Tokois samlingsminister år 1917 till ministären Aho år 1991. Många välkomnar säkert denna del av framställningen, och anser att den har ett värde i sig. Det är, detta vore argumentet, tacknämligt att ha tillgång till en med kommentarer försedd uppräknning av de många ministärerna under självständighetstiden. Jag tror inte att jag vill hålla med. I min bedömning är denna del inte nöd-

vändig, snarast en barlast. Den lägger, för det första, ett drag av elementärframställning över boken. Och den ger, för det andra, inte så mycket. De historiska enskildheter som tecknas i den är ju inte i sig intressanta, utan blir detta först när de i den systematiska delen ordnas i mönster och regelbundenheter. Eftersom det, som nämnts, inte klart framgår hur och om den historiska delen är den systematiska delens förutsättning, blir den i och med detta litet syfteslös.

*

Janssons framställning präglas, vill säkert många läsare mena, av en sträng och kylig objektivitet. Ställningstaganden och polemik förekommer, men dessa inslag är sällsynta – texten är, på det hela taget, empirisk, beskrivande och neutral. Detta är, vill säkert igen många läsare mena, ett gott betyg. En vetenskaplig framställning om politiska frågor och politiskt liv skall inte vara en partsinlaga, färgad av engagemang. Kravet blir särskilt angeläget när det riktas mot författare som i likhet med Jansson framlevt parallella existenser i politikens teori och praktik. Kravet är också på ett särskilt sätt naturligt i en framställning om parlamentarismen i Finland – vår regeringsform är ju inte en i rationella överväganden förankrad helhet, utan snarare ett hopkok av kompromisser, en halvmesyr. Den tillhandahåller då inte ett sådant premissunderlag på vilket en normativ framställning kunde läggas – om en normativ referensram skall byggas, måste den bli extern, därmed lätt ideologisk och politisk.

Jag vill emellertid ändå tro att normativa utgångspunkter är till stor gagn i en analys av författningsregler och författningshelheter. Utgångspunkterna måste i så fall vara precisa och uttalade – det är t.ex. inte tillräckligt att allmänt tala om "demokrati", utan man måste operera med en explicit demokratidefinition, ur vilken kriterier och omdömen kan härledas. Bejakar man emellertid detta villkor, ger ett normativt grepp stadga och spänst. Det ger ett ideal, mot vilket verkligheten kan speglas och bedömas. Och i själva verket kan ju flera och olikartade normativa utgångspunkter tas till hjälp – verkligheten kan då speglas mot konkurrerande ideal och därmed positioneras. Normativa föreställningar kan m.a.o. nyttjas som arbetsredskap i syfte att fånga och med referenspunkter beskriva en verklighet: man kan vara normativ utan att hemfalla till trosbekännelse. Ett särfall av detta förhållningssätt är när man empiriskt testar riktigheten av de verklighetsbeskrivningar som olika ideologier ger, och därmed förskaffar sig beredskap att uttala sig om ideologiers riktighet.

Ovanstående allmänna reflexion får inrama två särskilda anmärkningar jag vill göra. Den ena är att frånvaron av en normativ ram besväras i de sammanhang där Jansson ändå och trots allt formulerar en egen bestämd mening. Meningens teoretiska halt blir nämligen oklar. Ett nedslag i denna problematik kan gälla Janssons sätt att förhålla sig till frågan om president-

makt och utrikespolitik. Han menar, i en diskussion av presidentmaktens framtid, att övergången till ett direkt folkval av president logiskt motiverar att presidenten behåller vissa betydande befogenheter, varvid fortsättningsvis utrikespolitiken skall komma i första rummet. "Presidenten kan förmodas ha en större oavhängighet och en större förmåga att stå emot ett eventuellt opinionstryck än en parlamentarisk statsminister", skriver han (s. 289). Påståendet är på två sätt besvärligt. Det har för det första en besvärlig empirisk sida – man kan väl på lika goda grunder tro att en folkvald president skall ha en särskild känslighet inför folkopinionen, särskilt om han aspirerar på omval och valdagen inte är avlägsen. Och påståendet har, för det andra, en besvärlig normativ sida. Det ligger ju nära till hands att invända att det, i en demokrati, inte är till fördel om en mäktig instans kan stå emot ett opinionstryck. Folkopinionen skall styra, inte motarbetas. Mot detta igen, kan man invända, det har man gjort i århundraden, att utrikespolitiken har vissa säregenskaper som bör göra den odemokratisk. Detta skall jag emellertid inte diskutera här – jag önskar inte nu ha en mening därom, huruvida Jansson har rätt eller fel. Den poäng jag vill göra, jag upprepar detta, är att omdömen om hur saker skall vara blir svåra att förstå och bedöma om de inte inramas av en uttalad helhetssyn, som i detta fall skall gälla en ur en övergripande godhetsföreställning härledd uppfattning om relationsmönstret mellan de ledande statsorganen.

Min andra anmärkning säger att en objektiv framställning, just därför att den är objektiv, kan anta en subjektiv färg. Detta inträffar när det som är rätt och det som är fel behandlas på samma sätt och med ett lika mått av uttalat eller underförstått accepterande – framställningen blir skev på ett sätt som gynnar det som är fel. Vad som i olika sammanhang är rätt och fel är naturligtvis inte alltid klart. Men i vissa sammanhang och situationer ges naturliga måttstockar – i en analytisk diskussion av parlamentarism är den parlamentariska principen en sådan. Jansson gör emellertid inte systematiskt bruk av denna måttstock. I en i *Finsk Tidskrift* (5/1992) införd recension av Janssons arbete har Guy-Erik Isaksson menat att Jansson förhåller sig onödigt okritisk till osunda drag i landets parlamentariska historia – Isaksson nämner särskilt Kekkonentiden och dess negativa effekter på det parlamentariska systemet. Det är nog svårt att inte hålla med Isaksson. Det finns visserligen en del Kekkonenkritik hos Jansson – det är t.ex. värt att notera att han låter ett starkt kritiskt omdöme, som Johannes Virolainen har fällt, sammanfatta den bild han vill ge av Kekkonens fögderi. Kritiken är emellertid huvudsakligen placerad mellan raderna snarare än på dem, och därmed oåtkomlig för läsare som inte har tillräckliga förkunskaper. Nattfrosten och notkrisen, dessa frontalangrepp i utrikespolitisk dräkt på ett sunt parlamentariskt liv, får en anmärkningsvärt bleksiktig behandling i boken.

Det exempel jag vill lyfta fram handlar emellertid om andra ting än Kekkonen. Exemplet gäller Janssons behandling av den ändring i presidentens

rätt att upplösa riksdagen som stadfästes år 1991. Ändringen innebär som bekant att presidenten inte längre kan ta initiativ till en riksdagsupplösning – han fattar som tidigare det slutliga beslutet, men rätten att initiera en upplösning har överförts på statsministern. (Jag har inte förstått vad Jansson menar, när han skriver, å s. 74, att presidenten *behåller* möjligheten att *hindra* en upplösning. En sådan möjlighet har han ju tidigare inte haft – utom i den konstiga meningen att han kunnat hindra sig själv). Om denna ändring skriver Jansson att det återstår att se hur den slår ut i praktiken och att den författingsenliga dualismen i alla fall har reducerats på en viktig punkt (s. 287). Om dessa formuleringar antyder kritik, vilket jag tror de gör, kunde den med fördel ha gjorts mer explicit och dräpande. Vad som kunde och borde ha sagts är att dualismen på sätt och vis viker för en annan dualism, som i än mindre utsträckning är förenlig med parlamentarismens grundtanke. Reformens innebörd är att den del av exekutivmakten som är underställd riksdagens kontroll utrustas med kontrollerande befogenheter vis-à-vis den instans av vilken den skall kontrolleras. Bakvändare kan det inte bli, och med parlamentarismens främjande har reformen inget att göra. Den i reformen inbakade tanken att varje inskränkning av presidentmakten automatiskt gynnar den parlamentariska principen är ologisk och förfelad. Detta vet givetvis Jansson, och han borde, med sin obestridliga auktoritet på området, ha fällt en dom över bestyret. Dess besynnerlighet är nämligen inte uppenbar för alla läsare, särskilt inte skandinaviska sådana, för vilka den finska författningens vinklar och vrår måste te sig litet oåtkomliga.

*

I den epilóg som avslutar boken diskuterar Jansson facit och framtid. Han försöker där, i en utvärdering av den parlamentariska regimens resultat, isolera, så långt det går, det parlamentariska systemets verkningar från andra faktorer som påverkat samhällsutvecklingen. Uppgiften är naturligtvis svår. "Det är självklart", skriver Jansson (s. 293), "att en stor del, kanske huvuddelen, av de inflytelser som har gjort sig gällande inte alls härstammar från det politiska systemet". De har andra källor, och Jansson pekar särskilt ut medborgarsamhället, d.v.s. "medborgarnas ekonomiska, kulturella och övriga aktiviteter". Ändå, menar han, kan man inte frånse parlamentarismens resultat och det parlamentariska systemets inverkan – särskilt skall man här beakta den lagstiftning som, i hans bedömning, fört till "dramatiskt ökat välbefinnande, ökad social jämlikhet, starkt stegrad utbildningsnivå, framgångar inom vetenskap och konst, en respekterad position i nationernas samfund" (s. 295). Och han menar ännu att parlamentarismen har gjort Finland en mera specifik tjänst – när den som system har förutsatt en växelverkan mellan partier i riksdag och regering har den bidragit till att de djupa klyvningar som har präglat Finland gradvis har kunnat övervinnas.

Med dessa formuleringar och ställningstaganden positionerar Jansson sig

i en av den samtida statskunskapens stridsfrågor, som gäller synen på de politiska institutionernas roll och betydelse. Debattörerna kan, om vi renodlar och förenklar, indelas i två huvudsakliga läger. Det ena läget pläderar för en i huvudsak behavioralistisk syn, som tillskriver institutioner en arenafunktion: de är närmast politiska slagfält, på vilka ekonomiska och sociala intressen möts och genomför sina kraftmätningar. Institutionerna fångar in beteenden, men dessa beteenden formas av drivkrafter i institutionernas omgivning, drivkrafter till vilkas betydelse institutioner inte lägger något självständigt och eget. Det andra läget hävdar en avvikande syn. Den bestrider i och för sig inte institutionernas arenafunktion. Men den lägger till denna en annan, en aktörsfunktion. Den politiska demokratin är således inte endast en funktion av ekonomi och samhälle, påpekar James G. March och Johan P. Olsen, två framträdande vapendragare för den aktörorienterade skolan, i en auktoritativ framläggning av ämnet, *Rediscovering Institutions* (The Free Press, 1989). Demokratin formas därjämte av den design institutioner har, av den dräkt vari de klätts. Institutioner besitter m.a.o. en förklarande kraft som är deras egen – i denna mening är de aktörer, och i denna mening är ett aktörsperspektiv berättigat i ett studium av institutioner.

Jansson ansluter sig alltså, utan att direkt säga det, till det senare tankeläget. I hans föreställningsvärld är arena- och aktörsperspektiven inflätade i varandra; de har båda hemortsrätt där. Jag tror för egen del att positionen är riktig, och vill gärna ansluta mig till den. Och jag vill också gärna mena att Janssons bok på denna punkt bär syn för sägen – man lämnar läsningen av den med ett starkt intryck av att parlamentarismens form är en grund på vilken skiftningar i samhällslivet till dels kan läggas. Intrycket kan, givetvis, synas konfunderande. Institutioners betydelse kan, teoretiskt sett, testas i sammanhang där allt annat är lika och institutioner är olika; finns då en skillnad i utfall, är den att föra tillbaka på den institutionella olikheten. En test blir emellertid svår att göra om den institutionella ramen är statisk – den tillhandahåller då ingen variation. Precis detta gäller ju, kan man tycka, för Finland. Vårt parlamentariska liv har länge reglerats av normer som varit på det hela taget lika – den institutionella strukturen har varit statisk, densamma. Hur, kan man fråga, kan den då tilldelas en roll i förklaringar av förändring?

Svaret blir att orörligheten till dels är en synvilla. Regelsystemet har varit oförändrat, men har samtidigt varit designat så att det medgett variation – författningen har, för att tillgripa ett uttryck Sven Lindman brukade använda, haft "ett inre liv". Det är detta inre liv som får en värtalig beskrivning i Janssons arbete – jag skall här bara göra en hänvisning till hans genomgång av presidentmakten och egenskaper hos presidentämbetets innehavare. Makten har varit ingärdad av samma regler, men har ändå i olika skeden varit helt annorlunda – den har manifesterats i Kallios beskedlighet likväl som Kekkonens fräcka diktatorfasoner. Vad man i sammanhanget naturligt-

vis kan fråga, är om sådana skiftningar är konsekvenser av andra skiftningar eller orsaker till andra skiftningar – skall parlamentarismen förklara eller förklaras? Det riktiga svaret är säkert både och. Lika säkert är att vår systematiska kunskap om de mönster som finns är otillräcklig. Art Janssons bok leder tankarna i sådana riktningar är ett gott bevis för att den verkligen lever upp till sin författares ambition att väcka frågor och inspirera till vidare forskning.

Dag Anckar

Typhus för modellfamiljer

Kirsi Saarikangas, *Model Houses for Model Families. Gender, Ideology and the Modern Dwelling. The Type Houses of the 1940s in Finland*, Studia Historica 45. 402 s. Helsinki 1993.

Kirsi Saarikangas ifrågasätter i sin doktorsavhandling *Model Houses for Model Families* på ett ambitiöst sätt traditionella konsthistoriska och historiska forskningsgrepp. Saarikangas utreder ingående det finländska typhuset, denna egnahemsmodell i en och en halv våning, som under och strax efter kriget kom att uppföras överallt på landsbygden och i förstäderna. Forskningsobjektet – typhuset – representerar det profana, vardagsarkitekturen, som mångfaldigad och förnyad hotade etablerade uppfattningar förknippade med konst såsom skapelseförmåga, originalitet, bestående skönhetsvärden och mystik. Typhusena bröt därigenom känslan av genuin upplevelse och rubbade det "äkra föremålets" vedertagna status.

Saarikangas ser även arkitektens roll i en ny dager, vilket gör att hon tar avstånd från en av de dominerande trenderna inom konsthistorisk forskning, d.v.s. dokumenteringen av konstnärsgeniens "life and letters". Konsthistorisk forskning med inriktning på analys av De Stora Konstnärerna och deras livsverk har kunnat fokusera endast på en liten del av det visuella källmaterialet. Vardagen och det "jordiska" har spelat en betydligt mer marginal roll och konsthistorien har – som Saarikangas konstaterar – utforskat bostadsarkitekturen lörryckt från människans vardag och ignorerat invånarens synvinkel.

Hennes konsthistoriska fokusering på det vardagligt profana har även sin motsvarighet inom historievetenskapen och den pågående debatten om historiens betydelse. Idéellt hör Saarikangas forskning hemma i Frankrike och Paris, där även merparten av dissertationen kommit till. Forskarens förtrogenhet med det nyaste inom fransk historiefilosofi är exemplarisk. En annan

viktig utgångspunkt har varit den feministiska forskningen och dess problematisering av människan som sexuell varelse. Vardagshistorien och det könsrelaterade möts i Saarikangas undersökning på ett nytt sätt; hon skriver om de ideologiska, estetiska, tekniska och historiska strukturer, där typhusen planerades och arkitekterna verkade. Temat är bostadsplaneringens och -debattens idévärld och centralt står en analys av bostaden som en kulturell och betydelseproducerande process. Vid sidan av ett strikt konsthistoriskt grepp kräver detta en tvärvetenskaplighet med element ur feministisk och semiotisk kulturforskning samt familje- och socialhistoria.

Den stora förtjänsten med Saarikangas undersökning är hennes fokusering på bostaden. Och som sådan ansluter den sig till den expanderande utforskningen av finländsk bostadspolitik, samhällsplanering samt familje- och kvinnohistoria. Undersökningens röda tråd är frågan om hur och på vilket sätt könsroller och skillnader strukturerar arkitektur, om hur kvinnligt och manligt definierades i 1940-talets typhus. I sin funktion av kulturellt system producerar bostaden betydelser och inom dessa ramar får invånarna inpräntat i sina sinnen det moderna samhällets beteende- och moralkoder. Författarinnan betonar att i bostaden får de biokulturellt formade könsskillnaderna sin historiska innebörd. Uppfattningar om familjen och könen är således väsentliga faktorer i bostadsarkitekturens utformning.

Koncentrationen på förhållandet mellan bostad och könsskillnad aktualiserar definitionen av kön. Saarikangas har konsekvent utnyttjat den feministiska forskningens syn på könsskillnaden som ett slags djupstruktur, som styr livet på ett centralt sätt; den genomtränger kulturens, språkets och vardagens alla fält. Ur denna åskådning emanerar undersökningens styrka – men även svaghet. Det feministiska perspektivet inbegriper både en omdefiniering av konsten och historien samt en vidare problematisering av könsskillnaderna. Klokt nog erkänner Saarikangas att "feminism är politik och inte metodologi". Det feministiska greppet i konsthistorisk forskning höjer frågan om relationen mellan könen och kulturella produkter – såsom bostaden – till en annan nivå än t.ex. analyser av relationen konstnär-konstverk.

Kapitlet om bostaden som kulturellt system innehåller intressanta och utmanande resonemang, som torde erbjuda gott om historiefilosofiska instrument för kommande forskning. Saarikangas beläsenhet kommer till sin rätta när hon utnyttjar Martin Heideggers synsätt på varandet och tiden; när hon väljer och vrakar bland Jaques Derridas och Manlio Brusatinis uppfattningar om rummets och platsens väsen i arkitekturen; när hon med hjälp av Michel Foucault analyserar den allestädes närvarande makten, könsrollsidentitetens och bostadens relationer, den s.k. "biokraften"; när hon använder Julia Kristevas teori om semiotiska betydelser (*chora*), i synnerhet dess karakterisering av den icke-språkliga expressiva nivån. Den sistnämnda frågeställningen spelar en viktig roll i Saarikangas analys av de betydelser, som återspeglades i bostadens fysiska, icke-språkliga koder för sociala relationer och makt.

I undersökningens empiriska del placeras 1940-talets finländska typhus i sin historiska kontext. Tillsammans med Anneli Junttos doktorsavhandling (1991) utgör den ett pionjärmaterial inom bostadshistorisk forskning. Typhusen uppkom i ett brytningsskede, men de bär samtidigt spår av en viss kontinuitet. De har även haft ett normerande inflytande på den finländska bostadsarkitekturen, genom att de skapade ramar för det "normala" boendet samt utgjorde en modell för bostadsbyggandets industrialisering, standardisering och rationalisering. Saarikangas visar entydigt att den rurala och urbana arkitekturens särdrag ännu kring sekelskiftet möttes i städerna i Finland, framförallt i förstäderna. Det socialt betingade byggandet började i vårt land under 1910-talet och tog fart efter 1918 för att nå sin första verkliga kulmen under andra världskriget. Under självständighetstidens första decennier var målsättningarna att utforma ett standardiserat typhus, att distribuera modellritningar och åstadkomma lånesystem och lagstiftning. Typhuset anses även vara en länk i den tradition, som kring sekelskiftet fann sitt ideal i helhetskonstverket, under 1920-talet i riktningen "vackrare vardagsvara" och under 1930-talet i funktionalismens normerade "minimibostad".

Forskaren presenterar vidlyftigt det finländska typhusets förhistoria: villorna, radhusen, förstädernas egnahemshus, arbetarbostäder, småbrukens byggnadsritningar och landsbygdens småhusritningar. Uppenbara och onödiga upprepningar förekommer, t.ex. i kapitel fem. Saarikangas dryftar även ingående "typens" utopibetonade idéhistoria och går i offensiv mot funktionalismens starkaste myt, nämligen myten om att den är antihistorisk. Hon analyserar funktionalismens bostadsideal, men synar inte tillräckligt i fogarna detta ideals samhällliga målsättningar och deras särskilda genombrott i de nordiska länderna, i de kommande välfärdsstaterna. Det är just forskarens konstaterande att den funktionalistiska arkitekturen inte så mycket var en stil som en strävan att forma samhället, människorna, vardagen och miljön, som gör att man hade önskat en bredare analys av arkitekturens samhällliga kontext.

Typhusen uttryckte genom sin rumsgestaltning, grundplan och planeringsideologi ett nytt ideal för boendet, som kom att sprida sig över hela Finland. De befäste den moderna familje- och bostadsmodellen i landsbygdslandskapet och -livsrytmen. De byggdes samtidigt som Finland industrialiserades, urbaniserades, moderniserades och omgestaltades visavi familjen och könsrollerna. Typhusarkitekturen var produkten av ett brytningsskede och placeras sig mellan ruralt och urbant byggande.

Model Houses visar även hur typhuset uppkom, var de planerades, vilka som förmedlade dem och hur deras förverkligande möjliggjordes. Trots att de Stora Konstnärerna inte får någon specialbehandling i undersökningen har det inte varit möjligt att ignorera Alvar Aalto; Saarikangas poängterar således att hans roll var betydande under de finländska återuppbyggnadsåren.

Undersökningens intressantaste men också farligaste utgångspunkt är det feministiska greppet. Om könet är en dominerande faktor i livet, vars inflytande genomsyrar kulturens alla nivåer, frågar man sig hur ideal och praktik förhåller sig till varandra? Levde typhusens invånare i enlighet med de nya idealen? Kom familjernas och könsrollernas omgestaltning att förverkligas? Etablerade typhusen en ny och riksomfattande medelklassartad hemkultur? Skapade typhuset modellfamiljer och motsvarade det rollförväntningarna? Var typhuset med sin trädgård endast en tillflyktort för familjecentrerad samvaro i rekreationens tecken eller förenades inom dess ramar rural arbetstradition med urbana levnadsvanor? Även om Saarikangas har valt att inte utreda förhållandet mellan utopi och verklighet, utan istället fokuserar på våra tankevanor, kan man inte undgå dessa reflektioner. De ovannämnda frågorna pockar på svar i form av kompletterande undersökningar om hur typhusen emottogs, hur man kom att leva i dem på landsbygden och i förstäderna, i tätorter och byar. Hur anpassade sig människor från mycket olika sociala miljöer till typhusets definitioner av kvinnligt, manligt och familjform och hur konfronterades invånarna med den vidtagande strukturomvandling som typhuset var ett uttryck för?

Laura Kolbe

En djupgående insyn

Matti Peltonen, *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta* [Med låg blickpunkt. Mentalitetshistoriska studier]. 163 s. Tampere 1992.

Den tyske historikern Jörn Rüsen har fört fram mentalitetshistorien som en motbild. Med motbildens hjälp vill man skapa en medvetenhet om något bättre, som gått förlorat i den moderna världen. Enligt Rüsen är det därför inte av en händelse som de flesta av mentalitetshistoriens motbilder härstammar från början av nya tidens historia, en fascinerande del av vår egen historia, men samtidigt fullständigt annorlunda. Olikheten förklaras av att mentalitetshistorien ställer sig på samma sida som de utsatta i moderniseringsprocessen – kvinnorna och de lägre samhällsklasserna.

I sin bok tillstår Matti Peltonen, att mentalitetshistorien behandlar underkuvade grupperns förflutna, men jag tror inte, att han skulle acceptera påståendet att inriktningen enbart är en motbild till den moderna världen. I stället för motbild skulle han troligtvis föreslå färgbild, en bild som trätt i stället för den tidigare svartvita.

Peltonens arbete är en fortsättning på temat i hans tidigare uppsatssam-

ling *Viinapästä kolerakauhuun. Kirjoituksia sosiaalhistoriasta* (1988) [Fylleri och koleraskräck. Socialhistoriska studier]. Boken består av tre helheter. Den första, "Om det vardagliga och låga i historien", innehåller teoretiskt hållna artiklar om mentalitetshistoriens tidigare skeden. Den andra, "Sinnet för läsning", behandlar läskunnighetens utveckling i europeisk kulturhistoria. I den tredje helheten, "Finländska blickpunkter", försöker Peltonen gestalta agrarsamhällets mentaliteter i Finland under 1800- och 1900-talen. En del av bokens artiklar har utkommit tidigare, bl.a. i *Historiallinen Aika-kauskirja* och tidningen *Helsingin Sanomat*, men har bearbetats för att göra sig bättre i bokform.

I förordet framlägger Peltonen en central utgångspunkt för sina studier. Även om mentalitetshistorien är svår att definiera som ett exakt begrepp så ser han under inga omständigheter den som en återgång till den gamla idéhistorien, där man ville förklara fenomenen i det förflutna genom begrepp som nationalanda eller "tidsanda". Vissa historiker av en äldre generation har hävdats att det nu igen, efter ett skede av marxistiska och i vidare bemärkelse materialistiska historieförklaringar, vore "tillåtet" att använda idéer som förklaringsgrund. Peltonen vill uttryckligen avvisa denna tolkning, enligt vilken mentalitetshistorien skulle innebära en återgång till den gamla idéhistoriska traditionen. Numera framhåller mentalitetshistorikerna särskilt möjligheten att många mentaliteter kan existera samtidigt, i stället för en enhetlig och allomfattande "tidsanda".

Peltonen anser att mentalitetshistorien uttryckligen strävar till att förena mänskligt tänkande och handlande till en helhet, utan att längre separera ideella och ideologiska faktorer till separata autonoma fenomen. Läsaren förvånar sig dock något över Peltonens negativa inställning till den idéhistoriska forskningen. I not 21 talar han om den textcenterade och i texterna kvardröjande, föråldrade idéhistoriska forskningen. Denna gamla idéhistoria har begränsat sig till att studerna närmast "enbart elitkulturens litterära alster" (s. 61). Ovisst är, vad Peltonen avser med "föråldrad" idéhistoria – Jacob Burckhardt och Norbert Elias eller t.ex. Martha Nussbaum, Quentin Skinner eller Charles Taylor?

Mentalitetshistorien har sina obestridliga förtjänster; den har raserat barriärer och fört in nya forskningsobjekt och källgrupper i historievetenskapen. Det förefaller dock svårt att acceptera, att detta på något sätt a priori skulle göra den till något förmer än t.ex. idéhistoria eller ekonomisk historia. Studiet av mentaliteter gäller ju inte någon heltäckande "totalhistoria", som genom sitt blotta väsen skulle ställa sig framom andra historiska gener. Peltonen ser måhända historiens uppgift uttryckligen som en "samhällshistoria" – *Gesellschaftsgeschichte* –, där man försöker betrakta en förgången tids samhälle som en helhet. I så fall kan man givetvis anse mentalitetshistorien i sig vara en "bättre" historia, därför att den förmår skära ut ett större parti av den förflutna "verkligheten" för en enda undersökning.

Historieforskningens uppgift kan emellertid enligt min uppfattning inte

avgränsas så snävt. Även om idéhistorikerna håller sig kvar ”i texterna” så är deras arbete inte mindre värdefullt för det. Det är föga troligt, att någon som läser till exempel skolastiska texter från 1300-talet genom dem vill förklara det dåtida samhället, utan snarare undersöka ett tema i den västerländska kulturtraditionens historia. Detta är enligt min uppfattning redan i sig en legitim målsättning för forskning – det må sedan kallas vad som helst.

I avsnittet om det vardagliga och låga beskriver Peltonen genom mentalitetshistoriens historiografi forskningstraditionens innehåll och olika skeden. Han behandlar främst italienaren Carlo Ginzburgs produktion – som anses höra till mentalitetshistoriens klassiker. På annat håll i boken presenteras Ginzburg igen som en helt ny bekantskap, vilket är något distraherande. Peltonen gör en intressant indelning av mentalitetshistorien i tre skeden: det kulturhistoriska, det demografiska och antropologiska. Oliketerna förklaras inte enbart av vilka s.k. hjälpvetenskaper forskare vid olika tidpunkter främst anlitat, utan också av olika uppfattningar bl.a. om de historiska källornas natur – och även om hela historieforskningens väsen.

Även om Peltonen utförligt presenterar olika mentalitetshistoriker, kunde man i denna avdelning ställvis ha gjort ännu djupare dykningar i underliggande avlagringar. Jag kan inte tro att detta skulle ha ställt sig svårt; författaren har utgett andra studier som skulle ha gjort sig väl i detta sammanhang. T. ex. i sitt företal till den finska översättningen av mikrohistorikern Giovanni Levis *L'eredità immateriale* drar Peltonen med klara linjer upp gränsen mellan mentalitetshistoria och mikrohistoria. Genom liknande distinktioner, utgående från konkreta undersökningar, skulle den disputerliga gränsen kring mentalitetshistoriens vädjobana ha kunnat utstakas ännu klarare.

I det andra avsnittet, ”Sinnet för läsning” beskriver Peltonen läskunnighetens utbredning i Europa och dess betydelse för kulturens olika skikt. Detta leder in på förhållandet mellan högkultur och folkkultur, en central fråga för den mentalitetshistoriska forskningen. Mentalitetshistorien har ju tydligare än förut fört in populärkulturen och dess fenomen i historieforskningen. Den i sig flytande texten i detta avsnitt förblir emellertid något splittrat och belastas också av en del upprepningar. T.ex. Lawrence Stones uppfattning om läskunnighetens inverkan på de europeiska revolutionerna (s. 83) har redan presenterats sju sidor tidigare. Det hade kanske varit till fördel att slå ihop läskunnighetsmaterialet, som närmast består av bokpresentationer, till ett enda längre och enhetligare avsnitt.

Det tredje avsnittet, ”Finländska blickpunkter” närmar sig Peltonens eget empiriska forskningsfält, agrarsamhället i Finland. Härtill kan konstateras att han uppenbarligen vill tillämpa mentalitetshistoriska angreppssätt på ett för honom bekant empiriskt material. Detta är gott och väl, föreningen ger upphov till vissa utmärkta resultat. I den första uppsatsen beskriver Peltonen den finländske statarens mentalitet sedd genom Väinö Linnas debutroman *Päämäärä* [Målet] (1947). Den andra artikeln, ’Norbert Elias i Putkinotko’

är bokens roligaste: en förträffligt sammanställd essä kring Elias, engelsk fotboll, den finska Savolax-litteraturens antihjälte Juutas Käkriäinen och Joseph Brodsky. I bokens sista artikel, 'Två bondefolk' kullkastar Peltonen den enligt honom felaktiga uppfattningen, att det Finland skulle ha förekommit en enhetlig bonde- eller småbrukarkultur.

Boken utmärker sig också genom ett nytt och djärvt grepp i bildmaterialet. Författaren har försökt finna nya och ovanligare bilder, som vid sidan av texten skulle återge läskunnighetens historia. De flesta bilderna härstammar från Työväenaatteen museo [Arbetarrörelsens museum], en del, kring läsning och skolgång i olika utvecklingsländer från UNICEF. De senare sitter enligt min uppfattning alltför löst i förhållande till bokens innehåll och textsammanhang, även om Peltonen framhåller, att han vill påvisa vilken betydelse läsning och böcker har haft under olika epoker och i olika kulturkretsar. Ett enhetligare bildmaterial skulle kanske trots allt ha gett en klarare helhet, särskilt UNICEF-bilderna är betydligt mindre intressanta än de som kommer från Arbetarrörelsens museum.

Bokens noter ger rikliga uppgifter om mentalitetshistoriska undersökningar och annan litteratur. De flesta noter är informativa och kompletterar ställvis texten väl. Vissa brister förekommer emellertid: Philippe Ariés omtalas på s. 52 som en pionjär bland historiker ifråga om att utnyttja bildmaterial och utföra djärva ikonografiska studier, men påståendet står utan källhänvisning och nödiga boktitlar. På följande sida omnämns Louis Chevalier som en banbrytare för forskning rörande sjukdomar och epidemier, men den efterföljande not 64 ägnar inte ett ord åt honom eller hans arbeten.

Summa summarum: vilka positiva omdömen kan avges om Peltonens bok? – Åtminstone två. För det första är det en klarsynt introduktion till en historisk forskningsriktning som under senare tid varit mycket uppburen. För det andra: Matti Peltonen överskrider den hos oss ofta öoverstiglga gränslinjen mellan Finlands historia och den s.k. allmänna historien. När han med Elias som tillhygge ger sig på den finske bondens själ kan man inte annat än applådera detta djärva försök. Det är fortfarande lika allmänt som beklagligt, att de som ägnar sig åt Finlands historia betraktar den som skild från hela den övriga världen. Häri ligger en av mentalitetshistoriens största prestationer: i händerna på skribenter med ordet i sin makt framlägger den tolkningar av det förgångna, som intresserar en bred läsekrets. Matti Peltonen behöver ingalunda tala om sin låga blickpunkt, hans studier griper djupt i det förgångna.

Heikki Mikkeli

En historikers samtal med sitt samhälle

Kåre Lunden, *Biletet av fortida. Inlogg i historisk fagteori*. Det Norske Samlaget, 354 s. Oslo 1991.

Varje lands historieforskning och -skrivning uppvisar säregna drag. De framstår klarare vid en jämförelse med en besläktad historieskrivning. Annars är det lätt att uppfatta t.ex. den norska historieskrivningens särdrag som gemensamt nordiska. Just grannen – en svensk iakttagare – märker i det norska historikerlaget ett starkt inslag av en allttjämt ung nationalism, en starkare vänsterradikal ström, snabbare mottaglighet för utländska impulser, en större benägenhet för olikänkande och en allmän beredskap till polemik. En polemisk svensk historiker uppfattas som ett trist undantag, hans norska motsvarighet framstår som något typiskt.

Dessa rätt anspråkslösa omdömen bekräftas vid en genomgång av norska humanistiska tidskrifter, essäsamlingar och tidningsspalter om landets förflutna. I alla dessa dimensioner har den norska historien större vikt hemma hos sig än den svenska, trots att man också i dagens Norge klagat över nedgången i "offentlig bruk av historie", också i den anmälda boken. Med andra ord är norska historiker mer villiga att samtala med en bred publik än de rikssvenska och betjänar sig i detta syfte av en lämplig form – essän. En svensk historieförmedlare i bok- eller i TV-seriens form blir inom kort en kändis – så sensationell och oförskräckt verkar han. I Norge är man van vid slik förmedling. En svensk tidningspolemik om historien utlöses snarast av förlorare i professorskonkurrenser, i Norge sker sådant också av andra anledningar.

Den anmälda essäsamlingens författare är sedan länge känd i hela Norden tack vare sina temperamentfulla anföranden och repliker vid olika historiska möten. Hans "kulsprutenynorsk" har gett flera åhörare än enbart finner akut huvudvärk. Ändå är professorn vid Oslo universitetet, Kåre Lunden i recensentens ögon ett slags fackligt mönster: agrarhistoriker med dubbel utbildning (också en agrologisk), medeltidshistoriker starkt involverad även i moderna tider (hans bok om 1814 har kommit ut i år), expert på inhemsk historia med ett ständigt intresse för Europas medeltid, en praktiserande historiker med en rastlös böjelse för historieteori.

Den anmälda boken fortsätter Lundens första essäsamling *Dialog med fortida. Historie og historikar frå 1184 til 1984* (samma förlag 1985). I den tog han upp fyra ämnen: 1) genren, själva den historiska essän; 2) det förflutna, mest norska, ofta medletida, det förgångnas aktualitet; 3) historieskrivningens och samtliga humanioras status – "Er humaniora vitenskap?" – åter med norsk exempelmaterial; 4) författarens framstående norska kolleger – lovprisning respektive avräkning. I den nya samlingen underordnas det kon-

kreta historiska stoffet teoretiska tankegångar. Dessa organiseras (strukturenas) med hjälp av sju huvudfrågor: 1) historiens nödvändighet, 2) det historiska vetandets status – dess vetenskaplighet, 3) historikernas strider sinsemellan, 4) historisk syntes, generaliseringar (makroteori) - berättigande och relevans; 5) historieskrivningens begreppsbilder; språket, ordet, gestalten i framställningen av det förflutna; 6) historisk förklaring, bland annat funktionalistisk och kontrafaktisk; 7) världens och värderingens plats i historieforskningen.

Bevisförening i Lundens båda böcker är klara, polemisk, lidelsefull: opponenter skonas inte. Påståenden begrundas eller exemplifieras med hjälp av omstridda fall ur den norska (danskettiden, 1814 års strömkantring, rättsuppgörelsen med landsförädrarna 1945) och den allmänna (det antika slaveriet, borgerliga revolutioners bakgrund, Gulag och Holocaust, andra världskrigets ursprung) historien, ibland ur dagens verklighet (t.ex. könsroller). Tillsammans utgör Lundens "katekes" sannerligen en praktiserande historikers framställning av historisk teori och i viss mening även vetenskapsfilosofi (se förlagets presentation på det fjärde bokomslaget).

I dagens politiska spektrum håller sig essäisten på den "gröna" vänsterkanten, pläderar för "historie som økologi og økologi som ideologi". Den kapitalistiska "rasjonalitet uten fornuft" är av ondo, ökar bara "destruksjonstempoet". Det amerikansk-västeuropeisk-japanska teknologisk-politiska systemet är ödesdigert för "heile kloden" och på sikt ohållbart. Författaren själv omfattar balansens, stabilitetens, livskvalitetens ideal både i fråga om samhällets förhållande till naturen och inom samhället (s. 13).

Historieteoretiskt befinner sig Lunden någonstans mellan positivismen och marxismen. Med den förra förenas han genom verkets röda tråd – den vetenskapliga kunskapens enhet, enhetlighet i både naturvetenskap och humaniora. Grundsatsen är för övrigt även marxismens. Ändå avvisar Lunden bestämt positivismens värdeneutralitet. Utomvetenskapliga världens närvaro i humanitetens ämnesval, frågeställning och slutsatser är "uunngåelig og – difor – legitim", poängen är att bli medveten om detta och inte dölja sina värderingar (s. 302). Med marxismen förenas Lunden både genom sitt instämmande i dess kapitalismkritik och genom sin implicita anslutning till historiematerialismens "grunnlagar" (t.ex. s. 130 of.). Mer än så, i hans uppställning av samhällslagarnas hierarki, struktureringen av historiska teorier (och lagar) på en teoretisk och en empirisk nivå (särk. s. 128–129) framträder Lundens frändskap med sovjetmarxisterna Barg & Tsjernjaks tredelning: sociologiska, historisk-sociologiska och historiska lagar.¹ Lunden pläderar för en historisk sociologi. Ändå betraktar han sig med rätta inte som marxist. Han saknar marxismens tro på kapitalismens störtande genom en arbetarrevolution under socialistisk eller kommunistisk ledning med på-

¹ Se A. Kan, *I påvente av frigjeringa. Sovjetisk historieteori mellom Stalin og Gorbatjov*, Det norske Samlaget (Oslo 1988), s. 158–174.

följande uppbyggande av ett klasslöst kommunistiskt samhälle. Det är skäl att framhäva detta: ofta kallas Nordens historiematerialistiska samhällsforskare felaktigt för marxister.

Lundens historieteoretiska och historiografiska position kan preciseras med hjälp av hans meningsfränder, respektive motståndare enligt den aktuella boken. I ett internationellt sammanhang återoppar han Marx och Weber, Gramsci, Tjajanov och C. Wright Mills; bland historiker Marc Bloch, E.H. Carr, Perry Anderson, Hobsbawm, Wallerstein, Eric Wolf; i det nordiska sammanhanget är hans avgudar historikerna Ernst Sars och Halvdan Koht, hans allierade den empiriske filosofen Arne Næss, de svenska materialistiska historikerna Bo Gustafsson och Aleksander Loit. Lundens motståndare internationellt är "mystiker" (Toynbee), "cyniker" (Pareto), nykantianer, yngre företrädare för den franska Annales-skolan (Laduriers *Montaillou* t.ex., senare verk av C. Ginzburg och N. Davis) och förstas postmodernisterna. Likaledes sparar han inte på ironin i fråga om historikernas, även de storas, begreppsoklarhet, "tendens å operere med retoriske, djupsindig lydande fraser". T.ex. menar han att Braudels "särskilde historiske tidsomgrepet" vore "uklår og uholdbar" (s. 177). Inhemska huvudmål för Lundens fräna kritik är framför allt de nya "värdineutrala" läroböckerna i norsk historia. Aktningfullt, men envist gendriver han likställningen mellan humanistvetenskaplig tolkning och diktning, av humaniora och konst hos den kände sociologen Jon Elster; påvisar motsägelser mellan Jens Arup Seip (den nyss avlidne nestorn bland norska historiker) som teoretiker och som praktiserande historiker.

Dessa sina högaktade landsmän klandrar Lunden faktiskt för eftergifter för den urgamla traditionella synen på historia som ett slags litteratur. Enligt vad han själv menar – och detta är hans "der Weisheit letzter Schluss" – är historien en humanistisk vetenskap. Dock får en historiker icke ignorera den breda publiken och är därför förpliktad att sträva efter "en god episk prosa", efter att ge sin läsare "opleveling", framkalla "bevegelse" hos honom. Alltså både vetenskap och litteratur – eller finns det två olika historiska discipliner? Frågeställningen avslutar boken (s. 308).

Målmannens Lundens (som skriver och talar på nynorsk) nationalhistoriska credo må betecknas som både patriotiskt och populistiskt. Han minimerar yttre faktorer roll i sitt lands historia. Främmande makter brukade suga ut land och folk, hämmade deras framsteg – en generalisering relevant i dagens norska splittring m.h.t. EG! Det är folkmassor som i det långa loppet bestämmer landets öde. I Norge var det ursprungligen bönder, därefter fabriksarbetarna: drev landet framåt mot välfärdsstaten, som numera hotas med avveckling.

Det är lätt att märka recensentens rätt positiva inställning till boken. Två önskemål skulle likväl balansera begeistringen. Det första gäller Lundens besatthet av historiska lagar: i verkligheten är dessa antingen tendenser, motverkade och ofta paralyserade av flera faktorer, eller visar sig vara själv-

klara påståenden, platta visheter. Ett bra exempel på en teoretisk lag av det andra slaget anförs i boken (s. 128): "Hvis folk er sterkt nok motiverte, arbeider dei til grensa av kapasiteten". För det andra saknas i den nya essävolymen ett större hänsynstagande till socialismens historiska bakslag vid seklets slut. Svagare (än i samlingen 1985), men tydliga kännetecken på "vänsterradikalismens barnsjukdom" fastställdes ovan.

Vår tids frustrationskänsla, det socialistiska projektets konkurs, nationalismens blodiga smitta, det kontrasolidariska tvätredjedelsamhällets uppspi-rande även i Norden, den individuella frihetens hotande urartning i egoistisk karriärism – allt detta torde stärka de intellektuellas, särskilt den mest utsatta unga generationens, behov av en upplyst och pålitlig samtalspartner. Norska intellektuella har i Kåre Lundens person fått en sådan lärare och upplysningsman. Historiestuderande har dessutom fått en vägledning i historieteori; den ersätter inte Ottar Dahls analytiska *Grunntrekk i historieforskningens metodelere* (flera upplagor), men tjänar som en påbyggnad.

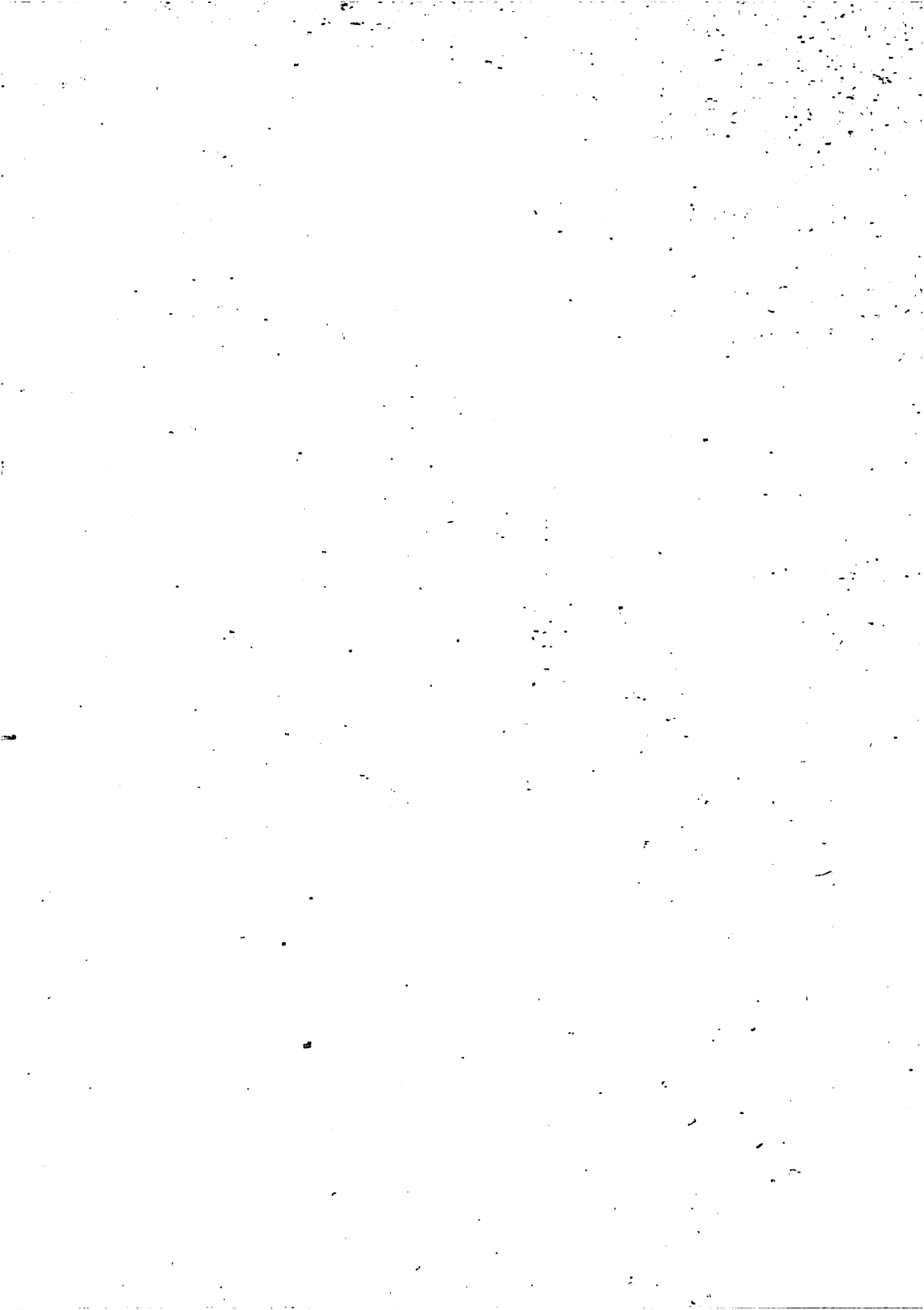
Aleksander Kan

Medarbetare i detta nummer:

Dag Anckar, pol.dr, professor, Åbo Akademi; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Kalervo Hovi*, fil.dr, professor, Åbo universitet; *Martti Häikiö*, pol.dr, docent, Helsingfors universitet; *Esko Häkli*, fil.lic., överbibliotekarie, professor, Helsingfors universitet; *Aleksander Kan*, professor, Uppsala universitet; *Laura Kolbe*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Ilkka Liikanen*, pol.lic., assistent, Joensuu universitet; *Johanna Lilja*, fil.kand., Helsingfors; *Thomas Lindkvist*, fil.dr, docent, Stockholms universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.kand., Helsingfors; *Heikki Mikkeli*, fil.dr, forskare, Finlands Akademi; *Matti Peltonen*, pol.dr, docent, t.f. biträdande professor, Helsingfors universitet; *Marjatta Rahikainen*, pol.dr, docent, Helsingfors universitet; *Teuvo Räty*, fil.kand., planerare, Finlands Akademi, Helsingfors; *Minna Sarantola*, fil.mag., Helsingfors; *Soren Sorensen*, författare, Vedback, Danmark; *Eva Österberg*, fil.dr, professor, Lunds universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag: uppsatser av Ilkka Liikanen och Johanna Lilja (övers. Max Engman), recensioner av Kalervo Hovi, Matti Peltonen, Teuvo Räty, Minna Sarantola (övers. Max Engman), av Martti Häikiö och Heikki Mikkeli (övers. Rainer Knapas) samt av Laura Kolbe (övers. Henrik Meinander).

Innehåll

Marjatta Rahikainen: Det farliga barnet. Om förhållandet mellan barn och vuxna i nya tidens Europa.....	513
Johanna Lilja: Den ekonomiska historiens utgångspunkter. Drag i historieuppfattningen i Finland under 1800-talet.....	529
Søren Sørensen: "En draabe i havet". Danska frivilliga i inbördeskriget i Finland 1918.....	549

Översikter och meddelanden:

Ilkka Liikanen: Skuldens långa skugga. Frihetskrigslitteraturens upprorsbild och dess senare skeden.....	562
--	-----

Granskningar:

Torsten Edgren & Lena Törnblom: Finlands historia 1. Av Thomas Lindkvist.....	580
David Kirby: Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772. Av Kallervo Hovi.....	585
Nils Erik Villstrand: Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av folfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679. Av Eva Österberg.....	587
Robert Schweitzer: Lübecker in Finland: Historischer Hintergrund und Auswanderung in der Autonomiezeit & Die Wiborger Deutschen. Av Max Engman.....	598
Alexandra Ramsay: Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors - två fruntimmersföreningar 1848-1865. Av Max Engman.....	601
Pekka Ruuskanen: Koivikosta maailmanmarkkinoille. Suomen rullateollisuus vuosina 1873-1972. Av Minna Sarantola.....	605
Olof Mustelin: Holger Nohrström. Biblioteksman och forskare, publicist och översättare. Av Esko Häkli.....	608
Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg: Helsingfors universitet 1917-1990. Av Martti Häikiö.....	612
Karl-Erik Michelsen: Valtio, teknologia, tutkimus. VTT ja kansallisen tutkimusjärjestelmän kehitys. Av Teuvo Rätty.....	617
Heikki Ylikangas: Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa 1918. Michael Bilton & Kevin Sim: Four Hours in My Lai. A War Crime and it's Aftermath. Av Matti Peltonen.....	623
James Cavallie: Ludendorff och Kapp i Sverige. Ur två förlorares liv. Av Max Engman.....	629
Eliina Katainen (red.): Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta. Hannu Salmi: Elokuva ja historia. Av Joachim Mickwitz.....	632
Jan-Magnus Jansson: Från splittring till samverkan. Parlamentarismen i Finland. Av Dag Anckar..	636
Kirsi Saarikangas: Model Houses for Model Families. Gender, Ideology and the Modern Dwelling. The Type Houses of the 1940s in Finland. Av Laura Kolbe.....	643
Matti Peltonen: Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta. Av Heikki Mikkeli.....	646
Kåre Lunden: Biletet av fortida. Inlogg i historisk fagteori. Av Alexander Kan.....	650

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1993: Mk 110,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.